

हिंदी शिक्षिका.

प्रयोजक और प्रकाशक,
डा. बाबाभाई रामशंकर ठाकर
और
महादजी गौरीशंकर ठाकर
बुद्धिगात्र.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૭૦૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ હિંદી શિક્ષિકા

વિષય મ : ૮૪૩ : ૦૩૫૨

हिंदी शिक्षिका

प्रयोजक और प्रकाशक
डा. बा. भाई रामशंकर ठाकर
और
प्र. हा. द. जी. गौरीशंकर ठाकर

मूल्य ०-१२-०

सर्व अधिकार ग्रंथकर्ता के स्वाधीन हैं ।

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૭૦૨

प्रथम संस्करण.

प्रत १०००.

*

संवत् १९८५.

इ. स. १९२९.

मुद्रणस्थान : आदित्य मुद्रणालय, रामस्वह रोड; अहमदाबाद.

मुद्रक : नजानन बिम्बनाथ पाठक.

प्रस्तावना.

हिंदुस्तान में भिन्न भिन्न अनेक भाषाएँ बोली जाती हैं । उनमेंसे बहुतेरी भाषाएँ संस्कृत से उत्पन्न हुई हैं । संस्कृत से उत्पन्न हुई भाषाओं में हिन्दी, बँगला, गुजराती और मराठी मुख्य हैं ।

सारे देश में एक भाषा न होने के कारण एक प्रान्त के लोगों के विचार दूसरे प्रान्त के लोग बराबर समझ नहीं सकते; और इससे व्यवहार में भी बड़ी मुस्किली उपस्थित होती है । इस लिये सारे देश में एक भाषा होनेकी आवश्यकता समझी जाती है । एक भाषा होने के कारण अपनी प्रान्तिक भाषा को छोड़ देना ऐसा कहने का हमारा उद्देश नहीं है; किन्तु अपनी भाषा के साथ एक ऐसी भाषा जाननी चाहिए कि जिससे सब प्रान्तों के लोग एक दूसरे के विचार समझ सकें । ऐसी सर्वमान्य भाषा को राष्ट्र भाषा कहना उचित है । अब यह प्रश्न उपस्थित होता है कि किस भाषा को राष्ट्र भाषा बनानी चाहिए । इस विषय में विचार करने से यही मालूम पड़ता है कि हिन्दी भाषा ही राष्ट्र भाषा होने के योग्य है । क्यों कि,

- १ देश की दूसरी किसी भाषाकी अपेक्षा हिंदी भाषा सब भाषाओं को अधिक मिलती जुलती है ।
- २ हिंदी भाषा बोलनेवालों की संख्या दूसरी भाषा बोलनेवालों की संख्या से अधिक है ।

३ हिंदी नाम ही ऐसा है कि जिससे सारे देश की भाषा का बोध होता है, जब दूसरी भाषाओं से अमुक प्रान्त या अमुक कौम की भाषा का बोध होता है ।

ऐसे कारणों से हमारे देशनायक गण हिन्दी भाषा का सब प्रान्तों में प्रचार करने को पुकार कर कहते हैं । हमारे श्रीमंत महाराजा साहब ने भी इसी उद्देश से अपने सारे राज्य में हिंदी शिक्षा का प्रबंध लगभग बीस बरस से किया है; और दिनप्रतिदिन नए २ हुक्म प्रकट कर के उस कार्य में अनमोल सहाय दे रहे हैं । सद्भाग्य से हमारे शिक्षा विभाग के विद्याधिकारी माननीय महाशय श्रीयुत् नंदनाथ के. दीक्षित साहब हैं, कि जिनका हिन्दी प्रेम अपूर्व है । वे भी श्रीमंत महाराजा साहब के आज्ञानुसार हिन्दी भाषा का प्रचार करने का प्रयत्न तन मन से कर रहे हैं ।

परंतु अभी तक लड़कों को जो पुस्तकें सिखाई जाती हैं, उन पुस्तकों में केवल हिन्दी के पाठ दिए गए हैं । इनसे हिन्दी भाषा का यथार्थ ज्ञान नहीं मिल सकता । हमारा ऐसा अनुभव है कि व्याकरण के ज्ञान बिना किसी भी भाषा का शास्त्रीय, संपूर्ण और परिपक्व ज्ञान नहीं होता । इससे गुजराती व्याकरण के साथ हिंदी व्याकरण का संयोग कर के रची हुई पुस्तक की आवश्यकता जान पड़ती थी । इस आवश्यकताको पूर्ण करने के लिये हमने इस पुस्तक की रचना की है ।

इसमें गुजराती के साथ हिन्दी व्याकरण, गुजराती हिन्दी शब्द, हिन्दी अनुवाद के लिये गुजराती वाक्य और पादपूर्ति के लिये, काल तथा वाच्य बदलने के लिये एवं शुद्ध करने के लिये हिन्दी वाक्य दिए गए हैं। गुजराती वाक्य अधिक प्रमाण में दिए गए हैं, क्योंकि गुजराती का हिन्दी अनुवाद करते आना यही आवश्यक वस्तु है। आधुनिक शिक्षण पद्धति के क्रमानुसार इस पुस्तक की रचना की गई है।

यह पुस्तक गुजराती विद्यार्थियों को हिन्दी सीखने में जितनी उपयुक्त होगी, उतनी हम हमारे कार्य में सफलता मानेंगे।

ता. ९-४-२९.

प्रयोजक.

अनुक्रमसूचिका.

पृष्ठ

विषय

पृष्ठ

भाग १ ले।

१	हिंदी वर्णमाला—हिंदी वर्णमाला	१-४
२	क्रियापद—सामान्य वर्तमानकाल—क्रिया—सामान्य वर्तमानकाल	४-८
३	वर्तमानकृत—वर्तमानकालिक कृत	८-१०
४	सामान्य वर्तमानकाल—सामान्य वर्तमानकाल	१०-१४
५	गति—लिंग	१५-२०
६	वचन—वचन	२०-२३
७	विभक्ति—कारक	२३-३४
८	सर्वनामना प्रकार—सर्वनाम के प्रकार	३४-३६
९	सर्वनाम—गति, वचन, विभक्ति—सर्वनाम—लिंग, वचन, कारक	३६-४८
१०	विशेषणना प्रकार—विशेषण के प्रकार	४८-५८
११	विशेषण—गति, वचन, विभक्ति—विशेषण, लिंग, वचन, कारक	५८-६१
१२	कृतना प्रकार—कृत के प्रकार	६२-६६
१३	कृत अव्यय—कृत अव्यय	६६-६८
१४	सामान्य भूतकाल—सामान्य भूतकाल	७०-७४
१५	'होना' क्रियापदना भूतकाल—'होना' क्रिया का भूतकाल	७४-७७
१६	सामान्य भविष्यकाल—सामान्य भविष्यकाल	७७-८०

भाग २ ले.

१७	आहु वर्तमानकाल—अपूर्ण वर्तमानकाल	८१-८४
१८	पूछु वर्तमानकाल—पूर्ण वर्तमानकाल	८५-८६
१९	आहु भूतकाल—अपूर्ण भूतकाल	८६-८८
२०	पूछु भूतकाल—पूर्ण भूतकाल	८८-९८

૨૧ અર્થ, અર્થ પ્રમાણે કાળના ભેદ; સંભાવ્ય વર્તમાનકાળ	
અર્થ, અર્થો કે અનુસાર કાલભેદ; સંભાવ્ય વર્તમાનકાલ	૯૮-૧૦૫
૨૨ સંભાવ્ય ભૂતકાળ-સંભાવ્ય ભૂતકાલ	૧૦૫-૧૦૮
૨૩ સંભાવ્ય ભવિષ્યકાળ-સંભાવ્ય ભવિષ્યતકાલ	૧૦૯-૧૧૧
૨૪ ચાલુ ભવિષ્યકાળ-સંદિગ્ધ વર્તમાનકાલ	૧૧૨-૧૧૪
૨૫ પૂર્ણ ભવિષ્યકાળ-સંદિગ્ધ ભૂતકાલ	૧૧૪-૧૧૮
૨૬ આશય-પ્રત્યક્ષ વિધિ	૧૧૮-૧૨૦
૨૭ વિધ્યર્થ-પરોક્ષ વિધિ	૧૨૧-૧૨૨
૨૮ સામાન્ય સંકેતાર્થ-સામાન્ય સંકેતાર્થ	૧૨૩-૧૨૫
૨૯ સંકેતાર્થ વર્તમાન-અપૂર્ણ સંકેતાર્થ	૧૨૫-૧૨૭
૩૦ સંકેતાર્થ ભૂત-પૂર્ણ સંકેતાર્થ	૧૨૭-૧૩૦

ભાગ ૩ જો.

૩૧ ભેદ, સકર્મક શક્યભેદ-વાચ્ય, કર્મવાચ્ય	૧૩૧-૧૪૦
૩૨ અકર્મક શક્યભેદ-ભાવવાચ્ય	૧૪૦-૧૪૪
૩૩ પ્રયોગ-પ્રયોગ	૧૪૫-૧૪૭
૩૪ પ્રયોગ્ય-પ્રેરણાર્થ	૧૪૭-૧૫૧
૩૫ સંયુક્ત ક્રિયાપદ-સંયુક્ત ક્રિયાર્થ	૧૫૨-૧૫૬
૩૬ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય-ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય	૧૫૭-૧૬૩
૩૭ શબ્દયોગી અવ્યય-સંબંધસૂચક અવ્યય	૧૬૩-૧૭૧
૩૮ ઉભયાન્વયી અવ્યય-સમુચ્ચયબોધક અવ્યય	૧૭૧-૧૮૦
૩૯ કેવળપ્રયોગી અવ્યય-વિસ્મયાદિબોધક અવ્યય	૧૮૦-૧૮૨
૪૦ વિકારી અવ્યય-વિકૃત અવ્યય	૧૮૨-૧૮૫
૪૧ વાતચીત-વાતચીત	૧૮૫-૧૮૭
૪૨ વાતચીત-વાતચીત	૧૮૮-૧૯૦
૪૩ પરિચ્છેદ સંગ્રહ-પરિચ્છેદ સંગ્રહ	૧૯૦-૧૯૨

हिंदी शिक्षिका

भाग १ लो.

पाठ १

हिंदी वर्णमाला—हिन्दी वर्णमाला

वर्ण એ જાતના છે. સ્વર અને વ્યંજન.

ગુજરાતીની માફક હિંદીમાં પણ ૧૧ સ્વર છે તે નીચે પ્રમાણે

अ, आ, ई, औ, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ
अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ

કેટલાક અં અને ઝઃ ને સ્વરમાં ગણે છે.

ગુજરાતીમાં વ્યંજન ૩૪ છે અને હિંદીમાં વ્યંજન ૩૩ છે તે નીચે પ્રમાણે.

ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ; ચ, છ, જ, ઝ, ઞ; ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ; ત, થ, દ, ધ, ન; પ, ફ, બ, ઠ, ડ, ઢ, ણ। ત, થ, દ, ધ, ન। પ, ફ, બ,

ભ, મ; ય, ર, લ, વ; શ, ષ, સ; હ; ળ.

મ, મ। ય, ર, લ, વ। શ, ષ, સ, હ।

હિંદીમાં ‘ળ’ હોતો નથી. ‘ળ’ ને બદલે હિંદીમાં લ વપરાય છે.

ગુજરાતીમાં કેટલાક ક્ષ અને જ વ્યંજન ભેગા ગણી એકંદર ઉદ વ્યંજન ગણે છે તેમ હિંદીમાં પણ કેટલાક ક્ષ અને જ સુદ્ધાં ઉપ વ્યંજન ગણે છે પરંતુ ખરી રીતે ભેદો ક્ષ અને જ વ્યંજન નથી પણ સાંયુક્ત વ્યંજન એટલે ભેદાક્ષર છે.

ક્ષ = ક્ + ષ. અને જ = જ્ + ઞ

ઉપરના બધા વ્યંજનોમાં અ ભળેલો છે કેમકે તેના વિના વ્યંજનનો ઉચ્ચાર થઈ શકતો નથી.

ઋ ને છોડીને અને ઞ અને ઞઃ ને લઈને વ્યંજનોની સાથે બધા સ્વરોના મેળાપને બારાખડી (વારહગૃહી) કહે છે. ‘ ઠ ’ ની બારાખડી નીચે પ્રમાણે.

ઠ, ઠા, ઠિ, ઠી, ઠુ, ઠૂ, ઠે, ઠૈ, ઠો, ઠૌ, ઠં, ઠઃ
ક, કા, કિ, કી, કુ, કૂ, કે, કૈ, કો, કૌ, કં, કઃ

એજ પ્રમાણે બીજા બધા વ્યંજનોની બારાખડીઓ થાય છે.

હિંદીમાં ઢ અને ઢ ના બખ્ખે ઉચ્ચારો થાય છે પહેલો ઉચ્ચાર સામાન્ય છે અને બીજો વિશેષ છે.

જ્યારે હ અને ઢ નો વિશેષ ઉચ્ચાર થાય છે ત્યારે તેની નીચે ટપકું (વિંદી) મૂકાય છે. જેમકે હ. ઢ

જ્યારે શબ્દની શરૂઆતમાં હ કે ઢ આવે છે ત્યારે તેની નીચે ટપકું આવતું નથી. જેમકે, હાક, હમરુ, હંગ, હોલ.

જ્યારે હ અને ઢ બેવડાય છે ત્યારે પણ તેમની નીચે ટપકું આવતું નથી. જેમકે ગહહા, લહહૂ, લહહા.

હ્રસ્વ સ્વરની પછી અનુનાસિક વ્યંજનનો સંયોગ થાય ત્યારે પણ તેમની નીચે ટપકું આવતું નથી. જેમકે, હંડ, પિંડી, મંડપ.

આ પ્રમાણે હ અને ઢ ની નીચે ટપકું (વિંદી) હોતું નથી ત્યારે તેનો ઉચ્ચાર મૂર્દસ્થાનમાંથી થાય છે.

શબ્દની મધ્યમાં કે અંત્યમાં હ અથવા ઢ આવે તો તેની નીચે ટપકું (વિંદી) મૂકાય છે. જેમકે, સહક પકહના, આહ

દીર્ઘ સ્વરની પછી અનુનાસિક વ્યંજનનો સંયોગ થાય ત્યારે ટપકું મૂકવું હોય તો મૂકાય છે અને ન મૂકીએ તો પણ ચાલી શકે છે. જેમકે મૂંહના, મૂંહના. મેંદા, મેંદા.

જ્યારે ટપકાવાળા હ અને ઢ (હ અને ઢ) હોય ત્યારે જીભનો આગલો ભાગ ઉલટાવીને મૂર્દસ્થાનમાં લગાડવાથી તેમનો ઉચ્ચાર થાય છે.

ગુજરાતીમાં જેમ ફારસી, ઉર્દુ અને અંગ્રેજી શબ્દો ફાખલ થયા છે તેમ હિંદીમાં પણ ફારસી ઉર્દુ અને અંગ્રેજી શબ્દો ફાખલ થએલા છે.

તેમાં જ્યારે ક, ख, ग, ज અને फ અક્ષરો આવે છે ત્યારે તેમની નીચે • ટપકું (બિંદી) મૂકાય છે. ક, ख, ग, ज, फ

વાકી, खुश, गरीब, जरूरत, फुरसत, स्वेज, फीस એવા બિંદી વાળા અક્ષરોનો ઉચ્ચાર જરાક પહોળો થાય છે. क, ग નો ઉચ્ચાર ઠંઠમાંથી કરતાં જરાક પહોળો કરવો.

ज નો ઉચ્ચાર ઢંત તાલવ્ય છે.

फ નો ઉચ્ચાર ઢંતોષ્ય છે.

હિંદીમાં જ્યારે અક્ષરના પર ઈ કે ઈ નું ચિહ્ન અથવા માત્ર હોતાં નથી ત્યારે તેના પર અનુસ્વાર ઘણું ખરૂં (°) ચંદ્રબિંદુ જેવું મૂકવાનો રિવાજ છે. જેમકે रँग. आँख. गेहूँ. ऊँट. અને જ્યારે અક્ષર પર ઈ કે ઈ નું ચિહ્ન અથવા માત્ર હોય છે ત્યારે અનુસ્વાર (`) મૂકાય છે જેમકે, लिंग. पच्चीसवाँ. में. मैं. क्यों. सोपना.

પાઠ ૨

ક્રિયાપદ—સામાન્ય વર્તમાનકાળ

ક્રિયા—સામાન્ય વર્તમાનકાલ

દરેક ભાષામાં ક્રિયાપદ એ અગત્યનું પદ છે એના સિવાય વાક્ય બનતું નથી. એ પ્રમાણે હિન્દી ભાષામાં પણ ક્રિયાપદ અગત્યનું પદ છે. ક્રિયાપદને હિન્દીમાં ક્રિયા કહે છે.

આહુ ક્રિયા બતાવવાને વર્તમાનકાળ વપરાય છે. તેને હિન્દીમાં પણ વર્તમાનકાલ કહે છે.

‘હોવું’ એ ક્રિયાપદ ગુજરાતીમાં સહાયકારક અને મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે. ‘હોવું’ ક્રિયાપદનું હિન્દી ‘હોના’ થાય છે. અને તે પણ હિન્દીમાં સહાયકારક અને મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે.

‘હોના’ સિવાય બીજાં બધાં ક્રિયાપદનાં વર્તમાન કાળનાં રૂપ ‘હોના’ નાં વર્તમાનકાળનાં રૂપ તે ક્રિયાપદોની સાથે મૂકવાથી થાય છે. એ વખતે તેનો ઉપયોગ સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે થાય છે એ વાત આગળ આવશે.

આ પાઠમાં તેનો ઉપયોગ મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. તેનાં રૂપ અનિયમિત રીતે થાય છે. તે નીચે આપવામાં આવ્યાં છે તેજ રૂપ મુખ્ય અને સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે ખપ લાગે છે.

ગુજરાતીમાં નર, નારી અને નાન્યતર એમ ત્રણ જાતિ છે. પણ હિન્દીમાં પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ એમ બે જ જાતિ છે. નાન્યતર જાતિ હિન્દીમાં નથી એ વિષે સવિસ્તર હકીકત આગળ આપવામાં આવશે. ક્રિયાપદોનાં રૂપોને જાતિ સાથે સંબંધ છે તેથી તેટલા પૂરતી હકીકત ઉપર આપવામાં આવી છે.

ગુજરાતીની માફક હિન્દીમાં પણ ત્રણ પુરૂષ છે. પહેલો પુરૂષ ઉત્તમ પુરૂષ, બીજો પુરૂષ મધ્યમ પુરૂષ અને ત્રીજો

પુરુષ અન્ય પુરુષ. હિન્દીમાં એક વચન અને બહુ વચન એમ વચન પણ ગુજરાતીની માફક જ છે.

‘હોના’ નાં પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ બંનેમાં સરખાંજ રૂપ થાય છે.

હોના

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
ઉત્તમ	મેં હૂં-હું છું	હમ હૈં-અમે છીએ
મધ્યમ	તૂ હૈ-તું છે	તુમ હો-તમે છો
અન્ય	વહ હૈ-તે છે	વે હૈં-તેઓ છે

હું, અમે, તું, તમે, તે, તેઓ-એ સર્વ નામો છે અને તેઓનું હિન્દી અનુક્રમે મૈં, હમ, તૂ, તુમ, વહ અને વે થાય છે.

હિન્દીમાં વાક્ય રચના ગુજરાતીના જેવી જ થાય છે એટલે પહેલો કર્તા, પછી કર્મ કે ક્રિયા વિશેષણ અને છેવટે ક્રિયાપદ આવે છે.

ગુજરાતીની માફક હિન્દીમાં તમામ નામ તેમજ પહેલા અને બીજા પુરુષ સિવાયનાં સર્વનામ ત્રીજા પુરુષમાં આવી જાય છે.

પ્રશ્ન

૧ હોવું એ ક્રિયાપદને હિન્દીમાં શું કહે છે ?

૨ એ ક્રિયાપદનો કઈ કઈ રીતે ઉપયોગ થાય છે ?

૩ ' વહ હૈ ' એનો ગુજરાતીમાં શો અર્થ થાય ?

૪ ' તેઓ છે ' એનું હિન્દી શું થાય ?

૫ હિન્દીમાં વાક્યરચના કેવી થાય છે ?

શબ્દો

મહાશય—મહાશય	મોટું—બड़ा
શહેર—શहर	મારો—मेरा
ભત્રીજો—भतीजा	લુહાર—लोहार
વ્યાકરણ—व्याकरण	દયાળુ—दयालु
સર્વજ્ઞ—सर्वज्ञ	ખણીતો—मशहूर
ગોવાળ—गवाल	ચામડું—चमड़ा
સાડી—साड़ी	નિઃસંદેહ—निःसंदेह
બળવાન—बलवान	પરાક્રમી—पराक्रमी
ગરીબ—गरीब	ભાંદો—बीमार
ઉંચું—ऊँचा	ધરડો—बुड़ा
માણસ—आदमी	નદી—नदी
પર્વત—पर्वत	દેશ—देश
ગમાર—गँवार	સુંવાળું—मुलायम
આ—यह	તો—तो
બ્રાહ્મણ—ब्राह्मण	વાણીઓ—बनिया
વિદ્વાન—विद्वान	ચતુર—चतुर
ચપલ—चपल	રાજા—राजा

વાક્યો

૧ કાશી મોઢું શહેર છે. ૨ આ મારો ભત્રીજો છે. ૩ આ નિશાળ છે. ૪ આ હિન્દી વ્યાકરણ છે. ૫ તમે દયાળુ છો. ૬ પ્રભુ સર્વશ છે. ૭ હું બળવાન છું. ૮ અમે પરાક્રમી છીએ. ૯ તું ગરીબ છે ૧૦ તે માંદો છે. ૧૧ આ માણસ ઘરડો છે. ૧૩ જમના નદી છે. ૧૪ હિમાલય પર્વત છે. ૧૫ હિન્દુસ્તાન દેશ છે. ૧૬ તેઓ બાણીતા છે. ૧૭ નિઃસંદેહ હરિશ્ચંદ્ર મહાશય છે. ૧૮ શ્રીકૃષ્ણ તો ગમાર ગોવાળ છે. ૧૯ આ સુવાળું ચામડું છે. ૨૦ આ સાડી લાલ છે. ૨૧ હું પ્રાદ્મણ છું. ૨૨ તમે વાણીઆ છો. ૨૩ તેઓ વિદ્વાન છે. ૨૪ લલિતા ચતુર છે. ૨૫ લક્ષ્મી ચપળ છે. ૨૬ તેઓ રાજા છે. ૨૭ મગન લુહાર છે.

પાઠ ૩

વર્તમાન કૃદન્ત—વર્તમાન કાલિક કૃદન્ત.

જે શબ્દ ક્રિયા બતાવે છે તેણે વાક્ય બનાવતો નથી તેને કૃદન્ત કહે છે. એને એ કૃદન્ત જ્યારે ચાલુ ક્રિયા એટલે વર્તમાનકાળ બતાવે છે, ત્યારે તેને વર્તમાન કૃદન્ત કહે છે. હિંદીમાં એને વર્તમાન કાલિક કૃદન્ત કહે છે.

ધાતુ—ક્રિયાપદના સામાન્ય રૂપમાંથી ‘ ના ’ કાઢી નાખવાથી ધાતુ રહે છે. જેમકે,

ચલના—ચલ. આના—આ.

ધાતુના છેડે એકવચનમાં ' તા ' અને બહુવચનમાં ' તે ' પ્રત્યય લગાડવાથી વર્તમાન કાલિક કૃદંત પુલ્લિંગ-નરજાતિનાં રૂપ બને છે. જેમકે,

ધાતુ	એકવચન	બહુવચન
ચલ-ચાલ	ચલતા ચાલતો	ચલતે ચાલતા
આ-આવ	આતા-આવતો	આતે-આવતા

ધાતુના છેડે બંને વચનમાં ત્રી લગાડવાથી વર્તમાન કાલિક કૃદંતનાં સ્ત્રીલિંગ-નારીજાતિનાં રૂપ બને છે. જેમકે,

ધાતુ	એકવચન	બહુવચન
ચલ-ચાલ	ચલતી-ચાલતી	ચલતી-ચાલતી
આ-આવ	આતી-આવતી	આતી-આવતી.

વર્તમાન કાલિક કૃદંત નો પ્રયોગ ધણું ખૂં હિંદીમાં વિશેષણ જેવો થાય છે જેમકે-ચલતા લડકા ચાલતો છોકરો.

પ્રશ્ન

- ૧ વર્તમાન કૃદંતને હિંદીમાં શું કહે છે ?
- ૨ વર્તમાન કૃદંતનાં નારીજાતિનાં રૂપ હિંદીમાં કયો પ્રત્યય લગાડવાથી બને છે ?
- ૩ વર્તમાન કૃદંતનાં નરજાતિનાં રૂપ હિંદીમાં કયા પ્રત્યય લગાડવાથી બને છે ?
- ૪ કર, જા અને પઢ એ ધાતુનાં વર્તમાન કાલિક કૃદંત નાં નર અને નારીજાતિનાં રૂપો બનાવો.

શબ્દો

ઊડવું—ઉડના	કાગડો—કૌઆ	વહેવું—વહના
પાણી—પાની	મરવું—મરના	ધંટી—ચક્કી
જીવવું—જીના	કીડા—કીડે	ડૂમવું—ડૂબના
ફેજ—ફૌજ	ખળવું—જલના	ઘર—ઘર
દોડવું—દોડના	કુતરો—કુત્તા	લખવું—લિખના
છોકરી—લડકી	રમવું—ખેલના	ઊગવું—ઝગના
બાળક—બાલક	ગાય—ગાય	સૂર્ય—સૂર્ય
પીવું—પીના	જગવું—જગના	

વાક્યો

૧ ઊડતો કાગડો. ૨ વહેતું પાણી. ૩ ચાલતી ધંટી. ૪ જીવતા કીડા. ૫ ડૂબતો છોકરો. ૬ મરતો માણસ. ૭ આવતી ફેજ. ૮ ખળતું ઘર. ૯ દોડતો કુતરો. ૧૦ લખતી છોકરી. ૧૧ રમતો બાળક. ૧૨ પાણી પીતી ગાય. ૧૩ ઊગતો સૂર્ય. ૧૪ આ છોકરી જાગતી છે. ૧૫ આ વહેતી નદી છે.

પાઠ ૪

સામાન્ય વર્તમાનકાળ—સામાન્ય વર્તમાનકાલ

બીજા પાઠમાં 'હોના' ક્રિયાપદનાં રૂપો આપવામાં આવ્યાં છે એ રૂપોની સહાયથી તમામ ક્રિયાપદોનાં વર્તમાન કાળનાં રૂપ બને છે. એ ક્રિયાપદો વિષે આ પાઠમાં વિચાર કરીએ.

એ બધાં ક્રિયાપદોનાં પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગનાં રૂપો જુદાં જુદાં થાય છે. નીચે ચલ ધાતુનાં રૂપો આપવામાં આવ્યાં છે.

ચલ ધાતુ-પુલ્લિંગ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
ઉત્તમ	મैं चलता हूँ	हम चलते हैं
	હું ચાલું છું	અમે ચાલીએ છીએ
મધ્યમ	तू चलता है	तुम चलते हो
	તું ચાલે છે.	તમે ચાલો છો
અન્ય	वह चलता है	वे चलते हैं
	તે ચાલે છે	તેઓ ચાલે છે.

નિયમ—વર્તમાનકાલિક કૃદન્ત નાં પુલ્લિંગ નાં રૂપોમાં ‘હોના’ ક્રિયાપદનાં વર્તમાનકાલનાં રૂપો ઉમેરવાથી તમામ ક્રિયાપદોનાં વર્તમાનકાલ નાં પુલ્લિંગ નાં રૂપ બને છે.

ચલ ધાતુ-સ્ત્રીલિંગ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
ઉત્તમ	मैं चलती हूँ	हम चलती हैं
	હું ચાલું છું	અમે ચાલીએ છીએ
મધ્યમ	तू चलती है	तुम चलती हो
	તું ચાલે છે	તમે ચાલો છો.
અન્ય	वह चलती है	वे चलती हैं
	તે ચાલે છે	તેઓ ચાલે છે.

નિયમ—વર્તમાનકાલિક કૃદંત નાં સ્ત્રીલિંગ નાં રૂપોમાં ‘હોનાં’ ક્રિયાપદનાં વર્તમાનકાલ નાં રૂપો ઉમેરવાથી તમામ ક્રિયાપદનાં વર્તમાનકાલ નાં સ્ત્રીલિંગ નાં રૂપો બને છે.

ગુજરાતીમાં વર્તમાનકાળનાં નરબતિ અને નારી-બતિનાં રૂપો સરખાં થાય છે પરંતુ હિન્દીમાં પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ ના રૂપો જુદાં થાય છે એ ઉપરનાં રૂપોથી જણાય છે.

પ્રશ્ન

૧ ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળનાં પુલ્લિંગ નાં રૂપો કેવી રીતે બને છે ?

૨ ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળનાં સ્ત્રીલિંગ નાં રૂપો કેવી રીતે બને છે ?

૩ લિખ ધાતુનાં વર્તમાનકાલ-પુલ્લિંગ નાં રૂપો બોલો.

૪ આ ધાતુનાં વર્તમાનકાલ-સ્ત્રીલિંગ નાં રૂપો બોલો.

૫ વહ પઢતી હૈ એ કયા ધાતુનું કયું રૂપ છે ?

શબ્દો

અંધાને—સબકો

જવું—જાના

ખાવું—સ્નાના

બોલવું—બોલના

હિંદી—હિંદી

દાળ—દાલ

બેન—બહિન

ચઢવું—ચઢના

ડરવું—ડરના

ઘોડો—ઘોડા

બંગાળી—બંગલા

ચોપડી—કિતાબ

ભણવું—પઢના

કરવું—કરના

ઇતિહાસ—ઇતિહાસ

પ્રશ્ન—પ્રશ્ન

सुंधुं—सूँघना
 डरी—आम
 परमेश्वर—परमेश्वर
 त्यां—वहां
 गाधुं—गाना
 डूल—फूल
 ठीक—ठीक
 समझवुं—समझना
 अने—और
 आगण—आगे
 मारवुं—मारना
 हसवुं—हँसना
 चमकवुं—चमकना
 भाणा—माला
 हभाणुं—अब
 संस्कृत—संस्कृत
 भेयवुं—खींचना
 भारी—मेरी
 रथ पर—रथ पर
 पंडित—पंडित
 वेचवुं—बेचना
 भोक्षवुं—भोजना

सुंदर—सुंदर
 रहवुं—रहना
 शीथलुं—सीखना
 शेटी—रोटी
 तोड़वुं—तोड़ना
 भाणी—माली
 दूध—दूध
 अंगरथुं—अंगरखा
 नेवुं—देखना
 भाणुं—बाण
 रोवुं—रोना
 डायल—कोयल
 भाणुं—जानना
 बनाववुं—बनाना
 उर्दू—उर्दू
 कागण—कागज
 स्नान—स्नान
 धोवुं—धोना
 बरसाद—बरसात
 झूठ—झूठ
 मराठी—मराठी

વાક્યો।

૧ ઘોડો જાય છે. ૨ હું પાણી પીઉં છું. ૩ મગન દોડે છે. ૪ અમે ખાઈએ છીએ. ૫ તે ખંગાળી બોલે છે. ૬ તું ચોપડી લખે છે. ૭ તેઓ હિંદી બોલે છે. ૮ તમે હિંદી શીખો છો. ૯ તે ત્યાં જાય છે. ૧૦ અમે આવીએ છીએ. ૧૧ તે રોટલી ખાય છે. ૧૨ તમે દોડો છો. ૧૩ છોકરો રમે છે. ૧૪ ગોવિંદ ગાય છે. ૧૫ માળી ફૂલ તોડે છે. ૧૬ હું હિંદી બોલું છું. ૧૭ તમે હિંદી ઠીક જાણો છો. ૧૮ છોકરો માળા બનાવે છે ૧૯ તેઓ હમણાં લખે છે. ૨૦ હુસેન ઉર્દુ જાણે છે ૨૧ તમે સંસ્કૃત બોલો છો. ૨૨ તેઓ કાગળ લખે છે. ૨૩ ગંગા પાણી ખેંચે છે. ૨૪ છોકરી દાળ બનાવે છે. ૨૫ તે દૂધ પીએ છે. ૨૬ અમે સ્નાન કરીએ છીએ. ૨૭ તમે (સ્ત્રી) અંગ્રેજી બોલો છો. ૨૮ હું (સ્ત્રી) હિંદી સમજું છું. ૨૯ મારી બેન અંગરખું ધુએ છે. ૩૦ કાન્તા ઇતિહાસ શીખે છે. ૩૧ શારદા અને સીતા ગાય છે. ૩૨ તે સ્ત્રી રથ પર ચઢે છે. ૩૩ શકુંતલા કેરી ખાય છે. ૩૪ અર્જુન બાણ મારે છે. ૩૫ મંદોદરી રૂએ છે. ૩૬ તમે (સ્ત્રી) હસો છો. ૩૭ તમે જીંદું બોલો છો. ૩૮ આ છોડી મરાઠી શીખે છે. ૩૯ મોહનલાલ ચોપડી વેચે છે. ૪૦ પરમેશ્વર બધાને જાણે છે. ૪૧ પ્રભુ વરસાદ મોકલે છે. ૪૨ તેઓ (સ્ત્રી) ડરે છે. ૪૩ ઘોડો આગળ દોડે છે. ૪૪ ત્યાં પડિત રહે છે. ૪૫ વિજયી ચમકે છે. ૪૬ તે ફૂલ સુંબે છે. ૪૭ કૌયલ સુંદર ગાય છે. ૪૮ કમળા સાચું બોલે છે. ૪૯ હું રાસ ખેંચું છું.

પાઠ ૫

જાતિ—લિંગ

જાતિને હિંદીમાં લિંગ કહે છે. ગુજરાતીમાં નરજાતિ, નારીજાતિ અને નાન્યતરજાતિ એમ ત્રણ જાતિ છે. ત્યારે હિંદીમાં પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ એમ બેજાતિ છે. એટલે હિંદીમાં નાન્યતરજાતિ નથી. ગુજરાતીના નાન્યતરજાતિના શબ્દોનો હિંદીમાં ઘણું ખરું પુલિંગ માં સમાવેશ થાય છે.

હિંદીમાં જાતિનો નિર્ણય કરવાની રીત—ગુજરાતીના નર જાતિ અને નાન્યતરજાતિના શબ્દો હિંદીમાં પુલિંગ માં ગણવા અને નારીજાતિના શબ્દો સ્ત્રીલિંગ માં ગણવા.

ઉપરનો નિયમ સર્વાંશે સત્ય નથી કેમકે તેને કેટલાક અપવાદ છે પણ મોટે ભાગે સત્ય છે માટે તેનોજ સ્વીકાર કરવો એજ હિંદી શીખનારને માટે ઇષ્ટ છે. હિંદી વ્યાકરણ-કર્તાએ જાતિ-નિર્ણયના વ્યાપક અને સંપૂર્ણ નિયમો બનાવી શક્યા નથી.

મતલબ કે ગુજરાતી ભાષામાં જેમ પરભાષાવાળાને જાતિ સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે તેમ હિંદી ભાષામાં પણ પરભાષાવાળાને જાતિ સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે. બરાબર જાતિ નિર્ણય તો માતૃભાષાવાળો જ કરી શકે. તો પણ મહાવરાથી તેવી ભૂલ કવચિત જ થાય છે.

હિંદીમાં પુલિંગ નું સ્ત્રીલિંગ કરવાની છ રીતો છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧)	પુલ્લિંગ	સ્ત્રીલિંગ	
	ઘોડો-ઘોડા	ઘોડી-ઘોડી	‘ આ ’ નો ‘ હૈ ’
	કાકો-ચાચા	ચાચી-કાકી	” ” ”
	કુતરો-કુત્તા	કુત્તિયા-કુતરી	‘ આ ’ નો ‘ હ્યા ’
	પાડો-મૈસા	મૈસ-ભૈસ	‘ આ ’ નો ‘ અ ’
	રાંડવો-રૈંડુઆ	રૈંડ-રાંડ	” ” ”

અકારાંત પુલ્લિંગ શબ્દના છેડાના ‘ આ ’ નો ‘ હૈ ’, ‘ હ્યા ’, કે ‘ અ ’ કરવાથી સ્ત્રીલિંગ થાય છે.

(૨)	પુલ્લિંગ	સ્ત્રીલિંગ	
	દાસ-દાસ	દાસી-દાસી	} ‘ અ ’ નો ‘ હૈ ’ થાય છે
	નટ-નટ	નટી-નટી	
	રાજકુમાર-રાજકુમાર	રાજકુમારી-રાજકુમારી	
	દેવ-દેવ	દેવી-દેવી	

અકારાંત પુલ્લિંગ શબ્દના ‘ અ ’ નો ‘ હૈ ’ કરવાથી સ્ત્રીલિંગ થાય છે.

(૩)	પુલ્લિંગ	સ્ત્રીલિંગ	
	સોની-સુનાર	સુનારિન-સોનારણ	} અ નો ‘ હન ’ થાય છે ‘ હૈ ’ નો ‘ હન ’ થાય છે ” ” ” ” ” ” ” ”
	ધોખી-ધોબો	ધોબિન-ધોખણ	
	મોચી-મોર્ચી	મોચિન-મોચણ	
	ધાંચી-તેલી	તેલિન-ધાંચણ	

વેપારી અને કારીગર વર્ગના પુલ્લિંગ શબ્દોના છેવટના ‘ અ ’ કે ‘ હૈ ’ નો ‘ હન ’ કરવાથી સ્ત્રીલિંગ થાય છે.

(૪) પુલ્લિંગ	સ્ત્રીલિંગ	
સિંહ-સિંહ	સિંહની-સિંહણ	} છેવટે 'ની' લગાડાય છે
મોર-મોર	મોરની-ઢેલ	
વાધ-શેર	શેરની-વાધણ	
ઊંટ-ઊંટ	ઊંટની-ઊંટડી	
	(સાંઢણી)	

કેટલાક પુલ્લિંગ શબ્દોના છેવટે ની લગાડવાથી સ્ત્રીલિંગ થાય છે.

(૫) પુલ્લિંગ	સ્ત્રીલિંગ	
ઠાકોર-ઠાકુર	ઠકુરાઈન-ઠકરાણી	} છેવટના સ્વરનો આઈન થાય છે
વાણીઓ-બનિયા	બનિયાઈન-વાણીઅણ	
ત્રવાડી-તિવારી	તિવારાઈન-ત્રવાડણ	
દવે-દૂબે	દુવાઈન-દવેડી	

પદવી વાચક પુલ્લિંગ શબ્દોના છેવટના સ્વરનો આઈન કરી દેવાથી સ્ત્રીલિંગ થાય છે.

(૬) પુલ્લિંગ	સ્ત્રીલિંગ	
ભાઈ-ભાઈ	બહિન-બેન	} નવો શબ્દ મૂકાય છે.
બળદ-બૈલ	ગાય-ગાય	
પિતા-પિતા	માતા-માતા	
સસરૈ-સસુર	સાસ-સાસુ	

પુલ્લિંગ શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ મૂકવાથી સ્ત્રીલિંગ થાય છે.

મમી.

૧. ગુજરાતીમાં બાતિ કેટલી અને કઈ કઈ છે ?
૨. હિંદીમાં બાતિ કેટલી અને કઈ કઈ છે ?
૩. હિંદીમાં બાતિ-નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ?
૪. હિંદીમાં પુલ્લિંગ શબ્દોનું સ્ત્રીલિંગ કરવાની કેટલી અને કઈ કઈ રીતો છે.
૫. ગધા, લડકા, રાજા, બહિન, રાત, ચૈલ, સાસ, ચિગગ, સિંહની એ શબ્દોની હિંદીમાં લિંગ કઈ છે ?
૬. ચેલા, અહીર, ચૌંચે, મરદ, રાજા એ શબ્દોનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ બનાવો.
૭. સખી, કુંટની, ગાય, સુનારિન એ શબ્દોના પુલ્લિંગ શબ્દો કયા છે ?

શબ્દો.

સોનું—સોના	ધડવું—ગદના
તલ—તિલ	પીલવું—પેરના
ખીચડી—સ્ત્રિચડી	ગિગવું—ઝગના
અહીં—યહાં	ધાસ—ઘાસ
ટીપવું—કૂટના	ચોર—ચોર
કામળ—કામલ	સોપારી—સુપારી
કઢી—કઢી	ધઈ—ગેહૂં
હુકમ—હુકમ	જવ—જો
ચોખા—ચાવલ	એમવું—તોલના

ચોબો—ચૌબે

ઓઢવું—ઓઢના

લોટ—આટા

બળવું—જલના

ભરવું—મરના

મધમાખી—મધુમક્ષી

કાઢવું—નિકાલના

જેઠાણી—જિઠાની

લોઢું—લોહા

શિકાર—શિકાર

માગવું—માંગના

દીવો—ચિરાગ

અન્ન—અન્ન

મધપુડો—ઘટ્ટા

ચોરી—ચોરી

શેઠાણી—સેઠાની

વાક્યો.

૧ સોની સોનું ઘડે છે. ૨ ઘાંચી તલ પીલે છે. ૩ કાકી ખીચડી ખાય છે. ૪ સૂર્ય ઊગે છે. ૫ ફેાજ અહીં આવે છે. ૬ આ બળદ સારો છે. ૭ ગાય ઘાસ ખાય છે. ૮ હું સોપારી ખાઉં છું. ૯ ચંદ્રાવતી કઠી બનાવે છે. ૧૦ ને ઘઉં અને જવ વેચે છે. ૧૧ વાણીઓ ચોખા જોખે છે. ૧૨ ચોબો લોટ માગે છે. ૧૩ સિંહણ હોડે છે. ૧૪ દીવો બળે છે. ૧૫ સોનારણ પાણી ભરે છે. ૧૬ સાસુ આવે છે. ૧૭ રાણી અન્ન ખાય છે. ૧૮ મધમાખી મધપુડો બનાવે છે. ૧૯ લુહાર લોહું ટીપે છે. ૨૦ ભરવાડણ દૂધ કાઢે છે. ૨૧ ચોર ચોરી કરે છે. ૨૨ વાણીઅણ કામળા ઓઢે છે. ૨૩ વાઘણ શિકાર કરે છે ૨૪ જેઠાણી જોલે છે. ૨૫ શેઠાણી હુકમ કરે છે. ૨૬ કુતરી પાણી પીએ છે.

નીચેનાં વાક્યોમાં જ્યાં ખાલી જગ્યા છે, ત્યાં ચોગ્ય શબ્દો ભૂઠો.

૧મેં () લિખતા હૂં । ૨ વે દોડતે () । ૩ ()
 ખાતા હૂં । ૪ તુમ ગેહૂં () હો । ૫ શારદા () હૈ । ૬
 વહ મરાઠી () હૈ । ૭ વે હિન્દી () હૈ । ૮ બનિયા
 () તૌલતા હૈ । ૯ કુંટની () । ૧૦ પરમેશ્વર સબકો
 () । ૧૧ મિલ્કારી () મૉંગતા હૈ । ૧૨ બિલ્લી દૂધ
 () । ૧૩ () પાની પીતે હૈ । ૧૪ હમ સ્ટેપ પર ()
 હૈ । ૧૫ () જાતે હો । ૧૬ ચેલી () હૈ । ૧૭ ()
 હૈસતી () । ૧૮ વહ સિચડી () હૈ । ૧૯ મૈસા ()
 બૈલ લડતે () ।

પાઠ ૬.

વચન—વચન.

વચનને હિંદીમાં પણ વચન કહે છે. ગુજરાતીમાં વચન
 બે છે, એક વચન અને બહુવચન. તેમ હિંદીમાં પણ વચન
 બે છે. એકવચન અને બહુવચન.

હિંદીમાં એક વચનનું બહુવચન કરવાના નિયમ નીચે
 પ્રમાણે છે.

(૧) નરજાતિનાં નામોનું બહુવચન—આકારાંત પુલ્લિંગ નામ
 સિવાયનાં બાકી જેટલાં પુલ્લિંગ નામ છે, તે બધાંનું
 બહુવચનમાં તેનું તેજ રૂપ થાય છે. જેમકે, ઘર—ઘર.
 સમૂહ—સમૂહ. પત્થર—પત્થર. માઈ—માઈ. ધોબી—ધોબી. ચાકૂ
 —ચાકૂ. ડાકૂ—ડાકૂ.

- (૨) આકારાંત પુલ્લિંગ નામનું બહુવચન 'આ' નો 'એ' કરવાથી થાય છે. જેમકે, લડકા-લડકે. ઘોડા-ઘોડે.
- (૩) નારીબ્રતિનાં નામોનું બહુવચન-અકારાંત સ્ત્રીલિંગનાં નામોના છેવટના 'અ' નો 'ૐ' કરવાથી બહુવચન થાય છે. જેમકે, કિતાબ-કિતાબેં. કલમ-કલમેં.
- (૪) આકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામનું બહુવચન તેના અંતમાં 'ૐ' અથવા 'યે' લગાડવાથી થાય છે. જેમકે, સમા-સમાૐ. કથા-કથાયેં.
- (૫) ઇકારાંત અથવા ઈકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામનું બહુવચન છેવટના 'ઈ' નો 'ૈ' કરી 'યૌ' લગાડવાથી થાય છે. જેમકે, તિથિ-તિથિયૌ. નદી-નદિયૌ.
- (૬) ઉકારાંત અથવા ઊકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામનું બહુવચન છેવટના 'ઊ' નો 'ઁ' કરી 'ૐ' લગાડવાથી થાય છે. જેમકે વસ્તુ-વસ્તુૐ. વહૂ-વહુૐ.
- (૭) યાકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામનું બહુવચન તેના અંત્ય અક્ષર પર અનુસ્વાર મૂકવાથી થાય છે. જેમકે, બુદિયા-બુદિયૌ. ઢિબિયા-ઢિબિયૌ.
- (૮) કોઈ કોઈ નામની આગળ લોગ, જાતિ અથવા ગણ મૂકવાથી પણ બહુવચન થાય છે. જેમકે, રાજા-રાજા લોગ. મનુષ્ય-મનુષ્ય ગણ. પશુ-પશુ જાતિ.

પ્રશ્ન.

૧. હિંદીમાં વચન કેટલાં અને કયાં કયાં છે ?
૨. આકારાંત પુલ્લિંગ નામનું બહુવચન હિંદીમાં કેવી રીતે થાય છે ?

૩. ઘર, નર અને ચૌકે એ નામનું બહુવચન શું થાય ?
૪. આકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામનું બહુવચન કરવાની હિંદીમાં કઈ રીત છે ?
૫. ર્કારાંત સ્ત્રીલિંગ નામનું બહુવચન હિંદીમાં કેવી રીતે થાય છે ?
૬. બહિન, ગધા, શીશી, લડકી, સતી એ નામોનું બહુવચન શું થાય ?
૭. નીચે લખેલાં નામોનું વચન કયું છે તે કહો.
કુર્સિયાँ, ગુરુ, કુત્તે, નદી, માતાएँ, પંડિત લોગ, સ્ત્રી.

શબ્દો.

ફેંકવું—ફેંકના	નોકર—નોકર
દરવાજો—દરવાજા	બોજો—બોજા
વેદ—વેદ	કચરો—કૂડા
રૂપીઓ—રૂપયા	ઉડકવું—માંજના
અપ્સરા—અપ્સરા	ચા—ચાય
કુંભાર—કુમ્હાર	પહેરવું—પહિનના
લોટો—લોટા	કપડું—કપડા
સીવવું—સીના	નાચ—નાચ
ખરીદવું—ખરીદના	બદલવું—બદલના
થાળી—થાલી	શાહખટો—શાહજાદા
ઉધાડવું—ઘોલના	પટાવાળો—ચપરાસી
લાવવું—લોના	વાળવું—ઝાડના

ગણવું—ગિનના

કંઠી—કંઠી

ટોપી—ટોપી

વહુ—બહૂ, વધૂ

વાક્યો.

૧ છોકરો પથર ફેંકે છે. ૨ નોકર ઠરવાનો ઉધાડે છે. ૩ છોકરાઓ ફૂલ તોડે છે. ૪ પટાવાળો ખુરસીઓ લાવે છે. ૫ તે ચોપડીઓ લખે છે. ૬ બળદો દોડે છે. ૭ છોકરાઓ ચા પીએ છે. ૮ ગધેડાં બોલે ઉંચકે છે. ૯ પંડિતો વેદ બોલે છે. ૧૦ તે ચોપડીઓ વાંચે છે. ૧૧ નદીઓ વહે છે. ૧૨ સ્ત્રીઓ કચરો વાળે છે. ૧૩ અમે શીશીઓ ભરીએ છીએ. ૧૪ તેઓ રૂપીઆ ગણે છે. ૧૫ પંડિત સભાઓ જીતે છે. ૧૬ કુંભાર ગધેડાં રાખે છે. ૧૭ હીરા વાતો કરે છે. ૧૮ મુબદ્દા કંઠીઓ પહેરે છે. ૧૯ તેઓ લોટા ઉડકે છે. ૨૦ તે કપડાં બદલે છે. ૨૧ બેન ટોપીઓ સીવે છે. ૨૨ અપ્સરાઓ નાચ કરે છે. ૨૩ હું થાળીઓ ખરીદું છું. ૨૪ ડોસીઓ ભડિત કરે છે. ૨૫ વહુઓ પાણી ભરે છે. ૨૬ શાહબાહાઓ શિકાર કરે છે.

પાઠ ૭.

વિભક્તિ-કારક.

વિભક્તિને હિંદીમાં કારક કહે છે. ગુજરાતીમાં સંજોધન સુદ્ધાં જેમ આઠ વિભક્તિઓ છે, તેમ હિંદીમાં પણ સંજોધન સુદ્ધાં આઠ કારક છે.

હિંદી આઠ કારકનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, સંબંધ, અધિકરણ અને સંબોધન. તેમના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે.

વિભક્તિ	કારક	પ્રત્યય	પ્રત્યય.
૧ કર્તા	કર્તા	૦, ને	૦, એ.
૨ કર્મ	કર્મ	કો	ને.
૩ કરણ	કરણ	સે	થી.
૪ સંપ્રદાન	સંપ્રદાન	કો	ને.
૫ અપાદાન	અપાદાન	સે	થી.
૬ સંબંધ	સંબંધ	કા-કે-કી	નો-ની-નું-ના-નાં.
૭ અધિકરણ	અધિકરણ	મેં, પર	માં, પર.
૮ સંબોધન	સંબોધન	હે, અજી, અહો, અરે	હે.

ઉપરના પ્રત્યયો હરકોઈ નામને લગાડવાથી તેનાં સાતે વિભક્તિઓનાં રૂપાખ્યાન થાય છે.

આગલા પાઠમાં નામનું બહુવચન કરવાના નિયમો આપવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તે નિયમો જ્યારે નામને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી, ત્યારે લાગુ પડે છે; મતલબ કે પ્રત્યય રહિત કર્તા કે કર્મનું બહુવચન કરવામાં તે નિયમ લાગુ છે.

પરંતુ જ્યારે નામને વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે, ત્યારે તેમનું બહુવચન જુદી રીતે થાય છે. તેના નિયમો નીચે આપવામાં આવ્યા છે.

નામની કારક-રચના

વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા પહેલાં નામોનું જે રૂપાંતર થાય છે તેને વિકૃત રૂપ-વિકારી રૂપ (વિભક્તિકાર્ય) કહે છે. જેમકે, ઘોડા નામની આગળ ને પ્રત્યય લગાડતાં એક વચનમાં ઘોડે અને બહુવચનમાં ઘોડો થઈ જાય છે. એટલા માટે ઘોડે અને ઘોડો એ વિકૃતરૂપ છે. પ્રત્યય રહિત કર્તા અને કર્મ સિવાય બાકીની વિભક્તિ જેઓમાં નામનું વિકૃત રૂપ આવે છે તેમને વિકૃત કારક કહે છે.

એક વચનમાં વિકૃત રૂપનો પ્રત્યય એ છે, જે આકારાંત-પુલ્લિંગ નામોમાં લગાડાય છે. જેમકે, લડકા-લડકે ને.

બહુ વચનમાં વિકૃત રૂપના પ્રત્યય ઑ અને યો છે.

- (ક) અકારાંત, વિકારી આકારાંત અને યાકારાંત નામના અંત્ય સ્વરનો ઑ થાય છે. જેમકે, ઘર-ઘરો કો. વાત-વાતો મેં. લડકા-લડકો કા. ડિબિયા-ડિબિયો મેં.
- (ખ) હકારાંત અને ર્ઙકારાંત નામના અંત્ય સ્વરના પછી યો લગાડાય છે. જેમકે, મુનિ-મુનિયો કો. હાથી-હાથિયો સે શક્તિ-શક્તિયો કા, નદી-નદિયો મેં.
- (ગ) અવિકારી આકારાંત, ઉકારાંત, ઙકારાંત, ંકારાંત અને ઔકારાંત નામના અંત્ય સ્વરની પછી ઑ લગાડાય છે. જેમકે, રાજા-રાજાઓ કો. સાધુ-સાધુઓ મેં. માતા-માતાઓ સે. ધેનુ-ધેનુઓ કા. ઢાકુ-ઢાકુઓ ને. બહુ-બહુઓ કો. ચૌબે-ચૌબેઓ મેં. જૌ-જૌઓ કો.

(સૂચના—વિકૃત રૂપના પહેલાં ર્દ અને જ હસ્વ થઈ જાય છે.)

(ઘ) ઓકારાંત નામોના અંતમાં ફક્ત અનુસ્વાર લાગે છે; અને ઓકારાંત નામોનું બહુવચન કરતાં તેનું તે જ રૂપ રહે છે. જેમકે, રાસો-રાસોં મેં. કોદોં-કોદોંં સે. સરસોં-સરસોંં કા.

(ઙ) જે આકારાંત નામોના અંતમાં અનુસ્વાર હોય છે તેઓમાં આકારાંત નામના જેવો ફેરફાર થઈ તેના ઉપર અનુસ્વાર રહે છે. જેમકે, રોઑં-રોઑંં સે, રોઑંં મેં.

(ચ) સંવોધન કારકમાં એકવચનમાં નામ હોય છે તે જ રૂપમાં રહે છે. માત્ર આકારાંત નામમાં આ નો એ થાય છે. બહુવચનમાં ઑ લાગતાં અનુસ્વાર ઊડી જાય છે. જેમકે, બાલક-હે બાલક, હે બાલકો. લડકા-હે લડકે, હે લડકો.

કારક-રચના (વિભક્તિનાં રૂપાખ્યાન) કેમ કરવી તેના થોડાક નમુનાઓ નીચે આપ્યા છે. તેના પ્રમાણે ગમે તે નામનાં રૂપાખ્યાન બનાવી શકાશે.

અકારાંત પુલ્લિંગ-વાલક

કારક	એકવચન	બહુવચન
કર્તા	બાલક, બાલક ને	બાલક, બાલકોં ને
કર્મ	બાલક કો	બાલકોં કો
કરણ	બાલક સે	બાલકોં સે
સંપ્રદાન	બાલક કો	બાલકોં કો

कारक

एकवचन

बहुवचन

अपादान

बालक से

बालकों से

संबंध

बालक का—के—की

बालकों का—के—की

अधिकरण

बालक में, बालक पर

बालकों में, बालकों पर

संबोधन

हे बालक

हे बालको

अकारांत स्त्रीलिङ्ग—बहिन

कर्ता

बहिन, बहिन ने

बहिनें, बहिनों ने

आश्रीनी कारक—रचना बालक नी पेठे.

आकारांत पुल्लिङ्ग—लड़का

कर्ता

लड़का, लड़के ने

लड़के, लड़कों ने

कर्म

लड़के को

लड़कों को

करण

लड़के से

लड़कों से

संप्रदान

लड़के को

लड़कों को

अपादान

लड़के से

लड़कों से

संबंध

लड़के का—के—की

लड़कों का—के—की

अधिकरण

लड़के में, लड़के पर

लड़कों में, लड़कों पर

संबोधन

हे लड़के

हे लड़को

आकारांत स्त्रीलिङ्ग—शाला

कर्ता

शाला, शाला ने

शालाएँ, शालाओं ने

कर्म

शाला को

शालाओं को

संबोधन

हे शाला

हे शालाओ

आकारांत पुल्लिंग—राजा

कारक	एकवचन	बहुवचन
कर्ता	राजा, राजा ने	राजा, राजाओं ने
कर्म	राजा को	राजाओं को
संबोधन	हे राजा	हे राजाओ

इकारांत पुल्लिंग—मुनि

कर्ता	मुनि, मुनि ने	मुनि, मुनियों ने
कर्म	मुनि को	मुनियों को
संबोधन	हे मुनि	हे मुनियो

इकारांत स्त्रीलिंग—शक्ति

कर्ता	शक्ति, शक्ति ने	शक्तियाँ शक्तियों ने
-------	-----------------	----------------------

आष्टीनी कारक—रचना मुनि नी पेठे.

ईकारांत पुल्लिंग—माली

कर्ता	माली, माली ने	माली, मालियों ने
कर्म	माली को	मालियों को
संबोधन	हे माली	हे मालियो

ईकारांत स्त्रीलिंग—नदी

कर्ता	नदी, नदी ने	नदियाँ, नदियों ने
-------	-------------	-------------------

आष्टीनी कारक—रचना माली नी पेठे.

उकारांत पुल्लिंग—साधु

कर्ता	साधु, साधु ने	साधु, साधुओं ने
-------	---------------	-----------------

कारक	एकवचन	बहुवचन
कर्म	साधु को	साधुओं को
संबोधन	हे साधु	हे साधुओ

उकारांत स्त्रीलिंग-धेनु

कर्ता	धेनु, धेनु ने	धेनुएँ, धेनुओं ने
-------	---------------	-------------------

आश्रीनी कारक-रचना साधु नी पेठे.

उकारांत पुल्लिंग-डाकू

कर्ता	डाकू, डाकू ने	डाकू, डाकुओं ने
कर्म	डाकू को	डाकुओं को
संबोधन	हे डाकू	हे डाकुओ

उकारांत स्त्रीलिंग-बहू

कर्ता	बहू, बहू ने	बहुएँ, बहुओं ने
-------	-------------	-----------------

आश्रीनी कारक-रचना डाकू नी पेठे.

एकारांत पुल्लिंग-चौबे

कर्ता	चौबे, चौबे ने	चौबे, चौबेओं ने
कर्म	चौबे को	चौबेओं को
संबोधन	हे चौबे	हे चौबेओ

ओकारांत पुल्लिंग-रासो

कर्ता	रासो, रासो ने	रासो, रासों ने
कर्म	रासो को	रासों को
संबोधन	हे रासो	हे रासो

ઔકારાંત પુલ્લિંગ-જૌ

કારક	ઘ્રુવચન	બહુવચન
કર્તા	જૌ, જૌ ને	જૌ, જૌઓ ને
કર્મ	જૌ કો	જૌઓ કો
સંબોધન	હે જૌ	હે જૌઓ

ઔકારાંત સ્ત્રીલિંગ-ગૌ

કર્તા	ગૌ, ગૌ ને	ગૌઐ, ગૌઓ ને
-------	-----------	-------------

બાપ્ત્રીની કારક-રચના જૌ ની પેઠે.

ઔકારાંત પુલ્લિંગ-કોદોં

કર્તા	કોદોં, કોદોં ને	કોદોં, કોદોં ને
કર્મ	કોદોં કો	કોદોં કો
સંબોધન	હે કોદો	હે કોદો

(બંને વચનમાં સરખાંજ ૩૫ થાય છે.)

ઔકારાંત સ્ત્રીલિંગ-સરસોં

બધાં ૩૫૦ કોદોં ની પેઠે.

યાકારાંત સ્ત્રીલિંગ-બુઢિયા

કર્તા	બુઢિયા, બુઢિયા ને	બુઢિયોં, બુઢિયોં ને
કર્મ	બુઢિયા કો	બુઢિયોં કો
સંબોધન	હે બુઢિયા	હે બુઢિયો

પ્રશ્ન.

૧. વિભક્તિને હિંદીમાં શું ઠહે છે ?
૨. હિંદીમાં વિભક્તિઓ કેટલી છે ? તેમનાં નામ આપો.

३. डिंदी विभक्तिओना प्रत्यय ओलो.
४. नीथेनां नाभोनी कारक रचना-इपाभ्यान करे.
गधा, बात, तिथि, बाबत, रानी.
५. नीथेनां नाभोनी विभक्ति अने वचन ओलो.
अप्सराएँ, साधुओं के, बालक में, कुत्तिया को, धेनुओं ने, हे
बहुओ, शाला को, गौ से.
६. नीथेनां नाभोनु अहुवचननुं इप ओलो.
बुढ़िया को, हे देवी, माली का, चौबे की, जौ में
७. नीथेनां नाभोनु अेक वचननुं इप ओलो.
दूतों पर, भाइयों को, स्त्रियों में, पत्तों से, रथों को.

शब्दो.

पूजवुं-पूजना	भहेल-महल
दही-दही	वन-वन
भाभए-मक्खन	भलाध-छेना
छाश-छाछ	धी-धी
आपए-हमारे	अवन-जीवन
उपयोगी-उपयोगी	लवींग-लौंग
ऐवुं-ऐसा	उदाहरण-उदाहरण
हीनावस्था-हीनावस्था	कलियुग-कलियुग
तुवेर-अरहर	भात-भात
रौज-रौज	हररौज-हररौज
कहां-कहां	अंगडी-बंगडी

વગેરે—વગૈર:	ગાંધી—પમસારો
દુકાન—દૂકાન	બદામ—બાદામ
દ્રાક્ષ—કિશમિશ	અપૂર્વ—અર્પૂર્વ
ધણું ખર્—બહુધા	ખાણુ—સ્નાન
ધાતુ—ધાતુ	વિનય—વિનય
વધારે—અધિક	ધ્રુવડ—ઉલ્લ
શોધ—સ્વોજ	ગરમી—ગરમી
અનાજ—નાજ	પાકવું—પકના
સિપાઈ—સિપાહી	પકડવું—પકડના
બહેરો—બહરા	મૂંગો—મૂંગા
વાંદરો—બંદર	કૃપા—કૃપા
સાકર—સકર	નાખવું—ડાલના
રાઈ—રાઈ	શોભવું—શોભના

વાક્યો.

૧ રામચરણ ઘોડાને મારે છે. ૨ અમે ગાયને પૂજીએ છીએ. ૩ હું કાશીથી આવું છું. ૪ રાજાઓ મહેલમાં રહે છે. ૫ સિંહ વનમાં રહે છે. ૬ ગંગા હિમાલયમાંથી નીકળે છે. ૭ દૂધમાંથી દહીં બને છે. ૮ દહીંમાંથી માખણ અને છાશ બને છે. ૯ માખણમાંથી ઘી બને છે. ૧૦ ઘી આપણે ખાઈએ છીએ. ૧૧ ચુરોપીઅન લોક મદાર્થ ખાય છે. ૧૨ ઘી આપણા જીવનને ઉપયોગી વસ્તુ છે. ૧૩ હું રોજ તુવેરની ઢાળ, ભાત અને રોટલી ખાઉં છું. ૧૪ તે

મગનને માટે દરરોજ દૂધ લાવે છે. ૧૫ છોકરાઓ, તમે ક્યાં જાઓ છો ? ૧૬ સોનાની કંડીઓ, ખંગડીઓ, કડું વગેરે ખને છે. ૧૭ ગાંધીની દુકાને બદામ, દ્રાક્ષ, અને લવીંગ મળે છે. ૧૮ રજપુતાનાના ઇતિહાસમાં એવું એક અપૂર્વ ઉદાહરણ છે. ૧૯ ઘણું ખર્ચ આપણા દેશની સ્ત્રીઓ હીનાવસ્થામાં છે. ૨૦ સોનું ખાણમાંથી નીકળે છે. ૨૧ લોહું બધી ધાતુઓમાં વધારે ઉપયોગી છે. ૨૨ ધ્રુવડ રાતે શિકારની શોધમાં નીકળે છે. ૨૩ સૂર્યની ગરમીથી અનાજ અને ફળ પાકે છે. ૨૪ વિદ્યાથી નમ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫ રામમૂર્તિ કળિયુગના ભીમ છે. ૨૬ સિપાઇઓ ચોરને પકડે છે. ૨૭ ઈશ્વરની કૃપાથી બહેરો સાંભળે છે અને મૂંગો બોલે છે. ૨૮ છોકરો વાંદરાથી ડરે છે. ૨૯ ઈશ્વર રાઈને પર્વત કરે છે. ૩૦ તે દૂધમાં સાકર નાખે છે. ૩૧ વિનયથી વિદ્યા શોભે છે.

નીચેનાં વાક્યોમાં જ્યાં ખાલી જગ્યા છે, ત્યાં યોગ્ય શબ્દો ભૂકો.

૧ મોહન () ઘર મેં () સાંપ () । ૨ મેં () સે આતા () । ૩ લડકે કા () શિવપ્રસાદ () । ૪ વહ () મેં રાની હૈ । ૫ () ફૂલ () માલા બનાતી () । ૬ વહ () સે લિખતા () । ૭ તુમ () જાતે () ? ૮ હમ () બહુ કો ચાચી કહતે () । ૯ () કપડે ધોતી () । ૧૦ અફસર લોગ () મેં () હૈ । ૧૧ શીશી () () હૈ ।

૧૨ પનસારો કી () મેં બાદામ () હૈ । ૧૩ છોટે
() થોડા () હૈ । ૧૪ મગન મોહન () ()
દેતા હૈ ।

પાઠ ૮.

સર્વનામના પ્રકાર—સર્વનામ કે પ્રકાર.

નામને બદલે જે શબ્દ વપરાય છે તેને સર્વનામ કહે
છે. નામને હિંદીમાં સંજ્ઞા અને સર્વનામને સર્વનામ કહે છે.
શુજરાતીની માફક હિંદીમાં પણ સર્વનામના છ પ્રકાર છે.

૧ પુરુષવાચક સર્વનામ	મૈ, તુ, આપ (આદરસૂચક).
પુરુષવાચક સર્વનામ	હું, તું, આપ (માનાર્થ).
૨ નિજવાચક સર્વનામ	આપ.
સ્વવાચક સર્વનામ	પોતે.
૩ નિશ્ચયવાચક સર્વનામ	યહ, વહ, સો.
દર્શક સર્વનામ	આ, તે, તે.
૪ સંબંધવાચક સર્વનામ	જો.
સંબંધી સર્વનામ	જે.
૫ પ્રશ્નવાચક સર્વનામ	કૌન, ક્યા.
પ્રશ્નનાર્થક સર્વનામ	કાણુ, શું.

૬ અનિશ્ચયવાચક સર્વનામ કોઈ, કુછ.

અનિશ્ચિત સર્વનામ કોઈ, કંઈ.

ઉપર પ્રમાણે હિંદીમાં બધા પ્રકારનાં મળીને ૧૧ સર્વનામ છે. શુજરાતીની માફક હિંદીમાં પણ પુરુષવાચક સર્વનામના ત્રણ પ્રકાર છે.

ઉત્તમ પુરુષ (પહેલો પુરૂષ) મੈં

મધ્યમ પુરુષ (બીજો પુરૂષ) તૂ, આપ (આદરસૂચક)

અન્ય પુરુષ (ત્રીજો પુરૂષ) યહ, વહ, આપ (આદરમૂચક),

સો, જો, કૌન, ક્યા, કોઈ, કુછ એ સર્વનામો અને બધાં નામો.

ઉત્તમ પુરુષ

एकवचन

बहुवचन

मैं तुं

हम हमें, आपणें.

બોલનાર અથવા લખનાર જ્યારે પોતાના સંબંધમાં વાત કરે છે, ત્યારે મੈં સર્વનામ વાપરે છે.

બોલનાર પોતાના સાથીઓને લેગા લઈને વાત કરે છે, ત્યારે હમ સર્વનામ વાપરે છે.

રાજાઓ, મોટા અધિકારીઓ, અંતકાર વગેરે બોલનાર પોતાને માટે હમ સર્વનામ વાપરે છે.

કેટલીક વાર અભિમાન અથવા ક્રોધમાં પણ બોલનાર પોતાને માટે હમ સર્વનામ વાપરે છે.

હમથી બહુપણાનો બોધ કરાવવાને તેની સાથે ઘણુંબધું લોગ શબ્દ લગાડાય છે.

મધ્યમ પુરુષ

एकवचन

बहुवचन

તૂ તું

તુમ તમે

સાંભળનાર અથવા વાંચનાર માટે મધ્યમ પુરુષ સર્વનામ વપરાય છે.

નાની ઉંમરના છોકરા સાથે વાત કરતાં તૂ વપરાય છે.

પ્રભુના અથવા દેવના નામ માટે તૂ વપરાય છે.

વહાલપણ બતાવવાને માટે તૂ વપરાય છે.

તિરસ્કાર અથવા ક્રોધમાં સાંભળનારને માટે તૂ વપરાય છે.

તૂથી અપમાન અથવા હલકાપણાનો બોધ થાય છે, એટલા માટે ઉપરની બાબતો સિવાય સાંભળનાર એક હોય તોપણ તેને માટે તુમ વપરાય છે.

બહુપણાનો બોધ થવાને માટે તુમની સાથે ઘણુંબધું લોગ શબ્દ લગાડાય છે. જેમકે, તુમ લોગ.

अन्य पुरुष

एकवचन

बहुवचन

वह ते

वे तेઓ

(અન્ય પુરુષ માં ઘણાં સર્વનામો અને તમામ નામો આવે છે એ આગળ જણાવી ગયા છીએ. અહીં અન્ય પુરુષના માટે ફક્ત વહ લેવામાં આવ્યું છે.)

હિંદીમાં માનને માટે ઘણુંબધું બહુવચનનાં સર્વનામોનો ઉપયોગ થાય છે. માનનો વિચાર બાબતે મૂકીને કેઈ એક પ્રાણી કે પદાર્થના સંબંધમાં વહ વપરાય છે.

મોટા દરજ્જાના માણસના સંબંધમાં તિરસ્કાર બતાવવાને વહ વપરાય છે.

એકથી વધારે પ્રાણી કે પદાર્થના સંબંધમાં વે વપરાય છે.

આપ સર્વનામ માન બતાવવાને માટે તુમ ને બહલે વપરાય છે. તેમ વે ને બહલે પણ વપરાય છે.

નિજવાચક—આપ એ એકવચનમાં અને બહુવચનમાં એક જ રૂપે વપરાય છે. અને તે ઠાઈ નામ અથવા સર્વ નામની સાથે વપરાય છે.

નિશ્ચયવાચક

एकवचन

बहुवचन

यह आ, ये

ये आ, येआ

પાસેની વસ્તુ બતાવવા માટે એકવચનમાં यह અને બહુવચનમાં ये વપરાય છે.

નિશ્ચયવાચક—वह અને વેની હકીકત અન્યપુરુષમાં લીધી છે.

નિશ્ચયવાચક—सो બંને વચનમાં વપરાય છે. સંબંધવાચક જોની સાથે તેનો ઉપયોગ થાય છે.

અનિશ્ચયવાચક—कोई એ બંને વચનમાં વપરાય છે.

„ —कुछ એકવચનમાં વપરાય છે.

સંબંધવાચક—जो બંને વચનમાં વપરાય છે અને તે સંબંધ બતાવવાને માટે વપરાય છે તેથી સંબંધવાચક સર્વનામ કહેવાય છે. જો ની સાથે હંમેશાં સો આવે છે.

પ્રશ્નવાચક—कौन બંને વચનમાં વપરાય છે. તે પ્રાણી અને વિશેષે કરી મનુષ્યને માટે વપરાય છે.

પ્રશ્નવાચક—क्या એક વચનમાં જ વપરાય છે અને તે ક્ષુદ્ર પ્રાણી કે પદાર્થને માટે વપરાય છે.

પ્રશ્ન.

૧ હિંદીમાં સર્વનામના કયા કયા પ્રકાર છે ?

૨ પુરુષવાચક સર્વનામના પ્રકાર બોલો.

૩ નીચેનાં સર્વનામો કયા પ્રકારનાં છે તે કહો.

મેં, કૌન, જો, વહ, કોઈ, ક્યા, તૂ, આપ, સો, કુછ.

૪ નીચેનાં સર્વનામનું બહુવચન બોલો.

મેં, यह, वह, जो, तू, सो, कौन.

૫. કયાં સર્વનામ એકવચનમાં જ વપરાય છે ?

૬. જોની સાથે હંમેશાં કયું સર્વનામ વપરાય છે ?

શબ્દો.

ગીતા—ગીતા

ડાંગ—લાઠી

ખેતર—ખેત

ઉપકાર—ઉપકાર

ભાઈ—ભાઈ

પવિત્ર—પવિત્ર

બે—દો

સુજ—સુજ

બોલાવયું—બુલાના

બ્રાહ્મણ—બ્રાહ્મણ

વડ—બડ

આપવું—દેના

દિવાલ—દીવાર

માનવું—માનના

ભક્ત—ભક્ત

મીઠું—નમક

નામ—નામ

દક્ષિણા—દક્ષિણા

મન—મન

ઉભું—ઊઠા

રવિવાર—રવિવાર

બાગ—બાગ

કહેવું—કહના

ઓધું—કમ

વાક્યો.

૧ આ ચોપડી છે. ૨ હું ગીતા શીખું છું. ૩ તેઓ
રામને બોલાવે છે. ૪ સ્ત્રી નદીમાં કપડાં ધુએ છે. ૫ હિંદુ-
સ્તાન શું છે? ૬ આ કેાણુ આવે છે? ૭ તે કંઈ ખાય
છે. ૮ લક્ષ્મીનારાયણના હાથમાં ડાંગ છે. ૯ રાજા બ્રાહ્મણને
દક્ષિણા આપે છે. ૧૦ પાણીમાં કંઈ છે. ૧૧ જે ભાષણ
કરે છે તે મારો ભાઈ છે. ૧૨ આ ઉંચી દિવાલ છે. ૧૩
અંગ્રેજ લોકો રવિવારને પવિત્ર માને છે. ૧૪ તઓ ખાગમાં
રોજ રમે છે. ૧૫ આ બે વડ છે. ૧૬ પોતે ઇશ્વરના ભક્ત
છે. ૧૭ તેઓ મનમાં જે આવે છે તે કહે છે. ૧૮ અમે
ઉપકાર માનીએ છીએ. ૧૯ નિશાળમાં ફેાઈ આવે છે. ૨૦
તમે સુજ્ઞ છો. ૨૧ એઓ અમદાવાદ જાય છે. ૨૨ આપ
ખેતરમાંથી આવો છો. ૨૩ તમે મીઠું ઓછું ખાઓ છો.

પાઠ ૯.

સર્વનામ—જાતિ, વચન, વિભક્તિ.

સર્વનામ—લિંગ, વચન, કારક.

નામની પેઠે સર્વનામોમાં વચન અને વિભક્તિના કારણે
ફેરફાર થાય છે. પરંતુ જાતિને કારણે તેમનું રૂપ બદલાતું
નથી. અર્થાત્ હિંદીમાં સર્વનામો બંને જાતિમાં તેનાં તેજ
રહે છે.

પ્રત્યય સહિત સર્વનામોનું બહુવચન કેમ થાય તે આગલા પાઠમાં આપવામાં આંચું છે. આ પાઠમાં સર્વનામોનું પ્રત્યય સહિત બહુવચન કેમ થાય છે તે આપવામાં આંચું છે.

સર્વનામોનું સંબોધન થતું નથી.

સર્વનામોં કી કારક-રચના.

ઉત્તમ પુરુષ-મેં

કારક	એકવચન	બહુવચન
કર્તા	મેં, મૈને	હમ, હમને
કર્મ	મુજ્ઞકો, મુજ્ઞે	હમકો, હમં
કરણ	મુજ્ઞસે	હમસે
સંપ્રદાન	મુજ્ઞકો, મુજ્ઞે	હમકો, હમં
અપાદાન	મુજ્ઞસે	હમસે
સંબંધ	મેરા-રે-રી	હમારા-રે-રી
અધિકરણ	મુજ્ઞમેં	હમમેં

પહેલી અને છટી સિવાયની બધી વિભક્તિઓમાં મૈનું મુજ્ઞ થાય છે.

છટી વિભક્તિમાં મૈનું મે અને હમનું હમા થાય છે.

નામને વિભક્તિના જે પ્રત્યયો લાગે છે તે જ પ્રત્યયો સર્વનામને લાગે છે. ફક્ત છટી વિભક્તિમાં પહેલા અને બીજા પુરુષમાં કા-કે-કી ને બદલે રા-રે-રી લાગે છે.

બીજી અને ચોથી વિભક્તિમાં કો સિવાય બીજી એક પ્રત્યય એકવચનમાં એ અને બહુવચનમાં છે લાગે છે.

મધ્યમ પુરુષ-તૂ

કારક	એકવચન	બહુવચન
કર્તા	તૂ, તૂને	તુમ, તુમને
કર્મ	તુજ્જકો, તુજ્જે	તુમકો, તુમ્હેં
કરણ	તુજ્જસે	તુમસે
સંપ્રદાન	તુજ્જકો, તુજ્જે	તુમકો, તુમ્હેં
અપાદાન	તુજ્જસે	તુમસે
સંબંધ	તેરા-રે-રી	તુમ્હારા-રે-રી
અધિકરણ	તુજ્જમેં	તુમમેં

પહેલી અને છટ્ટી સિવાયની બધી વિભક્તિઓમાં તૂ નું તુજ્જ થાય છે.

છટ્ટી વિભક્તિમાં તૂ નું તે અને તુમ નું તુમ્હા થાય છે.

નિજવાચક-આપ

કારક	એકવચન
કર્તા	આપ
કર્મ-સંપ્રદાન	આપકો, અપનેકો
કરણ-અપાદાન	આપસે, અપનેસે
સંબંધ	અપના-ને-ની
અધિકરણ	આપમેં, અપનેમેં

આપની કારક-રચના ફક્ત એકવચનમાં જ થાય છે. પણ એકવચનનાં રૂપ બહુવચનનાં નામ અથવા સર્વનામની સાથે પણ વપરાય છે.

છટ્ટી વિભક્તિમાં કા-કે-કી ને બહુ ના-ને-નો લાગે છે.

આપ નું વિકારી રૂપ અપના થાય છે અને તેને પ્રત્યય લાગતાં અપના નું અપને થઇ જાય છે.

એ સર્વનામને ને પ્રત્યય લાગતો નથી.

આદરસૂચક-આપ

આપ નો પ્રયોગ માનાર્થે બહુવચનમાં થાય છે, એટલા માટે બહુપણાને બોધ થવાને માટે એની સાથે લોગ અથવા સવ લગાડાય છે.

કારક	एकवचन	बहुवचन (संख्या).
कर्त्ता	आप, आपने	आप लोग, आप लोगों ने
कर्म-संप्र.	आपको	आप लोगों को
करण-अपा.	आपसे	आप लोगों से
संबंध	आपका-के-की	आप लोगों का-के-की
अधिकरण	आपमें	आप लोगों में

આદરસૂચક આપ સર્વનામને ને પ્રત્યય લાગે છે.

કર્મ અને સંપ્રદાન કારકમાં બેવડાં રૂપ થતાં નથી.

निश्चयवाचक-यह

कर्त्ता	यह, इसने	यह, ये; इनने, इन्होंने
---------	----------	------------------------

કારક	एकवचन	बहुवचन
કર્મ—સંપ્ર.	इसको, इसे	इनको, इन्हें
કરણ—અપા.	इससे	इनसे
સંબંધ	इसका—के—की	इनका—के—की
અધિકરણ	इसमें	इनमें

यह ने विभक्तितेना प्रत्यय लगातां तेनु विकारी ३५ इस
थઈ બાય છે.

ये ने विभक्तितेना प्रत्यय लगातां तेनु विकारी ३५ इन
થઈ બાય છે.

निश्चयवाचक—वह

कर्त्ता	वह, उसने	वह, वे; उनने, उन्होंने ने
कर्म—संप्रदान	उसको, उसे	उनको, उन्हें
करण—अपादान	उससे	उनसे
संबंध	उसका—के—की	उनका—के—की
अधिकरण	उसमें	उनमें

वह ने विभक्तितेना प्रत्यय लगाउतां तेनु विकारी ३५
उस थाय છે અને वे ने प्रत्यय लगाउतां तेनु विकारी ३५
उन थाय છે.

निश्चयवाचक—सो

कर्त्ता	सो, तिसने	सो; तिनने, तिन्होंने
कर्म—संप्रदान	तिसको, तिसे	तिनको, तिन्हें

કારક	एकवचन	बहुवचन
કરણ—અપાદાન	તિસસે	તિનસે
સંબંધ	તિસકા—કે—કી	તિનકા—કે—કી
અધિકરણ	તિસમેં	તિનમેં

સો ને વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડતાં તેનું વિકારી રૂપ
એકવચનમાં તિસ અને બહુવચનમાં તિન થાય છે.

સંબંધવાચક—જો

કર્તા	જો, જિસને	જો; જિનને, જિન્હોને
કર્મ—સંપ્રદાન	જિસકો, જિસે	જિનકો, જિન્હે
કરણ—અપાદાન	જિસસે	જિનસે
સંબંધ	જિસકા—કે—કી	જિનકા—કે—કી
અધિકરણ	જિસમેં	જિનમેં

જો ને વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડતાં તેનું વિકારી રૂપ
એકવચનમાં જિસ અને બહુવચનમાં જિન થાય છે.

પ્રશ્નવાચક—કૌન

કર્તા	કૌન, કિસને	કૌન; કિનને, કિન્હોને
કર્મ—સંપ્રદાય	કિસકો, કિસે	કિનકો, કિન્હે
કરણ—અપાદાન	કિસસે	કિનસે
સંબંધ	કિસકા—કે—કી	કિનકા—કે—કી
અધિકરણ	કિસમેં	કિનમેં

કૌન ને વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડતાં તેનું વિકારી રૂપ એકવચનમાં કિસ અને બહુવચનમાં કિન થાય છે.

યહ, વહ, સો, જો અને કૌન એ સર્વનામોના વિકારી રૂપને બહુવચનમાં ને પ્રત્યય લગાડતાં એ રૂપો થાય છે. તેમાં બીજું રૂપ ન માં હોં જોડવાથી થાય છે. તેમ જ કર્મ અને સંપ્રદાન વિભક્તિમાં કો પ્રત્યય સિવાય બીજો એક પ્રત્યય એકવચનમાં એ અને બહુવચનમાં ઈ લગાડાય છે. બહુવચનમાં ઈ ના પહેલાં ન માં હ મેળવાય છે.

પ્રશ્નવાચક-ક્યા

ક્યા ની કારક રચના થતી નથી. આ શબ્દ આ જ રૂપમાં પ્રત્યયરહિત કર્તા અને કર્મ વિભક્તિમાં એકવચનમાં આવે છે. બીજી વિભક્તિઓમાં ક્યા ને બદલે વજબાપાના કહા સર્વનામનું વિકારી રૂપ કાહે વપરાય છે.

ક્યા

અનિશ્ચયવાચક-કોઈ

કારક	એકવચન	કારક	એકવચન
કર્તા	ક્યા	કર્તા	કોઈ, કિસીને
કર્મ	ક્યા	કર્મ	કિસીકો
કરણ	કાહેસે	કરણ	કિસીસે
સંપ્રદાન	કાહેકો	સંપ્રદાન	કિસીકો
અપાદાન	કાહેસે	અપાદાન	કિસીસે
સંબંધ	કાહેકા-કે-કી	સંબંધ	કિસીકા-કે-કી
અધિકરણ	કાહેમેં	અધિકરણ	કિસીમેં

કોઈ સર્વનામની કારક-રચના ક્ષત એકવચનમાં થાય છે. એનાં રૂપોની દ્વિરૂપિતથી બહુવચનનો બોધ થાય છે.

અનિશ્ચયવાચક-કુછ

કુછ ની કારક-રચના થતી નથી. કયા ની માફક એ ક્ષત પ્રત્યય રહિત કર્તા અને કર્મના એકવચનમાં વપરાય છે. જ્યારે કુછનો પ્રયોગ કોઈના અર્થમાં નામની પેઠે થાય છે, ત્યારે તેની કારક-રચના સંબોધન સિવાય બધી વિભક્તિમાં બહુવચનમાં થાય છે.

નિજવાચક આપ, કયા અને કુછ સિવાયનાં સર્વનામોનાં માનાર્થ બહુવચન રૂપોની સાથે બહુત્વનો બોધ કરાવવાને માટે લોગ યા લોગો લગાડાય છે.

પ્રશ્ન.

- ૧ નીચેનાં સર્વનામનાં કર્તા એકવચન, કરણ બહુવચન, સંપ્રદાન એકવચન અને સંબંધ બહુવચનનાં રૂપ બોલો. मैं, वह, जो, तू, कौन.
- ૨ उनमें, जिससे, किसीको, किनके, काहेसे, इनकी, जिन्होंने એ કયા સર્વનામની કઈ વિભક્તિ અને કયા વચનનાં રૂપો છે તે કહો.
- ૩ સો સર્વનામની કારક-રચના કરો.

શબ્દો.

બહુ—બહુત
લેવું—લેના

વહાલી—પ્યારી
વેઠવું—સહના

ભયંકર—મયાનક

એજ—યહી

ચાહવું—ચાહના

ઇચ્છા—ઈચ્છા

ઓળખવું—પહચાનના

શત્રુતા—શત્રુતા

ઉદાર—ઉદાર

મત—રાય

રાખવું—રખના

સુખી—સુખી

સીંચવું—સીંચના

કુળધર્મ—કુળધર્મ

મહાશય—મહાશય

રમકડું—ચિત્ત

બંને—દોનો

આશય—આશય

વિષય—વિષય

મેજ—મેજ

દાખવું—દાખના

લાયક—લાયક

લક્ષ્મી—લક્ષ્મી

ઉચિત—ઉચિત

માન—માન

ગુણ—ગુણ

પક્ષ—પક્ષ

મિત્રતા—મિત્રતા

પુરકુળદીપક—પુરકુળદીપક

લજ્જિત—લજ્જિત

સાસર—સસુરાલ

દોષ—દોષ

વાક્યો.

૧ શકુંતલા મને બહુ વહાલી છે. ૨ તમે કોની પાસેથી ચોપડી લો છો ? ૩ એનું નામ કમળા છે. ૪ તેને બહુ લોક ઓળખે છે. ૫ આ કોનું ઘર છે ? ૬ આપની કૃપાથી અમે સુખીએ છીએ. ૭ મારામાં ધણા દોષ છે. ૮ તમે કોને માટે દુઃખ વેઠો છો ? ૯ તમારા પક્ષમાં બધા લાયક માણસ છે. ૧૦ તે પોતાનું કામ કરે છે. ૧૧ આપ

લોકોની યત્નતાથી મિત્રતા બચાવે છે. ૧૨ જેને તમે આહો
છો તે સારો માણસ છે. ૧૩ યશોદા અમારા ઘરની લક્ષ્મી
છે. ૧૪ મને શો દોષ છે, આ તો અમારો કુળધર્મ છે.
૧૫ તેના આશય બહુ ઉદાર છે. ૧૬ આ વિષયમાં આપ
લોકોનો શો મત છે? ૧૭ માધવી લતા તો મારી બેન છે.
૧૮ એને તું સીંચે છે. ૧૯ હે પુરુષુદ્દીપક આપને એ જ
ઉચિત છે. ૨૦ આપ ઉદાર યા મહાશય કેને કહો છો?
૨૧ આ તો આપ મને લલિત કરો છો. ૨૨ હું મારાં
બાઈબેનને આહું છું. ૨૩ આ બાગ તમારો છે. ૨૪ હું
તેમને માન આપું છું. ૨૫ મારી બેન પોતાનું રમકડું
મેજ પર રાખે છે. ૨૬ એ માફ સાસફ છે. ૨૭ એમની
શી ઈચ્છા છે? ૨૮ તેઓમાં ગુણ અને દોષ બંને છે. ૨૯
તેઓ પોતે જ આવે છે. ૩૦ પાંડિતજી અમારા ગામમાં
રહે છે. ૩૧ તમારાથી હું ડરું છું. ૩૨ તે મારો હાથ
હાવે છે. ૩૩ તેના હાથમાં કેળું છે.

પાઠ ૧૦.

વિશેષણના પ્રકાર-વિશેષણ કે પ્રકાર.

ગુજરાતીમાં વિશેષણના બે પ્રકાર છે. ગુણવાચક
વિશેષણ અને સંખ્યાવાચક વિશેષણ. ત્યારે હિંદીમાં સાર્વ
નામિક વિશેષણ, ગુણવાચક વિશેષણ અને સંખ્યાવાચક
વિશેષણ એવા વિશેષણના ત્રણ પ્રકાર છે. એટલે ગુજરાતીમાં

જે સર્વનામો વિશેષણ તરીકે વપરાય છે તેમને માટે જુદો પ્રકાર આપ્યો નથી, ત્યારે હિંદીમાં તેવાં વિશેષણોને માટે સાર્વનામિક વિશેષણ એવો જુદો પ્રકાર આપ્યો છે.

સાર્વનામિક વિશેષણ-પુરુષવાચક અને નિજવાચક સર્વનામ સ્ત્રિવાચનાં બધાં સર્વનામ વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. જ્યારે તે એકલાં વપરાય ત્યારે સર્વનામ કહેવાય છે, અને જ્યારે તેમની સાથે નામ આવે છે ત્યારે તે સાર્વનામિક વિશેષણ કહેવાય છે. વહ આતા હૈ એમાં વહ સર્વનામ છે. અને વહ નૌકર આતા હૈ એમાં વહ સાર્વનામિક વિશેષણ છે. ઉપરનાં સર્વનામો વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમના પરથી બનતા નીચેના શબ્દો પણ વિશેષણ તરીકે વપરાય છે.

યહ	પરથી	ઇતના, એસા	એટલું, એવું
વહ	પરથી	ઉતના, વૈસા	તેટલું, તેવું
સો	પરથી	તિતના, તૈસા	તેટલું, તેવું
જો	પરથી	જિતના, જૈસા	જેટલું, જેવું
કૌન	પરથી	કિતના, કૈસા	કેટલું, કેવું

કૌન જ્યારે વિશેષણ તરીકે વપરાય છે ત્યારે તેની સાથે સા પ્રત્યય આવે છે. જેમકે, કૌન સા મનુષ્ય.

ગુણવાચક વિશેષણ

ગુણવાચક વિશેષણ ની સંખ્યા બીજાં બધાં વિશેષણોથી વધારે હોય છે. એના કેટલાક મુખ્ય અર્થ નીચે આપ્યા છે.

કાલ—નયા, પુરાના, મૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય

નહું, જુનું, મૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય

સ્થાન—લંબા, ચોડા, ડુંચા, નીચા, સીધા, સંકરા

લાંબું, પહેણું, ઇંચું, નીચું, સીધું, સાંકડું

આકાર—ગોલ, ચોકોર, સુડોલ, પોલા, નુકીલા

ગોળ, ચોરસ, સુડોળ, પોલું, અણીદાર

રંગ—લાલ, પીલા, નીલા, હરા, સફેદ, કાલા, વૈંગની

લાલ, પીળો, વાદળી, લીલો, સફેદ, કાળો, અંબુડો

દશા—દુબલા, પતલા, મોટા, ગાઢા, મીલા, સૂસા

દુબળો, પાતળો, જડો, ઘાડો, મીનો, સુકો

ગુણ—મલા, બુરા, ઉચિત, અનુચિત, સચ, જૂઠ, પાપી

મલો, ખુરો, ઉચિત, અનુચિત, સાચું, જુઠું, પાપી

ગુણવાચક વિશેષણની સાથે હીનતાના અર્થમાં સા પ્રત્યય

જોડાય છે. જેમકે, વડા સા પેડ.

કેટલીકવાર ગુણવાચક વિશેષ્ય વિશેષ્ય સિવાય એકલાં

વપરાય છે, ત્યાં તેમનો પ્રયોગ નામના જેવો થાય છે.

જેમકે. વઢ દીનોં કો સતાતા હૈ.

સંખ્યાવાચક વિશેષણ

સંખ્યાવાચક વિશેષણના ઘણા લેહ છે. તેમાંના મુખ્ય

લેહ નીચે આપ્યા છે.

પૂર્ણક બોધક, અપૂર્ણક બોધક, ક્રમવાચક, આશ્વસિવાચક,

અનિશ્ચિત સંખ્યાવાચક અને પરિમાણવાચક.

પૂર્ણાંક બોધક સંખ્યાવાચક-પૂરે આંકડો બતાવનાર
સંખ્યાવાચક વિશેષણ, પાંચ, પચીસ.

પૂર્ણાંક બોધક સંખ્યાઓ નીચે આપી છે.

एक—એક	दो—બે
तीन—ત્રણ	चार—ચાર
पाँच—પાંચ	छः—છ
सात—સાત	आठ—આઠ
नौ—નવ	दस—દસ
ग्यारह—અગીઆર	बारह—બાર
तेरह—તેર	चौदह—ચૌદ
पंद्रह—પંદર	सोलह—સોળ
सत्रह—સત્તર	अट्ठारह—અઠાર
उत्तीस—ઓગણીસ	बीस—વીસ
इक्कीस—એકવીસ	बाईस—બાવીસ
तेईस—ત્રેવીસ	चौबीस—ચૌવીસ
पचीस—પચીસ	छब्बीस—છબ્બીસ
सत्ताईस—સત્તાવીસ	अट्ठाईस—અઠ્ઠાવીસ
उंतीस—ઓગણત્રીસ	तीस—ત્રીસ
इत्तीस—એકત્રીસ	बत्तीस—બત્રીસ
तेंतीस—તેત્રીસ	चौंतीस—ચૌત્રીસ
पैंतीस—પાંત્રીસ	छत्तीस—છત્રીસ
सैंतीस—સાડત્રીસ	अड़तीस—આડત્રીસ

ઉંતાલીસ—ઓગણ્યાલીસ

ફક્તાલીસ—એકતાલીસ

તેંતાલીસ—ત્રેતાલીસ

પૈંતાલીસ—પીસતાલીસ

સૈંતાલીસ—સુડતાલીસ

ઊનચાસ—ઓગણપચાસ

ફક્ચાવન—એકાવન

તિરપન—ત્રેપન

પચપન—પંચાવન

સત્તાવન—સેત્તાવન

ઊનસઠ—ઓગણસાઠ

ફક્સઠ—એકસઠ

તિરસઠ—ત્રેસઠ

પૈંસઠ—પાંસઠ

સડસઠ—સડસઠ

ઊનહત્તર—ઓગણસિતેર

ફક્હત્તર—ધકાતેર

તિહત્તર—તોતેર

પચહત્તર—પંચોતેર

સત્તહત્તર—સિતોતેર

ઊનાસી—અગન્યાએંસી

ફક્ચાસી—એકચાસી

ચાલીસ—ચાલીસ

બચાલીસ—બેતાલીસ

ચૌવાલીસ—ચુંવાલીસ

છિયાલીસ—છેતાલીસ

અડતાલીસ—અડતાલીસ

પચાસ—પચાસ

બાવન—બાવન

ચૌવન—ચોપન

છપ્પન—છપ્પન

અઢાવન—અઢાવન

સાઠ—સાઠ

બાસઠ—બાસઠ

ચૌસઠ—ચોસઠ

છિયાસઠ—છાસઠ

અડસઠ—અડસઠ

સત્તર—સિતેર

બહત્તર—બોતેર

ચૌહત્તર—ચુવોતેર

છિહત્તર—છોતેર

અઠહત્તર—ધકોતેર

અસ્સી—એંસી

બચાસી—બચાસી

તિરાસી—ત્યાશી
 પચાસી—પંચાસી
 સત્તાસી—સિત્યાશી
 નવાસી—નેવ્યાશી
 ફક્યાનબે—એકાણું
 તિરાનબે—ત્રાણું
 પંચાનબે—પંચાણું
 સત્તાનબે—સત્તાણું
 નિનાનબે—નંવાણું
 હજાર—હજાર
 કરોડ—કરોડ
 સ્વરબ—ખર્ચ

ચૌરાસી—ચૌર્યાશી
 છિયાસી—છયાશી
 અઢાસી—અઢ્યાશી
 નબ્બે—નેવું
 વાનબે—ખાણું
 ચૌરાનબે—ચૌરાણું
 છિયાનબે—છન્નું
 અઢાનબે—અઢ્યાણું
 સૌ—સૌ
 લાખ—લાખ
 અરબ—અરબ

અપૂર્ણાંક બોધક સંખ્યાવાચક વિશેષણ—તેનાથી પૂર્ણ સંખ્યાના અમુક ભાગનો બોધ થાય છે. જેમકે, પાવ, આધા.

નીચે કેટલીક અપૂર્ણાંક બોધક સંખ્યા આપી છે.

પાવ—પા

આધા—અડધો

પૌન—પોણા

સવા—સવા

દેઢ—દોઢ

પૌને દો—પોણા બે

ઢાઈ—અઢી

સાઢેતીન—સાડાત્રણ

એકથી ઉપરાંતની સંખ્યા સાથે પા અથવા પોણા હોય તો તે બતાવવાને માટે તે સંખ્યા પહેલાં સવા અથવા પૌને બોલાય છે. જેમકે, સવા દો, પૌને ત્રીન.

ત્રણ અને ત્રણ ઉપરની સંખ્યાઓમાં બધો વધારે જણાવેલો હોય તો સાદેનો ઉપયોગ થાય છે. જેમકે, સાદે ચાર, સાદે દસ.

ક્રમવાચક સંખ્યાવાચક વિશેષણ—આ વિશેષણથી કંઈ વસ્તુની ક્રમ પ્રમાણે અણતરીનો બોધ થાય છે. જેમકે, પહલા, દૂસરા.

ક્રમવાચક વિશેષણ પૂર્ણોક બોધક વિશેષણથી બને છે. પહેલાં ચાર ક્રમવાચક વિશેષણ નિયમ રહિત છે. જેમકે, એક-પહલા. દો-દૂસરા. ત્રીન-ત્રીસરા. ચાર-ચૌથા.

પાંચથી આગળની સંખ્યામાં વૉં બોડવાથી ક્રમવાચક વિશેષણ બને છે. જેમકે, પાંચ-પાંચવૉં. છઃ-છઠવૉં-છઠા. આઠ-આઠવૉં. દસ-દસવૉં. પન્દરહ-પન્દરહવૉં. પચાસ-પચાસવૉં.

આવૃત્તિવાચક સંખ્યાવાચક વિશેષણ—આ વિશેષણ ગણાવવાનો અર્થ બતાવે છે. જેમકે, દુગુના, ચૌગુના.

પૂર્ણોકબોધક વિશેષણથી આગળ 'ગુના' શબ્દ લગાડવાથી આવૃત્તિવાચક વિશેષણ બને છે. પહેલેથી આઠ સુધીની સંખ્યાઓના શબ્દોમાં આઠ સ્વરનો ઠંઠક ફેરફાર થાય છે. જેમકે

દો—દુગુના	યા દૂના	છઃ—છ ગુના
ત્રીન—ત્રિગુના		સાત—સતગુના
ચાર—ચૌગુના		આઠ—અઠગુના
પાંચ—પૈંગુના		નવ—નવગુના

અનિશ્ચિત સંખ્યાવાચક વિશેષણ—આ વિશેષણથી અનિશ્ચિત સંખ્યાનો બોધ થાય છે. જેમકે સર્વ, વહુત, અધિક. અનિશ્ચિત સંખ્યાના અર્થમાં આ વિશેષણનો પ્રયોગ બહુવચનમાં થાય

‘બીબ્બ’ વિશેષણોની માફક આ વિશેષણ પણ નામની પેઠે ઉપયોગમાં આવે છે.

પરિમાણબોધક વિશેષણ—આ વિશેષણથી કેઈ વસ્તુના માપ અથવા તોલનો બોધ થાય છે. જેમકે, ઓર (‘બીબ્બ’), સવ (બધુ), સારા (આખુ), બહુતેરા (બહુક), યોડા (થોડું), અધિક (વધારે), બહુત (બહુ).

આ વિશેષણો એકવચન નામની સાથે પરિમાણબોધક અને બહુવચન નામની સાથે અનિશ્ચિત સંખ્યાવાચક થાય છે. જેમકે,

પરિમાણબોધક

અનિશ્ચિત સંખ્યાવાચક

બહુત દૂધ

બહુત આદમી

સવ જંગલ

સવ પેડ

સારા દેશ

સારે દેશ

અલ્પ, કિંચિત્ અને જરા એ કેવળ પરિમાણવાચક વિશેષણ છે.

બહુત, યોડા, જરા, અધિકની સાથે નિશ્ચયના અર્થમાં સા પ્રત્યય જોડાય છે. જેમકે, બહુત સા લામ, યોડી સી વિદ્યા, જરા સી માત, અધિક સા લામ.

પ્રશ્ન.

- ૧ હિંદીમાં વિશેષણના કેટલા અને કયા કયા પ્રકાર છે.
- ૨ ગુણવાચક વિશેષણના થોડાકે ઠાપણા આપો.
- ૩ ઉતના, જિતના, કેસા એ કયાં સર્વનામો પરથી થયેલાં વિશેષણો છે ?

- ૪ કયાં સર્વનામાં વિશેષણ તરીકે વપરાય છે અને કયાં વપરાતાં નથી ?
- ૫ પૂર્ણાકબોધક સંસ્થાવાચક વિશેષણ પરથી ક્રમવાચક સંસ્થાવાચક વિશેષણ કેવી રીતે અને છે ?

શબ્દો.

કલમ—કલમ	ફટ—ફૂટ
તરવું—તૈરના	ગામ—ગાંવ
પ્રજાજન—પ્રજાજન	કિંમત—મૂલ્ય
મહાત્મા—મહાત્મા	ભાગ—હિસ્સા
માબાપ—માબાપ	પરાક્રમી—પરાક્રમી
શેર—સેર	ટોપલી—ટોકરી
ઘોરડો—કમરા	ચરવું—ચરના
ચપળ—ચપલ	ચાલ—ચાલ
વેશ—મેથ	વેપાર—વ્યાપાર
ખોદું—ખોટા	પૃથ્વી—પૃથ્વી
અકાળ—અકાલ	સાંજ—શામકો
ખાલી—ખાલી	બતક—બતક
ખેડુત—કિસાન	નથી—છે નહિ—હૈ નહીં
સવારે—સબેરે	વધવું—બઢના
કામ—કામ	ભારે—ભારી
નિયમ—નિયમ	મૃત્યુ—મૃત્યુ

વાક્યો:

૧ ત્રણ છોકરા. ૨ સાત છોકરીઓ. ૩ પચાસ કલમો. ૪ આ ટોપલી ખાલી છે. ૫ હું સાડા પાંચ ફૂટ ઉંચો છું. ૬ આ લુગડું ઢાઢ ફૂટ લાંબું છે. ૭ આ ઝોરડો નવ ફૂટ લાંબો અને છ ફૂટ પહોળો છે. ૮ પાંચ બતકો નદીમાં તરે છે. ૯ છ ઘોડા અને સાત ગાયો ખેતરમાં ચરે છે. ૧૦ તે છોકરો દુબળો છે. ૧૧ હું પાંચમી ચોપડી બાણું છું. ૧૨ અમારા ગામમાં ખેડૂતોનાં અઢીસો ઘર છે. ૧૩ આ બ્રાહ્મણ ચપળ છે. ૧૪ જેવો દેશ તેવો વેશ. ૧૫ જેટલું જેટલું નામ વધે છે તેટલું તેટલું માન વધે છે. ૧૬ એ આપ જેવા મહાત્માઓનું કામ છે. ૧૭ આ વેપારમાં મારો ચાર આની ભાગ છે. ૧૮ આ સોનું થોડું ખોટું છે. ૧૯ સોનું પાણીથી ઝોગણીસગણું ભારે છે. ૨૦ તેઓ પોતાનાં માબાપને માન આપે છે. ૨૧ સૂર્ય પૃથ્વીથી તેર લાખ ગણો મોટો છે. ૨૨ કરાંચી મોટું બંદર છે. ૨૩ આ કોઈ નવો નિયમ નથી. ૨૪ આ કોનો પરાક્રમી બાળક છે. ૨૫ મારા જેટલા પ્રજાજન છે તેમાં કોઈને અકાળ મૃત્યુ આવતું નથી. ૨૬ તે સારી ચાલ ચાલે છે. ૨૭ તે ઠપડું સવા પાંચ ફૂટ લાંબું છે. ૨૮ તે પોણા શેર દૂધ સવારે અને અઢી શેર દૂધ સાંજે પીએ છે. ૨૯ આ ચોપડીની કિંમત પોણા ચાર રૂપીઆ અઢી આના છે.

નીચેનાં વાક્યોમાં જ્યાં ખાલી જગ્યા છે ત્યાં યોગ્ય શબ્દ મૂકો.

૧. યહ () આત્મા હૈ ? ૨. મૈં () ગાય કા
() પીતા હૂં । ૩. તુમ () બડે માઈ () । ૪
તુમ્હારા નામ () હૈ ? ૫. મેરી ટોપીકા રંગ () હૈ ।
૬. તુમ્હારે પિતા () નામ () હૈ । ૭. માકે માઈ ()
() કહતે હૈં । ૮. ગંગા નદી () નિકલનો હૈ । ૯. કલ-
કત્તા હિંદુસ્તાનમેં સબ સે () શહર () । ૧૦. સિદ્ધપુર
હિંદુઓં () યાત્રા કા () હૈ । ૧૧. ચિઢિયોં ()
ઘોંસલોં મેં () હૈં । ૧૨. અઘ્છા () માબાપ કી ()
માનતા હૈ । ૧૩. મૈં () બહિન હૂં । ૧૪. () ()
બુલાતે હો ? ૧૫. () કયા લિખતા હૈ ? ૧૬. મા કી ()
મૌસી () હૈં ।

૫૪ ૧૧.

વિશેષણ-જાતિ, વચન, વિભક્તિ.

વિશેષણ—લિંગ, વચન, કારક

હિંદીમાં આકારાંત વિશેષણો સિવાય બીજાં વિશેષણોમાં
જાતિ, વચન અને વિભક્તિના કારણે કંઈ ફેરફાર થતો
નથી. પરંતુ અહાં વિશેષણોનો પ્રયોગ નામની પેઠે થાય છે.
એ માટે એમ કહેવાય છે કે વિશેષણોમાં બહુધા પદો
રૂપથી જાતિ, વચન અને વિભક્તિ હોય છે. એ પ્રકારનાં

વિશેષણોને ફેરફાર નામની પેઠે તેમના ' છેવટના ' પ્રમાણે અંત્ય છે.

આકારાંત વિશેષણોમાં ફેરફાર થવાના નિમિત્ત નીચે પ્રમાણે છે.

દુર્લિંગ વિશેષ્ય અહુવચનમાં હોય અથવા વિભક્તિના પ્રત્યયવાળું હોય અથવા શબ્દયોગી અવ્યયવાળું હોય તે ' આ ' ના બદલે ' એ ' થાય છે. જેમકે, છોટે લડકે, ઝૂંબે ઘર મેં, બડે લડકે સમેત.

છોલિંગ વિશેષ્યની સાથે વિશેષણના અંત્ય ' આ ' નો ફેરફાર થાય છે. જેમકે, છોટી લડકી, છોટી લડકિયોં, છોટી લડકી કો.

સાર્વનામિક વિશેષણો કે જેમના છેડે ' આ ' આવે છે તેવાં વિશેષણોને ફેરફાર આકારાંત ગુણવાચક વિશેષણોના જેવો થાય છે. જેમકે, એસે મનુષ્ય કો, એસે લડકે, એસી લડકી, એસી લડકિયોં.

કૌન, જો અને કોઈની સાથે જ્યારે સા પ્રત્યય આવે છે, ત્યારે તેમાં આકારાંત ગુણવાચક વિશેષણ જેવો ફેરફાર થાય છે. જેમકે, કૌન સા લડકા, કૌન સી લડકી, કૌન સે લડકે કો.

આપ, ક્યા અને કુછ સિવાય બાકીનાં મૂળ સાર્વનામિક વિશેષણોની પછી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળું કે શબ્દયોગી અવ્યયવાળું નામ આવવાથી તેમનાં બંને વચ્ચેનાં વિકારી રૂપ થાય છે. જેમકે, મુક્ત દીન કો, તુક્ત મૂર્ખ સે, હમ ત્રાસણોં કા ધર્મ, ઉસ ગૌંબ તક, ફિસ વૃક્ષ કી છાલ, ઉન પેઢોં પર.

કેટલાંક કાળવાચક નામના સાતમી વિભક્તિના એક-વચનની સાથે કોઈનું અવિકારી રૂપ આવે છે. જેમકે, કોઈ દમ મેં, કોઈ ઘડી મેં.

કોઈ શબ્દના વિકારી રૂપની દ્વિરૂક્તિથી બહુવચનનો બોધ થાય છે, પરંતુ તેની સાથે બહુધા એકવચન નામ આવે છે. જેમકે કિસી કિસી તપસ્વી કો મેં પહચાનતા હૂં.

પ્રશ્ન.

- ૧ થોડાંક હિંદી આકારાંત વિશેષણો બોલો.
- ૨ આકારાંત વિશેષણોનું સ્ત્રીલિંગનું રૂપ કેવી રીતે થાય છે.
- ૩ વિશેષ્ય વિભક્તિના પ્રત્યયવાળું હોય તો આકારાંત વિશેષણમાં કેવો ફેરફાર કરવો પડે છે ?

શબ્દો.

છપ્પી—તસવીર

પસંદ—પસંદ

કાચું—કચા

શાસ્ત્ર—શાલ

અસર—અસર

જગ્યા—જગહ

ઓધું—કમ

પાધડી—પગડી

સોબત—સુહૃત

ક્રિકેટ—ક્રિકેટ

ગોળ—ગોલ

પ્રતિષ્ઠા—પ્રતિષ્ઠા

સતાવડું—સતાના

રસ્તો—રાસ્તા

બીજ—બીજ

ને માટે—કે લિયે

ખાટી—સ્વદી

આકાર—આકાર

પાકું--પક્કા

હંમેશાં--હમેશા

તેલ--તેલ

પાત્ર--પાત્ર

વિદ્યા--વિદ્યા

વડોદરા--વડોદરા

શસ્ત્ર--શસ્ત્ર

૧ નાના છોકરા રમકડાં રમે છે. ૨ આવી છળીઓ
મને પસંદ આવે છે ૩ તેની મોટી બેનનું નામ સરલા છે.
૪ મોટા છોકરાઓ ક્રિકેટ રમે છે. ૫ પૃથ્વીનો આકાર ગોળ
છે. ૬ આ મારી નવી ટોપી છે. ૭ પાકા લીંબુનો રંગ
પીળો હોય છે. ૮ કાચી કેરીનો રંગ લીલો હોય છે. ૯
આ સાંકડા રસ્તા છે. ૧૦ વડોદરાના રસ્તા પહોળા છે. ૧૧
તે સુકી જગ્યા પર બેસે છે. ૧૨ કાચાં બીજોમાંથી તેલ
પાતળું અને ઓછું નીકળે છે. ૧૩ પ્રતિષ્ઠાને માટે બે
વિદ્યાઓ છે, એક શસ્ત્રવિદ્યા અને બીજી શાસ્ત્રવિદ્યા. ૧૪
આ પાઘડી બુની છે. ૧૫ આ ખાટી છાશ છે. ૧૬ સારી
છોકરીઓને બધા ગાહે છે. ૧૭ તેઓ ઉંચા ઘરમાં રહે
છે. ૧૮ રાજા નવા મહેલમાં રહે છે. ૧૯ હું નાના છોકરાને
એક ચોપડી આપું છું. ૨૦ તે મોટા છોકરાને બોલાવે છે.
૨૧ તે ગરીબોને સતાવે છે. ૨૨ એવી સ્ત્રીઓ હંમેશાં
માનને પાત્ર છે. ૨૩ તે માણસ આ છોકરાઓને કલમો
આપે છે. ૨૪ તમે કયા છોકરાને ગાહો છો ? ૨૫ જેવી
સોબત તેવી અસર.

પાઠ ૧૨.

કૃદંતના પ્રકાર—કૃદંત કે પ્રકાર.

કૃદંતને હિંદીમાં કૃદંત કહે છે. તેના વિકારી કૃદંત અને અવિકારી અથવા અવ્યય કૃદંત એવા બે પ્રકાર છે.

વિકારી કૃદંત—આ કૃદંતનો ઉપયોગ બહુધા નામ કે વિશેષણના જેવો થાય છે. આ કૃદંતના આર પ્રકાર છે.

ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા (કૃદંત નામ), કર્તૃવાચક સંજ્ઞા (ભવિષ્ય કૃદંત), વર્તમાનકાલિક કૃદંત (વર્તમાન કૃદંત) અને ભૂત-કાલિક કૃદંત (ભૂત કૃદંત).

ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા—ધાતુના અંતમાં ' ના ' જોડવાથી બને છે. એનો પ્રયોગ નામ અને વિશેષણ બનેના જેવો થાય છે. આ કૃદંત કેવળ પુલ્લિંગ અને એકવચનમાં આવે છે અને એની કારક-રચના સંબોધન સિવાયની વિભક્તિઓમાં આકારાંત પુલ્લિંગ નામની પેઠે થાય છે. જેમકે,

જા—જાના. જાને કો, જાને મેં.

જા—જવું. જવાને, જવામાં

કર્તૃવાચક સંજ્ઞા—ક્રિયાર્થક સંજ્ઞાના વિકારી રૂપમાં 'વાલા' લગાડવાથી કર્તૃવાચક સંજ્ઞા બને છે. જેમકે, ચલેનેવાલા(ચાલનાર), જાનેવાલા (જનાર). એનો પ્રયોગ કદી કદી ભવિષ્ય કૃદંત વિશેષણ જેવો થાય છે. જેમકે, આનેવાલ નોકર (આવનાર નોકર).

વર્તમાનકાલિક કૃદંત-આ કૃદંત અંતમાં 'ધી' લગીકત પાઠ
ક અમાં. આપવામાં આવી છે. જ્યારે જોને પ્રયોગ નામની
પેઠે થાય છે, ત્યારે જોની કારક-રચના અકારાંત પુલ્લિંગની
પેઠે થાય છે. જેમકે, મરતા જ્યાં ન કરતા.

ભૂતકાલિક કૃદંત-ધાતુના અંતમાં 'આ' લગાડવાથી
આ કૃદંત બને છે. જોની રચના નીચે લખેલા નિયમે
પ્રમાણ થાય છે.

બોલ-બોલા. ઢર-ઢરા. પહચાન-પહચાના. માર-મારા.

ધાતુના અંતમાં આ, ઇ કે ઓ હોય તો ધાતુના અંતમાં
'ય' કરી 'આ' લગાડાય છે જેમકે લા-લાયા, કહલા-
કહલાયા, બો-બોયા.

જો ધાતુના અંતમાં 'ઈ' હોય તો તેનો 'ઈ' કરી પછી
'યા' લાગે છે. જેમકે, પી-પિયા, જી-જિયા, સી-સિયા.

ઝકારાંત ધાતુના 'ઝ'નો 'ઝ' કરી તેને 'આ' લગાડાય
છે. જેમકે, ચૂ-ચુઆ, છૂ-છુઆ.

નીચે લખેલાં ભૂતકૃદંત અનિયમિત છે.

હો-હુઆ. કર-કિયા. દે-દિયા. જા-ગયા. માર-મુઆ, મરા.
લે-લિયા.

ભૂતકાલિક કૃદંતનો પ્રયોગ બહુધા વિશેષણના જેવો
થાય છે. જેમકે, મરા. ઘોડા (મરેલો ઘોડો). ગિરા ઘર
(પડેલું ઘર).

વર્તમાનકાલિક અને ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે ઘણું ખરું
હુઆ લગાડે છે, અને જોમાં પણ ભૂળ કૃદંતની પેઠે ક્યાંતર

થાય છે. જેમકે, દોડતા હુઆ જોડા (દોડતો, જોડો), ચલતી હુઈ ગાડી (ચાલતી ગાડી), દેલી હુઈ વસ્તુ (જોએલી વસ્તુ), મરે હુણ લોગ (મરેલા લોક).

જે ભૂતકૃદંતોમાં 'આ'ની પછી 'ય' આવે છે, તેઓમાં 'ए' અને 'ई' પ્રત્યયોના પહેલાં વિકલ્પે 'ય' નો લોપ થઈ જાય છે. જેમકે, લાયે કે લાए. લાયી કે લાई.

જો 'ય' પ્રત્યયના પહેલાં 'इ' હોય તો 'ય' નો લોપ થઈને 'इ' પ્રત્યય પહેલા 'इ'માં સંધિ પ્રમાણે મળી જઈ 'ई' થાય છે. જેમકે, લિયા-લી. દિયા-દી. કિયા-કી. સિયા-સી.

પ્રશ્ન.

- ૧ વિકારી કૃદંતના કેટલા અને કયા કયા પ્રકાર છે ?
- ૨ ભૂતકાલિક કૃદંત કેવી રીતે બને છે ?
- ૩ જે ધાતુને છેડે ई હોય એવા ધાતુના ભૂતકાલિક કૃદંત કેવી રીતે થાય છે ?
- ૪ જાનેવાલા, કિયા હુઆ, લિખતે હુए, પઢનેમ, બોયા, ગયા આ કયા પ્રકારનાં કૃદંત છે તે કહો.
- ૫ નીચેનાં ક્રિયાપદોનાં ભૂતકાલિક કૃદંત બનાવો. દોડના, खाना, मारना, देना, लाना.

શબ્દો.

આજ-आज

મુંબઈ-बम्बई

મનુષ્ય-मनुष्य

ધર્મ-धर्म

પિતા-पिता

સ્મરણ-स्मरण

પીગળવું-पिघलना

બ્યાયામ-व्यायाम

ઉત્પન્ન-ઉત્પન્ન	ઈરાદો-ઈરાદા
વાનપ્રસ્થ-વાનપ્રસ્થ	વાધ-વાઘ
જીવવું-જીના	પાળવું-પાલના
મેટ્રિક-મેટ્રિક	પક્ષી-પક્ષી, ચિહ્નિયા
ગભરાવું-ઘબરાના	પાઠ-પાઠ, સબક
વાંચવું-પઢના	મળવું-મિલના
વરસ-વરસ	પદ-પદ
શેકવું-મૂનના	તૈયાર-તૈયાર, ઉઘત
પરીક્ષા-પરીક્ષા, ઇસ્તહાન	નહાવા-નહાના
લાભ-લાભ	ભાષા-ભાષા
ગવર્નર સાહેબ-લાટ સાહેબ	

વાક્યો.

૧ આજ મારો ભાઈ આવનાર છે. ૨ તમારા પિતા મુંબઈ જનાર છે. ૩ પ્રભુનું સ્મરણ કરવું એ નાણુસનો ધર્મ છે. ૪ તે વહેતા પાણીમાં ચાલે છે. ૫ હું જીવતો વાઘ પકડું છું. ૬ તે સ્મતા છોકરાને મારે છે. ૭ તમારો લખેલો પાઠ હું વાંચું છું. ૮ તમારા શેકેલા ચણા મને સારા લાગે છે. ૯ તમારે કરેલું કામ સાહેબ પસંદ કરે છે. ૧૦ વિદ્યા ભણવાથી આપણને બહુ લાભ થાય છે. ૧૧ વ્યાયામ કરવાથી બહુ ફાયદા થાય છે. ૧૨ મારનારથી પાળનાર મોટો હોય છે. ૧૩ આ વરસે હું મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસવાનો ઈરાદો રાખું છું. ૧૪. મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ વાનપ્રસ્થ થનાર છે. ૧૫ મોટું પદ મળવાથી મોંઘ

મોટું થતું નથી. ૧૬ તું મરવાથી આટલો ડેમ ડરે છે? ૧૭ આપનું ત્યાં જવું ઉચિત નથી. ૧૮ તે ચોપડી લખવાને માટે તૈયાર છે. ૧૯ તે ઊડતું પક્ષી ઓળખે છે. ૨૦ સવારે નહાવું સાફ છે. ૨૧ હું પક્ષીને તેના માળામાં બેઠેલું જોઉં છું. ૨૨ તમારું લખેલું પુસ્તક બહુ સાફ છે. ૨૩ તે પોતાની મા પાસે જવાથી ગભરાય છે. ૨૪ ગરમ કરવાથી કલાઈ પીગળે છે.

પાઠ ૧૩.

કૃદંત અવ્યય—કૃદંત અવ્યય.

વિકારી કૃદંત વિષે પાછલા પાઠમાં જોઈ ગયા. હવે અવિકારી કૃદંત અથવા કૃદંત અવ્યય વિષે વિચાર કરીએ.

અવિકારી કૃદંતના ના ચાર પ્રકાર છે. પૂર્વકાલિક, તાત્કાલિક, અપૂર્ણક્રિયાવ્યોતક અને પૂર્ણક્રિયાવ્યોતક.

પૂર્વકાલિક કૃદંત—આ કૃદંત અવ્યય ધાતુના રૂપમાં રહે છે, અથવા ધાતુના અંતમાં કે, કર થા કરકે જોડવાથી બને છે. જેમકે,

ક્રિયા	ધાતુ	પૂર્વકાલિક કૃદંત
જાના	જા	જાકે, જાકર, જા કરકે
સ્થાના	સ્થા	સ્થાકે, સ્થાકર, સ્થા કરકે
દોડના	દોડ	દોડકે, દોડકર, દોડ કરકે

પૂર્વકાલિક કૃદંત અવ્યયથી બહુધા મુખ્ય ક્રિયાપદના પહેલાં થનાર ક્રિયાની સમાપ્તિનો જોષ થાય છે. જેમકે, મેં નગર દેશ કર લોટતા હું.

તાત્કાલિક કૃદંત અવ્યય-આ કૃદંત વર્તમાનકાલિક કૃદંતના 'તા' નો 'તે' આદેશ કરી તેની આગળ હી જોડવાથી બને છે. જેમકે, બોલતે હી, આતે હી.

એથી મુખ્ય ક્રિયાપદની સાથે થનારી ક્રિયાની સમાપ્તિનો યોધ થાય છે. જેમકે, વહ આતે હી ઉપદ્રવ મચાતા હૈ.

અપૂર્ણક્રિયાદ્યોતક કૃદંત અવ્યય-આ કૃદંત અવ્યય ધાતુને 'તે' લગાડવાથી થાય છે. જેમકે, સોતે, રહતે, દેખતે. એથી મુખ્ય ક્રિયાપદની સાથે થનારી ક્રિયાની અપૂર્ણતા સૂચિત થાય છે. જેમકે, વહ બોલતે રોતા હૈ.

પૂર્ણક્રિયાદ્યોતક કૃદંત અવ્યય-આ કૃદંત અવ્યય ભૂતકાલિક કૃદંતના અંત્ય 'આ' નો 'એ' આદેશ કરવાથી બને છે. જેમકે, લિખ, ગણ, કિણ, મારે, બીતે. આ કૃદંતથી બહુધા મુખ્ય ક્રિયાપદની સાથે થનારી ક્રિયાની પૂર્ણતાનો યોધ થાય છે. જેમકે, હતની રાત ગણ તુમ ક્યોં આતે હો. લિખે અને મારે એ કૃદંતનો પ્રયોગ બહુધા શબ્દયોગી અવ્યય જેવો થાય છે.

અપૂર્ણક્રિયાદ્યોતક અને પૂર્ણક્રિયાદ્યોતક કૃદંતની સાથે બહુધા 'હોના' ક્રિયાપદનું પૂર્ણક્રિયાદ્યોતક કૃદંત 'હુણ' લગાડવામાં આવે છે. જેમકે, ચલતે હુણ, લિખે હુણ.

મશ્ન.

- ૧ કૃદંત અવ્યયના કેટલા અને કયા કયા પ્રકાર છે ?
- ૨ પૂર્વકાલિક કૃદંત અવ્યય કેવી રીતે બને છે ?
- ૩ નીચે લખેલાં કૃદંત કયા પ્રકારનાં છે ?

લિખે, પદતે હી, કરતે, જાણર, દોહકે

- ૪ નીચે લખેલાં ક્રિયાપદોનાં તાત્કાલિક કૃદંત અવ્યય અને

પૂર્ણક્રિયાદ્યોત્ક કૃદંત અવ્યયનાં રૂપ બોલો.
 खेलना, ऊठना, पीना, बैठना, देखना

શબ્દો.

પાછા આવવું—લોટના	અધિકાર—અધિકાર
સુખ—સુખ	કસરત—કસરત
સાંભળવું—સુનના	થાક—થકાવટ
હાલવવું—હિલના	આરંભ—આરંભ
દયા—દયા	ગાળ—ગાલી
કંડીઓ—પિટારી	હસવું—હાસના
મેળવવું—પાના	ગાંધ—ગાંધ
પૈસા—પૈસે	વાત—વાત
દૂર—દૂર	પુંછડી—પૂંછ, દુમ
દવા—દવા	વિચારવું—સોચના
શેભા—શેભા	દેવું—દેના
પતાસું—વતાશા	વગર—બિના

વાક્યો.

૧ અમે શહેર જોઈને પાછા આવીએ છીએ. ૨ તે રમીને ભણે છે. ૩ અમે તે છોકરીને રાજ ગાતાં સાંભળીએ છીએ. ૪ હું તેને રાજ સીવતાં જોઉં છું. ૫ અધિકાર મેળવીને સુખ આપવું એ મોટાઓને શેભા આવે છે. ૬ તેને દેખતાં જ મને દયા આવે છે. ૭ એથી થાક દૂર થઈને સારી ઊંઘ આવે છે. ૮ તેઓ મને ગાતાં સાંભળે છે. ૯

મારે બાઈ તેને કપડાં સીવતાં જુઓ છે. ૧૦ તે આ પીને
 બચવા બેસે છે. ૧૧ તે પાણી ભરીને આવે છે. ૧૨ રમણ
 તેને ગાળો હાથને મારે છે. ૧૩ કુતરો પુછડી હલાવીને
 આવે છે. ૧૪ હું તેને પાણી ભરતાં જોઈ છું. ૧૫ કંડીઓ
 ઉઘાડતાંજ સાપ બહાર નીકળે છે. ૧૬ તે દૂધ આપીને
 પૈસા લે છે. ૧૭ હું હવા પીને પતાયું ખાઈ છું. ૧૮ અમે
 કસરત કરીને દૂધ પીએ છીએ. ૧૯ તેઓ કામનો આરંભ
 કરીને મને બોલાવે છે. ૨૦ તે ડાસો ચાલતાં ચાલતાં બેસે
 છે. ૨૧ તે હસતાં હસતાં વાત કરે છે. ૨૨ આટલી રાત
 ગયે તે ઘેર આવે છે. ૨૩ વગર વિચારે જે કામ કરે છે
 તે પસ્તાય છે. ૨૪ હું જીડીને આવું છું. ૨૫ તે છોડી
 પાણી ભરીને આવે છે.

નીચે લખેલાં વાક્યોમાં જ્યાં ખાલી જગ્યા છે, ત્યાં
 યોગ્ય શબ્દો ભૂકો.

૧ () લડકે કો મલ્લ ચાહતે હૈં । ૨ માબાપ કી આજ્ઞા
 () લડકોં કા પરમ () હૈ । ૩ વ્યાયામ ()
 બહુત લાભ હોતા () । ૪ મૈં અંગરેજી () ઇચ્છા રલ્લતા
 () । ૫ હમ ઁસકો () સુનતે હૈં । ૬ વહ કસરત
 () દૂધ () હૈ । ૭ વે () ઘોડે પર બૈઠતે
 હૈં । ૮ દવા () જ્વર મિટતા હૈ । ૯ તુમ્હારી () પુસ્તક
 મૈં પઢતા () । ૧૦ તુમ્હારી બમ્બઈ સે () દવા ()
 પીતી હૈ ।

પાઠ ૧૪.

સામાન્ય ભૂતકાળ—સામાન્ય ભૂતકાળ.

ક્રિયાપદનો વર્તમાનકાળ કેવી રીતે થાય છે, તે આ-
પણે જોઈ ગયા. હવે આ પાઠમાં ક્રિયાપદના ભૂતકાળ વિષે
વિચાર કરીએ.

થઈ ગયેલી ક્રિયા માટે ભૂતકાળ વપરાય છે. એને
હિંદીમાં પણ ભૂતકાલ કહે છે. નીચે તેનાં રૂપો આપ્યાં છે.

ભૂતકાલ—ચલ ધાતુ—પુલ્લિંગ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चला हुं याह्यो	हम चले अमे याह्या
म.	तू चला तुं याह्यो	तुम चले तमे याह्या
अ.	वह चला ते याह्यो	वे चले तेयो याह्या

નિયમ—ધાતુને એક વચનમાં ‘આ’ અને બહુ
વચનમાં ‘એ’ પ્રત્યય લગાડવાથી ભૂતકાલ-પુલ્લિંગનાં બધા
પુરૂષનાં રૂપ બને છે.

ભૂતકાલ—ચલ ધાતુ—સ્ત્રીલિંગ

उ.	मैं चली हुं यादी	हम चलीं अमे यादी
म.	तू चली तुं यादी	तुम चलीं तमे यादी
अ.	वह चली ते यादी	वे चलीं तेयो यादी

નિયમ—ધાતુને એક વચનમાં ‘ઈ’ અને બહુવચનમાં
‘ઈ’ પ્રત્યય લગાડવાથી ભૂતકાલ-સ્ત્રીલિંગનાં બધા પુરૂષનાં રૂપ
બને છે.

ઉપર જે ક્રિયાપદનાં રૂપ આપ્યાં છે, તે ક્રિયાપદ અ-
કર્મક છે. એમાં કર્તા પ્રમાણે ક્રિયાપદ ફરે છે, એટલે કર્તારિ
પ્રયોગનાં રૂપ છે. હવે નીચે સકર્મક ક્રિયાપદનાં રૂપ આપ્યાં
છે. તેમાં કર્મ પ્રમાણે ક્રિયાપદ ફરે છે એટલે કર્મણિ પ્રયોગનાં
રૂપો છે.

કર્મણિ પ્રયોગ

ભૂતકાલ—લિख धातु—कर्म-पुलिंग

પુ.	एकवचन		वहुवचन	
उ. मैंने, हमने	लिखा लिख्यो, लिख्युं	}	मैंने, हमने	लिखे लिख्या, लिख्यां
में, अमे			में, अमे	
म. तूने, तुमने			तूने, तुमने	
तें, तमे			तें, तमे	
अ. उसने, उन्होंने			उसने, उन्होंने	
तेणु, तेમણુ			तेणु, तेમણુ	

ભૂતકાલ—लिख धातु—कर्म-स्त्रीलिंग

उ. मैंने, हमने	लिखी लिखी	}	मैंने, हमने	लिखीं लिखी
में, अमे			में, अमे	
म. तूने, तुमने			तूने, तुमने	
तें, तमे			तें, तमे	
अ. उसने, उन्होंने			उसने, उन्होंने	
तेणુ, તેમણુ			તેણુ, તેમણુ	

ઉપરનાં રૂપોથી જણાશે કે ક્રિયાપદના કર્તા મૈને એક-
વચનમાં અને હમને બહુવચનમાં છે, તો પણ તે બંને વખતે
ક્રિયાપદ તો એકવચનમાં જ છે; જ્યારે બીજી બાજુ કર્તા

એને એ હોવા છતાં ક્રિયાપદ બહુવચનમાં છે. એ પરથી
 કપટ સમજશે કે આવાં ક્રિયાપદો કર્તા પ્રમાણે કરતાં નથી
 પણ કર્મ (કે જે અધ્યાહાર છે તેના) પ્રમાણે કરે છે.
 આવાં રૂપો કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપો ઠહેવાય છે.

ક્રિયાપદનાં ભૂતકાલનાં રૂપ ભૂતકાલિક કૃદંત જેવા જ
 પ્રત્યયો ધાતુને લગાડવાથી થાય છે. એ ઉપરનાં રૂપોથી
 સમજાયું હશે.

પ્રશ્ન.

- ૧ હિંદીમાં ભૂતકાલનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ ધાતુને કયા પ્રત્યય
 લગાડવાથી થાય છે ?
- ૨ ભૂતકાલ સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ કયા પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે ?
- ૩ મૈત્રે લિલ્લે અને હમને લિલ્લા એવાં રૂપ કયા પ્રયોગમાં
 થાય છે ?
- ૪ દૌડ ધાતુનાં ભૂતકાલનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ બોલો.
- ૫ ચૈઠ ધાતુનાં ભૂતકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ બોલો.

શબ્દો.

ધન—ધન

ફળ—ફલ

આંદ—તમગા

આખર—આખરુ

આશીર્વાદ—આશીર્વાદ

ઝાડ—પેડું

આગ—આગ

પરમહંસ—પરમહંસ

મહીનો—મહિના

ઇંગ્લાંડ—ઇંગ્લિસ્ટાન

તે વખતે—તે સમય

પીઅર—પીહર, નૈહર

અને—દોનો

જરા—તનિક

માલીક—માલિક

આંધી—ઑંધી

લૂછવું—પોંછના

હાર—હાર

સોદાગર—સૌદાગર

કાઢવું—નિકાલના

ભયાનક—ભયાનક

શરમ—લજ્જા

એકઠું—ઈકઠા

બહાર—બાહર

રૂદન—રુદન

પૂજા—પૂજા

વચ્ચોવચ્ચ—બીચોંબીચ

પગ—પૈર

આંસુ—ઑંસૂ

વાક્યો.

૧ રાજાએ બ્રાહ્મણને ધન આપ્યું. ૨ ઝાડથી ફળ પડ્યું. ૩ માલીકે નોકરને બોલાવ્યો. ૪ રામે સીતાને માટે રૂદન કર્યું. ૫ મગને કેરી ખાધી. ૬ રામે રાવણને માર્યો. ૭ યુધિષ્ઠિરે ગળામાંથી હાર કાઢ્યો. ૮ લક્ષ્મણ રથ પર ચઢ્યા. ૯ સીતાએ આગમાં પગ નાખ્યો. ૧૦ આ શિકારીએ કાલે વાઘને માર્યો. ૧૧ તેઓ હિન્દીમાં બોલ્યા. ૧૨ હું અંગ્રેજ બોલ્યો. ૧૩ તેણે કાગળ લખ્યો. ૧૪ મેં દૂધ પીધું. ૧૫ તેને પરીક્ષામાં પહેલો નંબર આવવાથી ચાંદ મળ્યો. ૧૬ તેણે બહુ ધન એકઠું કર્યું. ૧૭ તેણે ઘણી આબરૂ મેળવી. ૧૮ કરણે બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી. ૧૯ આ આશીર્વાદ કેણે આપ્યો ? ૨૦ તે વખતે એક મોટી ભયાનક આંધી આવી. ૨૧ છોકરાને મેં જાણ્યો નહિ. ૨૨ મેં બોલાવ્યો એક અને આવ્યા દસ. ૨૩ પરમહંસ શિવાનંદ કાશીએ ગયા. ૨૪ સોદાગરે ઘોડા વેચ્યા. ૨૫ તે બે મહિના ગાંઠો રહ્યો.

૨૬ તે પોતાને પીએર ગઈ. ૨૭ તેઓ વચ્ચેવચ બેઠા.
૨૮ તેઓ બંને હાથોથી આંસુ લૂછવા લાગી.

પાઠ ૧૫.

હોવાં ક્રિયાપદનાં ભૂતકાળનાં ૩૫.

હોના (સ્થિતિદર્શક) ક્રિયા કા ભૂતકાલ.

બીજા પાઠમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે હોના ક્રિયાપદ મુખ્ય અને સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે. તેનાં વર્તમાનકાળનાં ૩૫ તે પાઠમાં આપ્યાં હતાં. તેનાં ૩૫ વર્તમાનકાળમાં જેમ અનિયમિત રીતે થાય છે, તેમ ભૂતકાળમાં પણ અનિયમિત રીતે થતાં હોવાથી નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

હોના—ભૂતકાલ—પુલ્લિંગ

પુ.	एकवचन	वहुवचन
उ. मैं था	હું હતો	हम थे
म. तू था	તું હતો	तुम थे
अ. वह था	તે હતો	वे थे

પુલ્લિંગમાં એકવચનમાં થા અને બહુવચનમાં થે થાય છે.

હોના—ભૂતકાલ—સ્ત્રીલિંગ

उ. मैं थी	હું હતી	हम थीं
-----------	---------	--------

પુ, એકવચન

મ. તૂ થી તું હતી

અ. વહ થી તે હતી

વહુવચન

તુમ થીં તમે હતી

વે થીં તેઓ હતી

સ્ત્રીલિંગમાં એકવચનમાં ચી અને બહુવચનમાં ચીં થાય છે.

જ્યારે હોના ક્રિયાપદ વિકારદર્શક હોય છે એટલે તેનો અર્થ ‘ થવું ’ એવો થાય છે, ત્યારે તેનાં ભૂતકાળનાં ૩૫ બીજાં ક્રિયાપદોની માફક પુલ્લિંગ માં એકવચનમાં આ અને બહુવચનમાં આ પ્રત્યય અને સ્ત્રીલિંગ માં એકવચનમાં ઈ અને બહુવચનમાં ઈ પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. જેમકે,

પુલ્લિંગ

એકવચન

મैं હું } हुआ
तू तू } थयो,
वह ते } थयुं

વહુવચન

हम अमे } हुए
तुम तमे } थया,
वे तेओ } थयां

સ્ત્રીલિંગ

मैं हूं } हुई
तू तू } थध
वह ते } थध

हम अमे } हुई
तुम तमे } थध
वे तेओ } थધ

પ્રશ્ન.

૧ હોના (સ્થિતિદર્શક) ક્રિયાપદનાં ભૂતકાળનાં પુલ્લિંગનાં ૩૫ બોલો.

ચીં એ કયા ક્રિયાપદનું કઈ જાતિ અને કયા વચનનું ૩૫ છે ?

૩ હોના (વિકારદર્શક) ક્રિયાપદનાં ભૂતકાળનાં રૂપ
કેવી રીતે થાય છે ?

શબ્દો.

આર્ય—આર્ય	પતિવ્રતા—પતિવ્રતા
ગદાયુદ્ધ—ગદાયુદ્ધ	આબાદ—આબાદ
ક્રોધી—ક્રોધી	ધડપણ—બુઢાપા
પહોળાધ—ચોડાઈ	પૈડું—પહિયા
ઉપાસક—ઉપાસક	પત્ની—પત્ની
કુશળ—કુશલ	પરમ—પરમ
ત્રિકાળદર્શી—ત્રિકાલદર્શી	ઝૂંપડી—ઝોંપડી, કુટી
બાળપણ—લઢકપન	મોટપણ—બઢપ્પન
દાનેશ્રી—દાનેશ્રી	સત્યવાદી—સત્યવાદી
સ્થિતિ—સ્થિતિ	ઋષિ—ઋષિ
પ્રતાપી—પ્રતાપી	લંબાધ—લંબાઈ
સામેલ—શામિલ	

વાક્યો.

૧ આર્યો સૂર્યના ઉપાસક હતા. ૨ રાજા કર્ણુ મોટો
દાનેશ્રી હતો. ૩ સીતા પતિવ્રતા હતાં. ૪ હમયંતી નરની
પત્ની હતી. ૫ યુધિષ્ઠિર સત્યવાદી હતા. ૬ ભૂતકાળમાં આપણે
હિન્દુસ્તાન દેશ આબાદ સ્થિતિમાં હતો. ૭ કૃષ્ણ અર્જુનના
પરમ મિત્ર હતા. ૮ દુર્વાસા ઋષિ બહુ ક્રોધી હતા. ૯
ઋષ્યશૃંગના પિતા વિભાવક ત્રિકાળદર્શી હતા. ૧૦ લોચ

મતાપી રાજા હતો. ૧૧ તેમની ઝુંપડીના બે ભાગ હતા. ૧૨ ઘડપણમાં પ્રેમાનંદ કવિ સુખી હતા. ૧૩ તેની લંબાઈ ચાર ફૂટ અને પહોળાઈ બે ફૂટ હતી. ૧૪ ભીમ ગદાયુદ્ધમાં કુશળ હતો. ૧૫ બાલપણમાં તે બહુ ચતુર હતો. ૧૬ તેમાં તે સામેલ હતો. ૧૭ ગાડીને ચાર પડાં હતાં. ૧૮ મોટપણમાં તેમને એક છોકરા થયો.

પાઠ ૧૬.

સામાન્ય ભવિષ્યકાળ—સામાન્ય મરણકાલ.

ક્રિયાપદના મુખ્ય ત્રણ કાળ છે. તેમાંના વર્તમાનકાલ અને ભૂતકાલ સંબંધી આપણે જોઈ ગયા. હવે આ પાઠમાં ભવિષ્ય-કાળની હકીકત આપવામાં આવે છે.

હવે પછી થવાની ક્રિયાને માટે ભવિષ્યકાળ વપરાય છે. હિંદીમાં તેને મરણકાલ કહે છે. તેનાં રૂપો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

મરણકાલ—ચલ ધાતુ—પુલ્લિંગ

પુ.	એકવચન	બહુવચન
૩.	મૈં ચલૈંગા હું ચાલીશ	હમ ચલૈંગે અમે ચાલીશું
મ.	તૂ ચલેગા તું ચાલશે	તુમ ચલોગે તમે ચાલશે
અ.	વહ ચલેગા તે ચાલશે	વે ચલૈંગે તેઓ ચાલશે

નિયમ—ધાતુને પહેલા પુરુષ એકવચનમાં કૈંંગા, બીજા અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં ઈંગા, પહેલા અને ત્રીજા

પુરુષ બહુવચનમાં હોય અને બીજા પુરુષ બહુવચનમાં ઓગે પ્રત્યયો લગાડવાથી મવિષ્યત્કાલ પુલ્લિંગનાં રૂપ બને છે.

મવિષ્યત્ કાલ—ચલ ધાતુ—સ્ત્રીલિંગ

પુ.	એકવચન	બહુવચન
ઉ.	મैं चलूँगी हुं यादीश	हम चलेंगी अमे यादीशुं
મ.	तू चलेगी तु यादशे	तुम चलोगी तमे यादशे
અ.	वह चलेगी ते यादशे	वे चलेंगी तेओ यादशे

નિયમ—ધાતુને પહેલા પુરુષ એકવચનમાં હોય, બીજા અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં હોય, પહેલા અને ત્રીજા પુરુષ બહુવચનમાં હોય અને બીજા પુરુષ બહુવચનમાં ઓગે પ્રત્યયો લગાડવાથી મવિષ્યત્કાલ સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ બને છે.

ગુજરાતીમાં મવિષ્યકાળનાં નરજાતિ અને નારીજાતિનાં રૂપ સરખાં થાય છે, પણ હિંદીમાં જુદાં થાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

પ્રશ્ન.

- ૧ હિંદીમાં મુખ્ય કાળ કેટલા અને કયા કયા છે ?
- ૨ મવિષ્યત્કાલ પુલ્લિંગ નાં રૂપ કેવી રીતે બને છે ?
- ૩ કર ધાતુનાં મવિષ્યત્કાલ સ્ત્રીલિંગ નાં રૂપ બોલો.
- ૪ દોડ ધાતુનાં મવિષ્યત્કાલ પુલ્લિંગ નાં રૂપ બોલો.

શીખો.

કાલે—કલ	ધારણ—જમાત, દરજા, ગ્રેની
પાસ—પાસ	સ્વરાજ્ય—સ્વરાજ્ય
ટેવ—વાન	ભારતવાસી—ભારતવાસી

બસ—બસ

છ વાગે—જૂ વગે

રાષ્ટ્રભાષા—રાષ્ટ્રભાષા

નીમાણું—નિયુક્ત હોના

ચિટ્ટી—ચિટ્ટી

પરલોક—પરલોક

મુશ્કેલી—કઠિનાઈ

પાછળ—પીછે

ફરવું—ધૂમના, ફિરના

મદદ—મદદ

બગડવું—વિગડના

સફળ—સફલ

બપોર—દોપહર

સેવા—સેવા

વાક્યો.

૧ હું કાલે બાગમાં જઈશ. ૨ અમે આ વર્ષે પાંચમા ધોરણમાં પાસ થઈશું. ૩ હિંદુસ્તાનને થોડાંજ વરસમાં સ્વરાજ્ય મળશે. ૪ હિન્દી ભાષા રાષ્ટ્રભાષા થવાથી સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિમાં ઘણી મદદ મળશે. ૫ મારા પિતા મારા માટે એક નવી ટોપી લાવશે. ૬ અમે હિન્દીમાં બોલવાની ટેવ પાડીશું. ૭ થોડા સમયમાં તેઓ દિવાનપદ પર નીમશે. ૮ બહુ દયાળુ છે. તે બધાનું બહુ કરશે. ૯ હું ફૂલની માળાઓ બનાવીશ. ૧૦ પુત્રી, તમે શી શી સેવા કરશો ? ૧૧ જે હરિશ્ચંદ્રે કર્યું તે તો કાલ કાંઈ પણ બાસ્તવાસી કરશે નહિ. ૧૨ તેના મારવાથી પરલોક શું બગડશે ? ૧૩ જેવું કરશે તેવું પામશે. ૧૪ કામ શીખેલો મોકલ મુશ્કેલીથી મળશે. ૧૫ તમારા આવવાથી માફકામ સફળ થશે. ૧૬ એક શેર ધી બસ થશે. ૧૭ તે કુતરો બિલાડીની માછળ ફોડશે. ૧૮ મગન બપોરે આવશે. ૧૯ તે સાંજે ફરવા જશે. ૨૦ તેઓ ૭ વાગે બહાર જશે. ૨૧ કમળા ચિટ્ટી લખશે.

नीथेनां वाड्येने वर्त्तमानकाल अने भूतकालभां भूडे।

१ मैं कल जाऊंगा । २ तू कागज भेजेगा । ३ वे मुझे फँसा-
वेंगी । ४ तुम गाड़ी में बैठोगे । ५ हम कथा सुनेंगे । ६ हम कपड़े
पहनेंगे । ७ इसके पिता का नाम मणिलाल होगा । ८ हम परीक्षा में
पास होंगे । ९ तुम मुरब्बा खाओगे । १० लड़की कविता बोलेगी ।

नीथेनां वाड्येने वर्त्तमानकाल अने भविष्यत्कालभां भूडे।

१ मेरा भतीजा आया । २ मैंने गिलहरी देखी । ३ वह लड़की
पेड़ पर चढ़ी । ४ हमने पुस्तक लिखी । ५ लड़का नहाने को गया ।
६ उसका नाम जयप्रसाद था । ७ तुमने बड़ा काम किया । ८ वे
बम्बई से आये । ९ तू क्यों दौड़ा ? १० उसके घर में एक कुर्सी थी ।
११ मगन ने मुझे एक रुपया दिया । १२ तुम कहाँ थे ? १३ मदर-
से में साठ लड़कियाँ थीं । १४ शान्तनु ने अपने पिता का श्राद्ध किया ।
१५ वे हिंदी में बोले ।

नीथेनां वाड्येने भूतकाल अने भविष्यत्कालभां भूडे।

१ मैं मालपुवा खाता हूँ । २ लड़की चटनी बनाती है । ३ वे
अच्छी रसोई बनाते हैं । ४ प्रत्येक निबंध अनमोल है । ५ भाषा बड़ी
मनोहर है । ६ उनका नाम सारे देश में प्रसिद्ध है । ७ एक लड़की
भीतर जाती है । ८ मैं उसे पहचानता हूँ । ९ तू हिंदी भाषा में पत्र
लिखता है । १० तुम चलते हो । ११ हम पानी पीते हैं । १२ वे
सब वहाँ जाती हैं । १३ तू हिन्दी पढ़ता है ।

हिंदी शिक्षिका.

भाग २०.

पाठ १७.

याहु वर्त्तमानकाण—अपूर्ण वर्त्तमानकाल.

क्रिया यती होय ते वખते आपणे जोलीये त्याने
याहु वर्त्तमानकाण वपराय છે. याहु वर्त्तमानकाણને હિંદીમાં
અપૂર્ણ વર્તમાનકાલ કહે છે અને તે વર્તમાનકાણનો એક
પેટાભાગ છે. શુજરાતીમાં સામાન્ય વર્તમાનકાણ અને યાહુ
વર્તમાનકાણનાં રૂપ બુદ્ધાં થતાં નથી, પણ હિંદીમાં તે
સામાન્ય વર્તમાનકાણથી અપૂર્ણ વર્તમાનકાલનાં રૂપ બુદ્ધાં
થાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

અપૂર્ણ વર્તમાનકાલ—ચલ ધાતુ—પુલ્લિંગ

પુ. એકવચન

ઉ. मैं चल रहा हूँ

હું યાહુ છું

(યાહી રહ્યો છું)

મ. तू चल रहा है

તું યાહો છે

(યાહી રહ્યો છે)

बहुवचन

हम चल रहे हैं

અમે યાહીએ છીએ

(યાહી રહ્યા છીએ)

तुम चल रहे हो

તમે યાહો છો

(યાહી રહ્યા છો)

પુ. **एकवचन**

અ. वह चल रहा है

તે ચાલે છે

(ચાલી રહ્યો છે)

बहुवचन

वे चल रहे हैं

તેઓ ચાલે છે

(ચાલી રહ્યા છે)

નિયમ—ધાતુની આગળ ‘રહ’ ધાતુના પુલ્લિંગ મૂત-
કાલિક કૃદંતની સાથે હોના ક્રિયાપદનાં વર્તમાનકાલનાં ૩૫
મૂકવાથી અપૂર્ણ વર્તમાનકાલનાં પુલ્લિંગનાં ૩૫ અને છે.

अपूर्ण वर्तमानकाल-चल धातु-स्त्रीलिङ्ग

उ. मैं चल रही हूँ

હું ચાલું છું

(ચાલી રહી છું)

हम चल रही हैं

અમે ચાલીએ છીએ

(ચાલી રહી છીએ)

म. तू चल रही है

તું ચાલે છે

(ચાલી રહી છે)

तुम चल रही हो

તમે ચાલો છો

(ચાલી રહી છો)

अ. वह चल रही है

તે ચાલે છે

(ચાલી રહી છે)

वे चल रही हैं

તેઓ ચાલે છે

(ચાલી રહી છે)

નિયમ—ધાતુની આગળ ‘રહ’ ધાતુના સ્ત્રીલિંગ મૂત-
કાલિક કૃદંતની સાથે ‘હોના’ ક્રિયાપદનાં વર્તમાનકાલનાં
૩૫ મૂકવાથી અપૂર્ણ વર્તમાનકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં ૩૫ અને છે.

પ્રશ્ન.

૧ અપૂર્ણ વર્તમાનકાલ કેવી રીતે અને છે ?

૨ જા રહ્યા હૈ આ કયા ક્રિયાપદનું કયા કાળનું કર્યું
૩૫ છે ?

૩ લિલ્લ ધાતુનાં અપૂર્ણ વર્તમાનકાલનાં પુલ્લિંગનાં ૩૫ બોલો.
શબ્દો.

નવજીવન—નવજીવન

નારંગી—નારંગી

કાર્ય—કાર્ય

૩૫—રૂપ

ડબો—ડિબ્બા

શીખવવું—સીખાના

લેખ—લેખ

ઘડમ—અનાર

પુરી—પૂરી

કવિતા—કવિતા

ધંટી—ચક્કી

શાસ્ત્રી—શાસ્ત્રી

ફૂટબોલ—ફૂટબોલ

કેળવણી પ્રચાર—શિક્ષા પ્રચાર

કુવો—કુઆ

હિસાબ—હિસાબ

ઉતારવું—ઉતારના

ચુંટવું—ચુનના

વાક્યો.

૧ વાંદરાં ઝાડ પર ચઢે (ચઢી રહ્યાં) છે. ૨ ગાંધીજી
નવજીવન માટે લેખો લખે (લખી રહ્યા) છે. ૩ તે ઘઉં
દળે (દળી રહી) છે. ૪ મારી બેન કપડાં સીવે (સીવી
રહી) છે. ૫ મોતીલાલ ગાય (ગાઈ રહ્યા) છે, નટવર-
લાલ ખાય (ખાઈ રહ્યા) છે અને હીરાલાલ ચા પીએ
(પી રહ્યા) છે. ૬ તે છોકરા ફૂટબોલ રમે (રમી રહ્યા) છે
૭ હું નારંગી ખાઉં (ખાઈ રહ્યો) છું અને મારો બાઈ
ઘડમ ખાય (ખાઈ રહ્યો) છે. ૮ હિંદીની પરીક્ષા ચાલે
(ચાલી રહી) છે. ૯ કેળવણી પ્રચારનું કાર્ય દેશમાં ચાલે
(ચાલી રહ્યું) છે. ૧૦ મગનની બેન પુરી બનાવે (બનાવી

રહી) છે. ૧૧ સ્ત્રીઓ કુવા પર વાતો કરે (કરી રહી) છે. ૧૨ છોકરા ફૂલ ચુટે (ચુટી રહ્યા) છે. ૧૩ આ સ્ત્રી કાણ છે જેનું રૂપ વસ્ત્રોમાં ઝળકે (ઝળકી રહ્યું) છે. ૧૪ હું કવિતા બોલું (બોલી રહ્યો) છું. ૧૫ તેઓ હિસાબ ગણે (ગણી રહ્યા) છે. ૧૬ તે પાઠ તૈયાર કરે (કરી રહ્યો) છે. ૧૭ ગાડી આવે (આવી રહી) છે. ૧૮ તે સ્ત્રી ધડના લોટની રોટલી બનાવે (બનાવી રહી) છે. ૧૯ હું ધી જોખું (જોખી રહ્યો) છું. ૨૦ કાન્તા રૂએ (રોઈ રહી) છે ૨૧ તે ડબામાંથી તેલ આપે (આપી રહ્યો) છે. ૨૨ તેઓ ધંટી ઉતારે (ઉતારી રહી) છે. ૨૩ તેઓ ઇતિહાસ શીખવે (શીખવી રહ્યા) છે. ૨૪ ગાયો આવે (આવી રહી) છે. ૨૫ છોકરીઓ રમે (રમી રહી) છે. ૨૬ શાસ્ત્રી સંસ્કૃત બોલે (બોલી રહ્યા) છે.

નીચેનાં વાક્યોમાં અશુદ્ધતા હોય તે દ્વર કરો.

- ૧ રામ કો બાપનું નામ દશરથ થી ।
- ૨ ગંગા કું સવ લોગ પવિત્ર નદી ગિનતા હૂં ।
- ૩ કાલિદાસ સંસ્કૃત ભાષા કા બડા વિદ્વાન થે ।
- ૪ હું ગાય કી દૂધ પીતા હૂં ।
- ૫ વહ મળને મેં બડા ચાલાક હૈં ।
- ૬ વહ લડકે ઉસ કુત્તે કા મોરેગા ।
- ૭ ગંગાજી કે પાની કો હમ ગંગાજલ કહતે હૈં ।
- ૮ મેરે બહિનેં મુઝે બુલાતી હૈ ।
- ૯ હમારે ગાઉ મેં કિસાનોં કે પંચાશી ઘર છે ।
- ૧૦ પ્રયાગ હિન્દી ભાષા-સાહિત્ય કા કેન્દ્રસ્થાન હૈ ।

પાઠ ૧૮.

પૂર્ણ વર્તમાનકાળ-પૂર્ણ વર્તમાનકાલ.

શુભરાત્રીમાં જેને પૂર્ણ વર્તમાનકાળ કહે છે, તેને હિંદીમાં પૂર્ણ વર્તમાનકાલ અથવા આસન્ન ભૂતકાલ કહે છે. ક્રિયા વર્તમાનકાળમાં પૂર્ણ થઈ છે એવું પૂર્ણ વર્તમાનકાલ બતાવે છે. જેમકે, वह चला है તે આદ્યો છે. આ કાળનાં રૂપો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

પૂર્ણ વર્તમાનકાલ-ચલ ધાતુ-પુલિંગ

પુ. એકવચન

વહુવચન

उ. मैं चला हूँ હું ચાલ્યો છું હમ ચલે હૈં અમે ચાલ્યા છીએ

म. तू चला है તું ચાલ્યો છે તુમ ચલે હો તમે ચાલ્યા છો

अ. वह चला है તે ચાલ્યો છે वे ચલે હૈં તેઓ ચાલ્યા છે

નિયમ-ભૂતકાલિક કૃદંતના પુલિંગ રૂપની સાથે હોના સહાયકારી ક્રિયાપદનાં વર્તમાનકાલનાં રૂપ બેડવાથી પૂર્ણ વર્તમાનકાલનાં પુલિંગનાં રૂપ બને છે.

પૂર્ણ વર્તમાનકાલ ચલ-ધાતુ-સ્ત્રીલિંગ

उ. मैं चली हूँ હું ચાલી છું હમ ચલી હૈં અમે ચાલ્યાં છીએ

म. तू चली है તું ચાલી છે તુમ ચલી હો તમે ચાલ્યાં છો

अ. वह चली है તે ચાલી છે वे चली हૈં તેઓ ચાલ્યાં છે

નિયમ-ભૂતકાલિક કૃદંતના સ્ત્રીલિંગના રૂપની સાથે હોના સહાયકારી ક્રિયાપદનાં વર્તમાનકાલનાં રૂપ બેડવાથી પૂર્ણ વર્તમાનકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ બને છે.

ઉપર ક્રિયાપદનાં કર્તરિ પ્રયોગનાં રૂપ આપ્યાં છે, પરંતુ

પૂર્ણ વર્તમાનકાલનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપ પદ્ય થાય છે. કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપ સકર્મક ક્રિયાપદમાં થાય છે, માટે નીચે લિખ ધાતુ સકર્મક હોવાથી તેનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપ આપવામાં આવીયાં છે.

કર્મણિ પ્રયોગ

પૂર્ણ વર્તમાનકાલ—લિખ ધાતુ—કર્મ—પુલ્લિંગ

પુ.	एकवचन		बहुवचन
उ.	मैंने, हमने में, अमे	} लिखा है लप्यो छे, लप्युं छे	मैंने, हमने में, अमे
म.	तूने, तुमने तें, तमे		तूने, तुमने तें, तमे
अ.	उसने, उन्होंने तेछे, तेभछे		उसने, उन्होंने तेछे, तेभछे
			} लिखे हैं लप्या छे, लप्यां छे

નિયમ—ધાતુના ભૂતકાલિક કૃદંતના પુલ્લિંગ રૂપની સાથે એકવચનમાં હૈ અને બહુવચનમાં हैं જોડવાથી કર્મણિ પ્રયોગનાં પૂર્ણ વર્તમાનકાલનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ બને છે.

પૂર્ણ વર્તમાનકાલ—લિખ ધાતુ—કર્મ—સ્ત્રીલિંગ

उ.	मैंने, हमने में, अमे	} लिखी है लप्यी छे	मैंने, हमने में, अमे	} लिखी हैं लप्यी छे
म.	तूने, तुमने तें, तमे		तूने, तुमने तें, तमे	
अ.	उसने, उन्होंने तेछे, तेभछे		उसने, उन्होंने तेछे, तेभछे	

નિયમ—ધાતુના મૂલકાલિક કૃદંતના સ્ત્રીલિંગ રૂપની સાથે
એકવચનમાં હૈ અને બહુવચનમાં હૈ જોડવાથી કર્મણિ પ્રયોગનાં
પૂર્ણ વર્તમાનકાલનાં સ્ત્રીલિંગ નાં રૂપ બને છે.

પ્રશ્ન.

- ૧ પૂર્ણ વર્તમાનકાલનું બીજું નામ શું છે ?
- ૨ પૂર્ણ વર્તમાનકાલ કયારે વપરાય છે ?
- ૩ પૂર્ણ વર્તમાનકાલનાં કર્તરિ પ્રયોગનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ કેવી
રીતે બને છે ?
- ૪ પૂર્ણ વર્તમાનકાલનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ કેવી
રીતે બને છે ?
- ૫ પદ ધાતુનાં પૂર્ણવર્તમાનકાલનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ બોલો.

શબ્દો.

મહાસભા—મહાસભા	અહિંસા—અહિંસા
કુંભી—પ્યાજ	પોસ્ટમેન—ચિટ્તોરસા
રૂમાલ—તૌલિયા	કન્યાશાળા—લઢકિયોં કો શાળા
શાન્તિ—શાન્તિ	કુવળ—કેવલ
ગ્રંથ—ગ્રંથ	મરડો—પેચિશ
બોધ—બોધ	સુથાર—બદ્દૈ
પરબીડાંચું—લિફાફા	વહેંચું—બૌટના
તરસ—પ્યાસ	આ સાલે—ઇસ સાલ
રાજ્યવ્યવસ્થા—રાજ્યપ્રબંધ	શાક—સાગ
જમવાન—મમવાજ	સુરશુ—જમીકંક

પેટી—સંદૂક

દુનિયા—દુનિયા

લાગલું—લગના

મોટાઈ—બઢાઈ

મેળો—મેલા

વિવાહ—વિવાહ

હળદર—હલદી

વાક્યો.

૧ હું મહાસભામાંથી આજેજ આવ્યો છું. ૨ તેને મરડો થયો છે. ૩ મેં મારા ભાઈને પત્ર લખ્યો છે. ૪ બુદ્ધ ભગવાને અહિંસાનો બોધ કર્યો છે. ૫ તમે સુરક્ષા લાવ્યા છે. ૬ તેણે ડુંગળીનું શાક ખાધું છે. ૭ તેણે હળદરનો ઉપયોગ કર્યો છે. ૮ સુથારે પેટી બનાવી છે. ૯ પોસ્ટમેને પરળીટીયું આપ્યું છે. ૧૦ ઇશ્વરે આ દુનિયા ઉત્પન્ન કરી છે. ૧૧ તેમણે મને ભણાવ્યો છે. ૧૨ તેણે પોતાનો રૂમાલ મને આપ્યો છે. ૧૩ મગને મારી પાસેથી ફસ રૂપીઆ લીધા છે. ૧૪ તેમણે કન્યાશાળામાં ચોપડીઓ વહેંચી છે. ૧૫ મને તરસ લાગી છે. ૧૬ આપની મોટાઈ સાંભળીને ધર્મની વાતો સાંભળવા આવ્યો છું. ૧૭ આપે એની શાન્તિનો પશુ કંઈ ઉપાય કર્યો છે ? ૧૮ આ સાહે નારંગી બહુ થઈ છે. ૧૯ મેળામાં કેવળ શહેરના માણસો આવ્યા છે. ૨૦ છોકરો નહાવાને ગયો છે. ૨૧ મેં સાંભળ્યું છે કે આપના દેશમાં સારી રાજ્યવ્યવસ્થા છે. ૨૨ મારો અને મારા ભાઈનો વિવાહ એક જ ઘરમાં થયો છે. ૨૩ મેં તમારું ઊંટ જોયું છે. ૨૪ મેં તેઓને રમતા જોયા છે. ૨૫ ઇશ્વરે બધું બનાવ્યું છે. ૨૬ વરસાદ વરસ્યો છે. ૨૭

આપણે ઇશ્વરના હુકમ તોડ્યા છે. ૨૮ તેમણે અમને
 મોકલ્યા છે. ૨૯ અમે સિદ્ધપુરમાં રહ્યા છીએ. ૩૦ તે
 ચોરી કરી છે. ૩૧ તેમણે બહુ ધન એકઠું કર્યું છે. ૩૨
 મહાકવિ કાળિદાસે રઘુવંશ, મેઘદૂત, કુમારસંભવ આદિ
 અંથો બનાવ્યા છે.

પાઠ ૧૯.

ચાલુ ભૂતકાળ—અપૂર્ણ ભૂતકાલ.

ગુજરાતીમાં જેને ચાલુ ભૂતકાળ કહે છે, તેને હિંદીમાં
 અપૂર્ણ ભૂતકાલ કહે છે.

ક્રિયા ગએલા વખતમાં પૂરી થએલી નથી, પરંતુ
 ચાલુ છે એવું. બતાવવાને અપૂર્ણ ભૂતકાલ વપરાય છે. તેનાં
 રૂપો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

અપૂર્ણ ભૂતકાલ—ચલ ધાતુ—પુલ્લિંગ

વુ.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चलता था	हम चलते थे
दु.	यासतो હતો	અમે ચાલતા હતા
म.	तू चलता था	तुम चलते थे
तु.	यासतो હતો	તમે ચાલતા હતા
अ.	वह चलता था	वे चलते थे
ते	यासतो હતો	તેઓ ચાલતા હતા

નિયમ—ધાતુના પુલ્લિંગ વર્તમાનકાલિક કૃદંતની સાથે
 હોના સહાયકારી ક્રિયાપદનાં પુલ્લિંગનાં ભૂતકાલનાં રૂપો જોડવાથી
 અપૂર્ણ ભૂતકાલનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ બને છે.

અપૂર્ણ ભૂતકાલ—ચલ ધાતુ—સ્ત્રીલિંગ

પુ.	અપૂર્ણ ભૂતકાલ	સ્ત્રીલિંગ
પુ.	અપૂર્ણ ભૂતકાલ	સ્ત્રીલિંગ
ઉ.	મैं ચલતી थी	હમ ચલતી थीं
	હું ચાલતી હતી	અમે ચાલતાં હતાં
મ.	तू चलती थी	તુમ ચલતી थीं
	તું ચાલતી હતી	તમે ચાલતાં હતાં
અ.	वह चलती थी	વે ચલતી थीं
	તે ચાલતી હતી	તેઓ ચાલતાં હતાં

નિયમ—ધાતુના સ્ત્રીલિંગ વર્તમાનકાલિક કૃદંતનો સાથે
 હોના સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સ્ત્રીલિંગનાં ભૂતકાલનાં રૂપો જોડવાથી
 અપૂર્ણ ભૂતકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ બને છે.

અપૂર્ણ ભૂતકાલનાં રૂપ બીજી રીતે પણ થાય છે, તે
 નીચે આપ્યાં છે.

અપૂર્ણ ભૂતકાલ—ચલ ધાતુ—પુલ્લિંગ

ઉ.	मैं चल रहा था	हम चल रहे थे
	હું ચાલતો (ચાલી રહ્યો) હતો	અમે ચાલતા (ચાલી રહ્યા) હતા
મ.	तू चल रहा था	तुम चल रहे थे
	તું ચાલતો (ચાલી રહ્યો) હતો	તમે ચાલતા (ચાલી રહ્યા) હતા
અ.	वह चल रहा था	वे चल रहे थे
	તે ચાલતો (ચાલી રહ્યો) હતો	તેઓ ચાલતા (ચાલી રહ્યા) હતા

નિયમ—ધાતુની આગળ રહ ધાતુના પુલ્લિંગ ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે હોના સહાયકારી ક્રિયાપદનાં ભૂતકાલનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ મૂકવાથી અપૂર્ણ ભૂતકાલનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ બને છે.

અપૂર્ણ ભૂતકાલ—ચલ ધાતુ—સ્ત્રીલિંગ

શુ. એકવચન

વહુવચન

૩. મૈં ચલ રહી થી

હમ ચલ રહી થીં

હું ચાલતી

અમે ચાલતાં

(ચાલી રહી) હતી

(ચાલી રહ્યાં) હતાં.

મ. તૂ ચલ રહી થી

તુમ ચલ રહી થીં

તું ચાલતી

તમે ચાલતાં

(ચાલી રહી) હતી

(ચાલી રહ્યાં) હતાં

અ. વહ ચલ રહી થી

વે ચલ રહી થીં

તે ચાલતી

તેઓ ચાલતાં

(ચાલી રહી) હતી

(ચાલી રહ્યાં) હતાં

નિયમ—ધાતુની આગળ રહ ધાતુના સ્ત્રીલિંગ ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે હોના સહાયકારક ક્રિયાપદનાં ભૂતકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ મૂકવાથી અપૂર્ણ ભૂતકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ બને છે.

પ્રશ્ન.

- ૧ અપૂર્ણ ભૂતકાલને શુદ્ધસતીમાં શુ કહે છે ?
- ૨ અપૂર્ણ ભૂતકાલનાં પુલ્લિંગનાં રૂપો કેવી રીતે બને છે ?
- ૩ કર ધાતુનાં અપૂર્ણ ભૂતકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ બોલો.
- ૪ અપૂર્ણ ભૂતકાલનાં રૂપ કેટલી રીતે બને છે તે લખો. આપી સમજાવો.

शब्दो.

यात्रा—यात्रा	प्रश्नपत्र—प्रश्नपत्र
दैनिक—दैनिक	वड्—भेड़िया
ढाटवुं—गाड़ना	लडवुं—लड़ना
सभडी—चील	भाकणु—खटमल
मदारी—मदारी	रेसा—रेसा
सलाह—परामर्श	नट—नट
हल—हल	परीक्षक साहेब—परीक्षक साहब
गाणवुं—छनना	ससवुं—खरहा, खरगोश
सारी पेठे—अच्छी तरह, भली भाँति	
वासणु—बरतन	आकाश—आकाश
छंदर—चूहा	प्राचीन—प्राचीन
लोही—लोह, खून	मजदूर—मजदूर
नोणीओ—नेवला	गोण—गुड़
काण—काल	वांस—बाँस
छोड—पौधा	जमीन—जमीन
आडुं—अदरक	भीसडाही—गिलहरी
भाटलो—खाट	पारी—खिड़की
अलसी—अलसी	राथु—राना
थांभलो—खंभा	भाटी—मिट्टी
काछीओ—कूजड़ा	

વાક્યો.

૧ હું ચાત્રાએ જતો હતો. ૨ તેઓ પુસ્તક લખતા હતા. ૩ અમે અમદાવાદથી આવતા હતા. ૪ પરીક્ષક સાહેબ પ્રશ્નપત્ર કાઢતા હતા. ૫ તે પાણી ગાળતી હતી. ૬ માળણ કૂલનો હાર બનાવતી હતી. ૭ સસલું ઢોડતું હતું. ૮ ખીસકોલી ઝાડ પર ચઢતી હતી. ૯ સમડી આકાશમાં ઉડતી હતી. ૧૦ તેને ખાટલામાંથી માકણ કરડતા હતા. ૧૧ બિલાડી ઉંઢરને પકડતી હતી. ૧૨ તેઓ બારીઓ ઉઘાડતા હતા. ૧૩ કોઈ ગામમાં બે મહારી રહેતા હતા. ૧૪ પ્રાચીન કાળમાં ભારતવાસી અળસીના છોડના રેસાઓમાંથી કપડાં બનાવતા હતા. ૧૫ તેના પગમાંથી લોહી નીકળતું હતું. ૧૬ એક વરૂ કોઈ નદીમાં ઉપરની તરફ પાણી પીતું હતું. ૧૭ તેમના પિતા જયસિંહ આ વાત આહતા ન હતા. ૧૮ અકબરના સમયમાં મેવાડમાં રાણો પ્રતાપસિંહ રાજ્ય કરતો હતો. ૧૯ પ્રજાનું સુખ એ જ રાજાનો ધર્મ છે એ લોજ રાજા સારી પેઠે સમજતો હતો. ૨૦ તેઓ તેને સલાહ આપતા હતા. ૨૧ મજુર જમીનમાં થાંભલા દાટતો હતો. ૨૨ નટ વાંસ પર ચઢતો હતો. ૨૩ તે ગોળ ખાતો હતો. ૨૪ સાપ અને નોળીઓ લડતા હતા. ૨૫ ખેડુત હળ લઈને ખેતરમાં જતો હતો. ૨૬ કાછીઓ શાક લાવતો હતો. ૨૭ કુંભાર માટીનાં વાસણ બનાવતો હતો. ૨૮ તે આદુ વેચતો હતો. ૨૯ તેઓ દૈનિક હિંદુસ્તાન પત્રને માટે લેખો લખતા હતા.

પાઠ ૨૦.

પૂર્ણ ભૂતકાળ—પૂર્ણ ભૂતકાલ.

આપણે ગુજરાતીમાં જેને પૂર્ણ ભૂતકાળ કહીએ છીએ તેને હિંદીમાં પણ પૂર્ણ ભૂતકાલ કહે છે.

ક્રિયાને થયે બહુ સમય વીતી ગયો એવું બતાવવાને પૂર્ણ ભૂતકાલ વપરાય છે. જેમકે, નૌકર પિછી લાયા થા. નોકર ચિઠ્ઠી લાવ્યો હતો. પૂર્ણ ભૂતકાલનાં ૩૫ નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

પૂર્ણ ભૂતકાલ—ચલ ધાતુ—પુલ્લિંગ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चला था	हम चले थे
	હું ચાલ્યો હતો	અમે ચાલ્યા હતા
म.	तू चला था	तुम चले थे
	તું ચાલ્યો હતો	તમે ચાલ્યા હતા
अ.	वह चला था	वे चले थे
	તે ચાલ્યો હતો	તેઓ ચાલ્યા હતા

નિયમ—ધાતુના પુલ્લિંગ ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે હોના સહાયકારી ક્રિયાપદનાં ભૂતકાલનાં પુલ્લિંગનાં ૩૫ મૂકવાથી પૂર્ણ ભૂતકાલનાં પુલ્લિંગનાં ૩૫ બને છે.

પૂર્ણ ભૂતકાલ—ચલ ધાતુ—સ્ત્રીલિંગ

उ.	मैं चली थी	हम चली थीं
	હું ચાલી હતી	અમે ચાલ્યાં હતાં

પુ. એકવચન

મ. તૂ ચલી થી
 તું ચાલી હતી
 અ. વહ ચલી થી
 તે ચાલી હતી

બહુવચન

તુમ ચલી થી
 તમે ચાલ્યાં હતાં
 વે ચલી થી
 તેઓ ચાલ્યાં હતાં

નિયમ-ધાતુના સ્ત્રીલિંગના ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે
 હોના સહાયકારી ક્રિયાપદનાં ભૂતકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ મૂકવાથી
 પૂર્ણ ભૂતકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ બને છે.

પૂર્ણ ભૂતકાલનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપો પણ થાય છે. તે
 નીચે પ્રમાણે છે.

પૂર્ણ ભૂતકાલ-લિંગ ધાતુ-કર્મ-પુલિંગ

ઉ. મૈને, હમને મેં, અમે	}	લિખા થા	મૈને, હમને મેં, અમે	}	લિખે થે
મ. તૂને, તુમને તેં, તમે			તૂને, તુમને તેં, તમે		
અ. ઉસને, ઉન્હોંને તેણે, તેમણે			ઉસને, ઉન્હોંને તેણે, તેમણે		
					લખ્યા હતા,
					લખ્યાં હતાં

નિયમ-કર્ત્તરિ પ્રયોગના પુલિંગના પ્રમાણે

પૂર્ણ ભૂતકાલ-લિંગ ધાતુ-કર્મ-સ્ત્રીલિંગ

ઉ. મૈને, હમને મેં, અમે	}	લિખી થી	મૈને, હમને મેં, અમે	}	લિખી થી
મ. તૂને, તુમને તેં, તમે			તૂને, તુમને તેં, તમે		
અ. ઉસને, ઉન્હોંને તેણે, તેમણે			ઉસને, ઉન્હોંને તેણે, તેમણે		
					લખી હતી

નિયમ-કર્તાર પ્રયોગના લીલિંગના પ્રમાણે.

પ્રશ્ન.

- ૧ પૂર્ણ ભૂતકાલનાં પુલિંગનાં રૂપ કેવી રીતે બને છે ?
- ૨ મૈં ચલી થી આ પૂર્ણ ભૂતકાલનું કથું રૂપ છે ?
- ૩ પૂર્ણ ભૂતકાલનાં કથા કથા પ્રયોગનાં રૂપ થાય છે ?
- ૪ જા ઘાતુનાં પૂર્ણ ભૂતકાલનાં પુલિંગનાં રૂપ બોલો.

શબ્દો.

તળાવ—તાલાવ, તાલ	ધર્મશાળા—સરાય
દવાખાનું—શફાખાના	બંધાવવું—બંધાના
હક—હક	સત્ય—સત્ય
હીરા—હીરા	ઉપદેશક—ઉપદેશક
દેશભક્તિ—દેશભક્તિ	ભૂર્તિ—મૂર્તિ
વગાડવું—વજાના	બ્રહ્મસમાજ—બ્રહ્મસમાજ
સ્થાપના—સ્થાપના	વિરક્ત—વિરક્ત
અશ્વમેધયજ્ઞ—અશ્વમેધયજ્ઞ	લોકાપવાદ—લોકાપવાદ
સ્વારી—સવારી	દુકાળ—અકાલ
છછુંદર—છછૂંદર	વ્યતિત કરવું—વ્યતિત કરના
પુનરુદ્ધાર—પુનરુદ્ધાર	રૂદ્રમાળ—રૂદ્રમાલ
અસાર—અસાર	સંસાર—સંસાર
કંદોઈ—હલવાઈ	ત્યાગ—ત્યાગ
ઘંટ—ઘંટા	ઠાહીનુર—કોહનૂર
પરદેશ—પરદેશ	અવાજ—આવાજ
મોગલ—મુગલ	કકડો—કુકડા

વાક્યો.

૧ કુતરાએ રોટલી ખાધી હતી. ૨ અશોકે પોતાની પ્ર-
 ખાને સુખી કરી હતી. ૩ રામમોહનરાયે બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના
 કરી હતી. ૪ ફિરોજશાહ તખ્તશાહે કુવા, તળાવ, ધર્મશાળા
 અને દવાખાનાં બંધાવ્યાં હતાં. ૫ દેવવ્રતે આખી જીંદગી
 લગ્ન કર્યું નહોતું. ૬ તુલસીદાસ પોતાની સ્ત્રીના બોધથી આ
 અસાર સંસારથી વિરક્ત થયા હતા. ૭ કંદોઇએ બરફી
 બનાવી હતી. ૮ પાંડવોએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. ૯
 રામે લોકાપવાદથી સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો. ૧૦ મહંમદ
 ગિઝનીએ હિંદુસ્તાન પર સત્તર સ્વારીઓ કરી હતી. ૧૧
 ઠાહીનુર હીરો ગોવળકાંડાની કોઇ બાણમાંથી નીકળ્યો હતો.
 ૧૨ એક દિવસ વાદળીકિ ઋષિ નદીએ નાહવા ગયા હતા.
 ૧૩ શકુન્તલા વનમાં પડેલી મળી હતી. ૧૪ સુલતાન પોતે
 ત્યાં ગયા હતા. ૧૫ સંવત ૧૯૫૬ માં મોટો દુકાળ પડ્યો
 હતો. ૧૬ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારને માટે અશોકે પરદેશમાં
 ઉપદેશકો મોકલ્યા હતા. ૧૭ અમે છબુદરનો અવાજ
 સાંભળ્યો હતો. ૧૮ અમારી પાછળ તેઓ આવ્યા હતા.
 ૧૯ તમારે માટે અમે તેમને ધાત કરી હતી. ૨૦ આપણે
 દશ વાગે ગયા હતા. ૨૧ તેણે પોતાનું આખું જીવન
 દેશભક્તિમાં વ્યતીત કર્યું હતું. ૨૨ બાબરે મોગલ રાજ્યની
 સ્થાપના કરી હતી. ૨૩ શિવાજીએ હિંદુ રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર
 કર્યો હતો. ૨૪ મહંમદ ગિઝનીએ સોમનાથની મૂર્તિના
 ત્રણ કકડા કર્યા હતા. ૨૫ તેણે ઘંટ વગાડ્યો હતો. ૨૬
 હરિશ્ચંદ્રે સત્યને માટે પોતાનું આખું રાજ્ય વિશ્વામિત્રને

आपी दीधुं હતું. ૨૭ રામે રાવણને માર્યો હતો. ૨૮ મૂળરાજે
૩૬માળ બંધાવવાનો આરંભ કર્યો હતો.

નીચેનાં વાક્યોનાં ક્રિયાપદોને પૂર્ણ ભૂતકાલમાં મૂકો.

૧ તુલસીદાસને રામાયણ લિખી છે. ૨ उन्होंने पचास पुस्तकें
भेजी हैं। ૩ वह लड़का गया है। ૪ हम आये हैं। ૫ सरस्वती
बैठी है।

નીચેનાં વાક્યોનાં ક્રિયાપદોને અપૂર્ણ ભૂતકાલમાં મૂકો.

૧ वह बोल रहा है। ૨ तू पानी भर रही है। ૩ हम उसको
देख रहे हैं। ૪ वह आदमी काम करता है। ૫ नदी में मछलियाँ
तैरती हैं।

નીચેનાં વાક્યોનાં ક્રિયાપદોને પૂર્ણ વર્તમાનકાલમાં મૂકો.

૧ मैं बादाम लाया था। ૨ हम पढ़नेको आये। ૩ तूने
बहुत अच्छा काम किया। ૪ वे शिवजी को पूजते थे। ૫ मेरे मामा
मेरे लिये एक टोपी लेता है।

નીચેનાં વાક્યોનાં ક્રિયાપદોને અપૂર્ણ વર્તમાનકાલમાં મૂકો.

૧ वह कहाँ बैठा है ? ૨ तुम उड़द की दाल खाते हो ? ૩
चील उड़ती थी। ૪ वे किताबें रखते हैं। ૫ लड़की व्याकरण पढ़ती है।

પાઠ ૨૧.

अर्थ, अर्थ प्रमाणे काणना भेद; संभाव्य वर्तमानकाण.

अर्थ, अर्थों के अनुसार कालभेद; संभाव्य वर्तमानकाल.

હિંદીમાં મુખ્ય કાળ ત્રણ છે ૧ વર્તમાનકાલ ૨ ભૂતકાલ

અને ૩ ભવિષ્યત્કાલ.

વર્તમાનકાલના સામાન્ય વર્તમાનકાલ, અપૂર્ણ વર્તમાનકાલ અને પૂર્ણ વર્તમાનકાલ તથા મૂતકાલના સામાન્ય મૂતકાલ, અપૂર્ણ મૂતકાલ અને પૂર્ણ મૂતકાલ એવા પ્રકાર છે. મવિષ્યત્કાલ ને એવા પ્રકાર નથી, એટલે મુખ્ય તથા પેટા કાળ મળીને સાત કાળ થયા. તે સાતે કાળની હકીકત આપણે જોઈ ગયા.

ક્રિયાપદને કાળ હોય છે, તેમ અર્થ પણ હોય છે. એવા હિન્દીમાં પાંચ અર્થ છે. ૧ નિશ્ચયાર્થ (નિશ્ચયાર્થ) ૨ સંભાવનાર્થ (સંભાવનાર્થ) ૩ સંદેહાર્થ (સંશયાર્થ) ૪ આજ્ઞાર્થ (આજ્ઞાર્થ) અને ૫ સંકેતાર્થ (સંકેતાર્થ).

નિશ્ચયાર્થ—એમાં નિશ્ચયનો અર્થ રહેલો છે. જેમકે, લડકા આતા હૈ.

સંભાવનાર્થ—એમાં અનુમાન, ઇચ્છા, કર્તવ્ય વગેરેનો અર્થ રહેલો છે. જેમકે, તુમ્હારી જય હો.

સંદેહાર્થ—એમાં સંદેહનો અર્થ રહેલો છે. જેમકે, લડકા આતા હોગા.

આજ્ઞાર્થ—એમાં આજ્ઞા, ઉપદેશ, નિષેધ વગેરેનો અર્થ રહેલો છે. જેમકે, તુમ જાઓ.

સંકેતાર્થ—એમાં શરતનો અર્થ રહેલો છે. જેમકે, યદિ મેરે પાસ ધન હોતા તો મૈં ચાર કામ કરતા.

બધા અર્થો પ્રમાણે ઉપર કહેલા કાળોના નીચે પ્રમાણે લેઈ લેવાય છે.

નિશ્ચયાર્થ પરથી થતા લેઈ.

१ सामान्य वर्तमान, २ अपूर्ण वर्तमान ३ पूर्ण वर्तमान
४ सामान्य भूत, ५ अपूर्ण भूत, ६ पूर्ण भूत, ७ सामान्य भविष्यत्,
संभावना परत्थी तथा लेट.

८ संभाव्य वर्तमान, ९ संभाव्य भूत, १० संभाव्य भविष्यत्,
संदेहार्थं परंथी यत्ता ले६.

११ संदिग्ध वर्त्तमान, १२ संदिग्ध भूत,
आज्ञार्थ परधी यत्ता लेद.

१३ प्रत्यक्ष विधि, १४ परोक्ष विधि,
संकेतार्थ परधीयता ले६.

૧૫ સામાન્ય સંકેતાર્થ, ૧૬ અપૂર્ણ સંકેતાર્થ અને ૧૭ પૂર્ણ સંકેતાર્થ.

આમાં નિશ્ચયાર્થ પરથી થતા કાળોની હકીકત આગળ આવી ગઇ. હવે સંભાવનાર્થ ઉપરથી થતા કાળથી અનુક્રમે હકીકત લઇએ.

પરંતુ આ બધા કાળનાં રૂપો બનાવતાં હોના (વિકાર-
દર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં રૂપોની જરૂર પડે છે, માટે
તેનાં જરૂરી રૂપો અત્રે આપવામાં આવ્યાં છે.

होना (विकारदर्शक)

१ संभाव्य भविष्यत्काल (पुल्लिङ्ग या स्त्रीलिङ्ग)

प्र. एकवचन

बहुवचन

ए. मैं होऊँ

हम हों, होव

ଉତ୍ତର

અમે હોઈએ

પુ. એકવચન बहुवचन

મ.	તૂ હો, હોવે	તુમ હોઓ, હો
	તું હોય	તમે હો
અ.	વહ હો, હોવે	વે હોં, હોવેં
	તે હોય	તેઓ હોય

૨ સામાન્ય भविष्यत्काल-पुल्लिङ

उ.	मैं होऊँगा	हम होंगे, होवेंगे
	હું હોઈશ	અમે હોઈશું
म.	तू होवेगा	तुम होओगे, होगे
	તું હોઈશ, હશે	તમે હશે
अ.	वह होगा, होवेगा	वे होंगे, होवेंगे
	તે હશે	તેઓ હશે

स्त्रीलिङ

उ.	मैं होऊँगी	हम होंगी, होवेंगी
	હું હોઈશ	અમે હોઈશું
म.	तू होगी, होवेगी	तुम होगी
	તું હોઈશ, હશે	તમે હશે
अ.	वह होगी, होवेगी	वे होंगी, होवेंगी
	તે હશે	તેઓ હશે

ઉપરનાં રૂપો ભ્રતાં જણાય છે કે પહેલા પુરુષ એક વચન અને બીજા પુરુષ બહુવચનનાં રૂપો જુદાં છે; જ્યારે બીજા પુરુષ એકવચન અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનનાં તથા પહેલા પુરુષ બહુવચન અને ત્રીજા પુરુષ બહુવચનનાં રૂપો મળતાં છે,

૩ સામાન્ય સંકેતાર્થ-પુલ્લિંગ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
૩.	मैं होता	हम होते
	હું હોત	અમે હોત
મ.	तू होता	तुम होते
	તું હોત	તમે હોત
અ.	वह होता	वे होते
	તે હોત	તેઓ હોત

स्त्रीलिङ्ग

૩.	मैं होती	हम होतीं
	હું હોત	અમે હોત
મ.	तू होती	तुम होतीं
	તું હોત	તમે હોત
અ.	वह होती	वे होतीं
	તે હોત	તેઓ હોત

નિયમ-પુલ્લિંગમાં એકવચનમાં ધાતુને તા અને બહુવચનમાં તે અને સ્ત્રીલિંગમાં એકવચનમાં તી અને બહુવચનમાં તીં પ્રત્યયો લાગે છે.

ઉપરનાં રૂપો ખાસ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે, કેમકે તેમની મદદથી કેટલાક કાળ અને છે.

संभाव्य वर्तमानकाल-चल धातु-पुल्लिङ्ग

૩.	मैं चलता होऊँ	हम चलते हैं
	હું ચાલતો હોઉં	અમે ચાલતા હોઈએ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
મ.	તૂ ચલતા હો	તુમ ચલતે હોઓ
	તું ચાલતો હોય	તમે ચાલતા હો
અ.	વહ ચલતા હો	વે ચલતે હોં
	તે ચાલતો હોય	તેઓ ચાલતા હોય

નિયમ—પુલિંગના વર્તમાનકાલિક કૃદંતની સાથે હોના (વિકારદર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદમાં સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલ રૂપો મૂકવાથી સંભાવ્ય વર્તમાનકાલનાં પુલિંગનાં રૂપ બને છે.

સંભાવ્ય વર્તમાનકાલ—ચલ ધાતુ—સ્ત્રીલિંગ

૩.	મैं ચलती होऊँ	हम चलती हों
	હું ચાલતી હોઉં	અમે ચાલતાં હોઈએ
મ.	तू चलती हो	तुम चलती होओ
	તું ચાલતી હોય	તમે ચાલતાં હો
અ.	वह चलती हो	वे चलती हों
	તે ચાલતી હોય	તેઓ ચાલતાં હોય

નિયમ—સ્ત્રીલિંગના વર્તમાનકાલિક કૃદંતની સાથે હોના (વિકારદર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલનાં રૂપો મૂકવાથી સંભાવ્ય વર્તમાનકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ બને છે.

પ્રશ્ન.

૧. હિંદીમાં અર્થ કેટલા અને કયા કયા છે ?

૨. મુખ્ય અને પેટાકાળ મળીને કેટલા અને કયા કયા કાળ થાય છે ?

૩ અર્થઃ પચ્છી કાળના કેટલા અને કયા કયા લેહ થાય છે ?

૪. હોના (વિકારદર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સંમાવ્ય મવિષ્યત્કાલનાં ૩૫ બોલો.

૫. સંમાવ્ય વર્તમાનકાલનાં ૩૫ કેવી રીતે બને છે ?

શબ્દો.

મણુ—મન

બાજરી—બાજરા

જીવનું—જોના

સ્વાશ્રય—સ્વાશ્રય

વિજય—વિજય

લાઈબ્રેરી—પુસ્તકાલય

દાર—શરાબ, મદિરા

સરખત—શરબત

અથાણું—અચાર

કેમ—ક્યો

ખાદું—સ્વદા

વાક્યો.

૧ હું લખતો હોઉં. ૨ તમે જતા હો. ૩ તેઓ આવતા હોય. ૪ અમે દોડતા હોઈએ. ૫ તું પાણી પીતો હોય. ૬ તે રમતો હોય. ૭ હું ખાતી હોઉં. ૮ તમે રમતાં હો. ૯ તેઓ ગાતાં હોય. ૧૦ તે દળતી હોય. ૧૧ અમે ઘેતાં હોઈએ. ૧૨ તું ચાલતી હોય. ૧૩ છોકરો ચા પીતો હોય. ૧૪ માણસો ઘાસ કાપતાં હોય. ૧૫ હરશેજ એક મણુ બાજરી દળતી હોય એવી સ્ત્રી મેં જોઈ છે. ૧૬ તેઓ દાર પીતા હોય એવું હું માનું છું. ૧૭ હું ચા પીતો હોઉં ત્યારે તે હરશેજ આવે છે. ૧૮ એવો ક્યો માણસ

છે કે જે વગર ખાધે જીવતો હોય. ૧૯ જે સ્વાશ્રય રાખતો હોય તે સદા વિજય મેળવે છે. ૨૦ અમે જ્યારે નિશાળે જતા હોઈએ ત્યારે તે લાયબ્રેરી ઉઘાડતો હોય છે. ૨૧ મને સરખત આપતા હો તો હું રોજ તમારે ત્યાં આવું. ૨૨ તમને ડેરીનું અથાણું ખાટું લાગતું હોય તો કેમ ખાઓ છો ?

નાચેનાં વાક્યોમાં જ્યાં જૂલ હોય ત્યાં સુધારો.

- ૧ ચાણક્ય અર્થશાસ્ત્રના વિશ્વવિખ્યાત પંડિત થે ।
- ૨ લેખકે ગ્રંથ લિખનેમેં બડા પરિશ્રમ કિયા હૈ ।
- ૩ શરબત પીનેસે આત્મા કો શાન્તિ મિલતી હૈ ।
- ૪ ચિતૌર સદૈવસે હિન્દુઓં કે આધિપત્ય મેં રહા હૈ ।
- ૫ ઇસ્કો માધવો અનજાનતે પ્યાર કરના લગીં ।
- ૬ દમયંતી કા ભારતીય સતીયોં મેં ઉંચે સ્થાન હૈ ।
- ૭ ઇસ્કે પ્રત્યેક પથસે બાલકોં કો જનમોલ શિક્ષા મિલતી હૈ ।
- ૮ રાજા મોજ કે વિદ્યાપ્રેમ કિસી સે ઢિપા નહી હૈ ।
- ૯ ગુજરાતી મેં સર્વાંગ સુન્દર કોષ કો અભાવ હૈ ।
- ૧૦ શંકરાચાર્યે જ્ઞાન માર્ગ કું ઉપદેશ કિયા થા ।

પાઠ ૨૨.

સંભાવ્ય ભૂતકાળ-સંભાવ્ય ભૂતકાલ.

ભૂતકાળની સાથે સંભાવનાનો અર્થ બતાવવાને માટે હિંદીમાં સંભાવ્ય ભૂતકાલ વપરાય છે.

સંભાવ્ય ભૂતકાલ-ચલ ધાતુ-પુલ્લિંગ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चला होऊँ હું ચાલ્યો હોઉં	हम चले हों અમે ચાલ્યા હોઈએ
म.	तू चला हो તું ચાલ્યો હોય	तुम चले होओ તમે ચાલ્યા હો
अ.	वह चला हो તે ચાલ્યો હોય	वे चले हों તેઓ ચાલ્યા હોય

નિયમ-પુલ્લિંગ ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે હોના (વિકાર-દર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલનાં ૩૫ મૂકવાથી સંભાવ્ય ભૂતકાલનાં પુલ્લિંગનાં ૩૫ બને છે.

સંભાવ્ય ભૂતકાલ-ચલ ધાતુ-સ્ત્રીલિંગ

उ.	मैं चली होऊँ હું ચાલી હોઉં	हम चली हों અમે ચાલ્યાં હોઈએ
म.	तू चली हो તું ચાલી હોય	तुम चली होओ તમે ચાલ્યાં હો
अ.	वह चली हो તે ચાલી હેય	वे चली हों તેઓ ચાલ્યાં હોય

નિયમ-સ્ત્રીલિંગ ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે હોના (વિકાર-દર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલનાં ૩૫ મૂકવાથી સંભાવ્ય ભૂતકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં ૩૫ બને છે.

સંભાવ્ય ભૂતકાલનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં ૩૫ પદ્ય થાય છે,
તે નીચે પ્રમાણે.

સંભાવ્ય-ભૂતકાલ-લિખ. ધાતુ-કર્મ-પુલ્લિંગ

પુ. એકવચન		બહુવચન	
ઉ. મૈંને, હમને	} લિખા હો	મૈંને, હમને	} લિખે હો
મેં, અમે		મેં, અમે	
મ. તૂને, તુમને		તૂને, તુમને	
તેં, તમે		તેં, તમે	
અ. ઉસને, ઉન્હોંને	} લખ્યો હોય,	ઉસને, ઉન્હોંને	} લખ્યા હોય,
તેણે, તેમણે		તેણે, તેમણે	
	} લખ્યું હોય		} લખ્યાં હોય

નિયમ—પુલ્લિંગ ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે હોના (વિકાર-
દર્શક) સહાયકારક ક્રિયાપદનાં સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલનાં ત્રીજા
પુરૂષનાં ૩પો ભૂકવાથી સંભાવ્ય ભૂતકાલનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં
પુલ્લિંગનાં ૩પો બને છે.

સંભાવ્ય ભૂતકાલ-લિખ ધાતુ-કર્મ-સ્ત્રીલિંગ

ઉ. મૈંને, હમને	} લિખી હો	મૈંને, હમને	} લિખી હો
મેં, અમે		મેં, અમે	
મ. તૂને, તુમને		તૂને, તુમને	
તેં, તમે		તેં, તમે	
અ. ઉસને, ઉન્હોંને	} લખી હોય	ઉસને, ઉન્હોંને	} લખી હોય
તેણે, તેમણે		તેણે, તેમણે	

નિયમ—સ્ત્રીલિંગ ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે હોના (વિકાર-
દર્શક) સહાયકારક ક્રિયાપદનાં સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલનાં ત્રીજા
પુરૂષનાં ૩પો ભૂકવાથી સંભાવ્ય ભૂતકાલનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં સ્ત્રીલિંગ
નાં ૩પો બને છે.

પ્રશ્ન.

- ૧ સંભાવ્ય ભૂતકાલ નાં કયા કયા પ્રયોગનાં રૂપ થાય છે ?
 ૨ સંભાવ્ય ભૂતકાલ ના કર્ત્તરિ પ્રયોગ નાં રૂપ કેવી રીતે બને છે ?
 ૩ કર ધાતુનાં સંભાવ્ય ભૂતકાલ પુલ્લિંગ નાં રૂપ બાલો.
 ૪ મુન ધાતુનાં સંભાવ્ય ભૂતકાલ સ્ત્રીલિંગ નાં રૂપો બાલો.

શબ્દો.

નાસવું—ભાગના

ચાંદી—ચાંદી

ખમીસ—કમીજ

વરીઆળી—સૌંફ

હસવું—હૈંસના

મકાન—મકાન

મહાપ્રતાપી—મહાપ્રતાપી

પાળવું—પાલના

જગવું—જગના

કચોરી—કચોરી

વાક્યો.

૧ તે આવ્યો હોય. ૨ મગને તેને માર્યો હોય. ૩ અમે હસ્યા હોઈએ. ૪ તમે નાઠા હો. ૫ તું ગયો હોય. ૬ તેઓ બોલ્યા હોય. ૭ તેમણે ગાડી જોઈ હોય. ૮ તેણે બિલાડી પાળી હોય. ૯ તું બોલી હોય. ૧૦ તેને ચાંદી મળી હોય. ૧૧ તે પર્વત પર ચઢી હોય. ૧૨ તેણે મકાન ઉઘાડ્યાં હોય. ૧૩ તેઓ જગ્યા પણ હોય. ૧૪ તેણે ખમીસ સીંચ્યું પણ હોય. ૧૫ તે કયો મનુષ્ય છે જેણે મહાપ્રતાપી રાજા લોજનું નામ સાંભળ્યું ન હોય. ૧૬ કચોરી ન ખાધી હોય એવા તમને ઘણા માણસો મળી આવશે. ૧૭ ગંગામાં સ્નાન કર્યું હોય એવા ઘણા માણસો અમારા ગામમાં છે. ૧૮ તમે વરીઆળી ખાધી હોય એમ લાગે છે.

પાઠ ૨૩.

સંભાવ્ય ભવિષ્યકાળ—સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલ.

સંભાવનાની સાથે ભવિષ્યકાળનો અર્થ બતાવવાને માટે હિંદીમાં સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલ વપરાય છે. તેનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલ—ચલ ધાતુ (પુલ્લિંગ યા સ્ત્રીલિંગ)

પુ.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चूँ	हम चलें
	હું ચાલું	અમે ચાલીએ
म.	तू चले	तुम चलो
	તું ચાલે	તમે ચાલો
अ.	वह चले	वे चलें
	તે ચાલે	તેઓ ચાલે

નિયમ—ધાતુને પહેલા પુરુષ એક વચનમાં ऊ, બીજા અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં ए, પહેલા અને ત્રીજા પુરુષ બહુવચનમાં हैं અને બીજા પુરુષ બહુવચનમાં ओ પ્રત્યય લાગાડવાથી સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલનાં રૂપ થાય છે.

જો ધાતુને છેડે आ કે ओ હોય તો ए અને हैं પ્રત્યય પહેલાં નિકળે વ આવે છે. જેમકે, जा—जाए, जावे. खो—खोए, खोवे.

ઈકારાંત અને ઝકારાંત ધાતુને એ કે દે પ્રત્યય લગાડતાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ થઈ જાય છે. અને એ પ્રત્યય લગાડતાં વિકલ્પે વ થઈ જાય છે ત્યારે અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ થતો નથી. જેમકે, જી-જિણ, જીવે. છૂ-છુણ, છૂવે.

એકારાંત ધાતુઓમાં એ કે દે પ્રત્યય લગાડતાં આગળ વ આવે છે. સે-સેવેં. દે-દેવેં.

દેના અને લેના ક્રિયાપદના ધાતુઓમાં વિકલ્પે પ્રત્યયોનો આદેશ થાય છે. જેમકે, દે-ઢૂ (દેઝૂં), દે (દેવે), દો (દેઓ), લે-લૂ (લેઝૂં), લે (લેવે), લો (લેઓ).

અકારાંત ધાતુઓની પછી એ અને દે ને બદલે વિકલ્પે અનુક્રમે ય અને યૈ આવે છે. જેમકે, જા-જાય, જાયૈ. જા-જાય, જાયૈ. જા-જાય, જાયૈ.

પ્રશ્ન.

૧ ધાતુને કયા પ્રત્યયો લગાડવાથી સંભવ્ય ભવિષ્યત્કાલનાં રૂપ થાય છે ?

૨ જા ધાતુનાં સંભવ્યભવિષ્યત્કાલનાં રૂપો જેટલી રીતે થતાં હોય તેટલી રીતે બનાવો.

૩ ઓકારાંત ધાતુનાં સંભવ્ય ભવિષ્યત્કાલનાં રૂપો કેવી રીતે થાય છે ?

શબ્દો.

પોપટ—તોતા

આય—આર્ય

વિદ્વાન—વિદ્વાન

આધ્યાત્મિક—આધ્યાત્મિક

અશુદ્ધ—અશુદ્ધ

જવાબ—જવાબ

સાપ્તાહિક—સાપ્તાહિક

શ્રદ્ધા—શ્રદ્ધા

આર્થિક—આર્થિક

કૌપ—કોપ

મજબૂત—મજબૂત

જ્ઞાન—જ્ઞાન

કદાચ—શાયદ

સહાયતા—સહાયતા

ક્ષત્રિય—ક્ષત્રિય

પાપી—પાપી

વિચાર—વિચાર

છુટકારો—છુટકારા

અડદ—અડદ

મેના—મૈના

નિરોગી—નિરોગ

શરીર—શરીર

વાક્યો.

૧ રાજાઓ મહેલોમાં રહે. ૨ હું પોપટને પાળું. ૩ લક્ષ્મી મેનાને પકડે. ૪ કુતરો બિલાડી પાછળ દોડે. ૫ અમે કસરત કરીએ. ૬ તમે હિંદી બોલો. ૭ તે ચણા શેકે. ૮ તું અશુદ્ધને શુદ્ધ કરે. ૯ મને સહાયતા મળે ૧૦ તેઓ ફૂલ તોડે. ૧૧ મને આર્થિક સહાયતા મળે તો હું વિલાયત બાણુવા જાઉં. ૧૨ તમે ગીતા વાંચો તો તમારું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન વધે. ૧૩ તેઓ મહેનત કરે તો તેનું ફળ તેમને મળે. ૧૪ જે ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખે તેનું કામ સફળ થાય છે. ૧૫ તું હિંદી શીખે તો હું તને ચોપડી આપું. ૧૬ અમે અર્ધી દક્ષિણા લઈને શું કરીએ? ૧૭ આર્થ અમે લોક તો ક્ષત્રિય છીએ, અમે જે વાતો કયાંથી જાણીએ? ૧૮ જ્યારે આપ પૂરી વાત જ ન સાંભળો તો હું શો જવાબ આપું. ૧૯ તે કયો ઉપાય છે જેથી આ પાપી મનુષ્ય ઈશ્વરના કૌપથી છુટકારો મેળવે. ૨૦ કદાચ આજે પાણી વરસે. ૨૧ અમે ઇચ્છીએ કે છોકરા નિરોગી રહે અને વિદ્વાન થાય. ૨૨ મારો વિચાર છે કે હિંદીનું એક સાપ્તાહિક પત્ર કાઢું. ૨૩ તમે અડદની દાળ ખાઓ તો તમારું શરીર મજબૂત બને.

પાઠ ૨૪.

ચાલુ ભવિષ્યકાળ-સંદિગ્ધ વર્તમાનકાલ.

સંશયના અર્થમાં વર્તમાનકાળ ખતાવવો હોય ત્યારે હિંદીમાં સંદિગ્ધ વર્તમાનકાલ વપરાય છે. ગુજરાતીમાં તેને ચાલુ ભવિષ્યકાળ કહે છે. સંદિગ્ધ વર્તમાનકાલનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

સંદિગ્ધ વર્તમાનકાલ-ચલ ધાતુ-પુલ્લિંગ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चलता होऊँगा	हम चलते होंगे
	હું ચાલતો હોઈશ	અમે ચાલતા હોઈશું
म.	तू चलता होगा	तुम चलते होंगे
	તું ચાલતો હોઈશ	તમે ચાલતા હશે
अ.	वह चलता होगा	वे चलते होंगे
	તે ચાલતો હશે	તેઓ ચાલતા હશે

નિયમ-પુલ્લિંગ વર્તમાનકાલિક ક્રદંતની સાથે હોના (વિકાર-દર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં પુલ્લિંગનાં સામાન્ય ભવિષ્યત્કાલનાં રૂપો મૂકવાથી સંદિગ્ધ વર્તમાનકાલનાં પુલ્લિંગનાં રૂપો બને છે.

સંદિગ્ધ વર્તમાનકાલ ચલ-ધાતુ-સ્ત્રીલિંગ

उ.	मैं चलती होऊँगी	हम चलती होंगी
	હું ચાલતી હોઈશ	અમે ચાલતાં હોઈશું

પુ.	एकवचन	बहुवचन
મ.	તૂ ચલતી હોગી	તુમ ચલતો હોગી
	તું ચાલતી હોઈશ	તમે ચાલતાં હશે
અ.	વહ ચલતી હોગી	વે ચલતી હોંગી
	તે ચાલતી હશે	તેઓ ચાલતાં હશે

નિયમ—છીલિંગ વર્તમાનકાલિક કૃદંતની સાથે હોનાં (વિકારદર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં છીલિંગનાં સામાન્ય મવિષ્યત્ કાલનાં રૂપે મૂકવાથી સંદિગ્ધ વર્તમાનકાલનાં છીલિંગનાં રૂપે બને છે.

પ્રશ્ન.

- ૧ સંદિગ્ધ વર્તમાનકાલ કયારે વાપરવે ?
- ૨ તેને ગુજરાતીમાં શું કહે છે ?
- ૩ દૌડ ધાતુનાં સંદિગ્ધ વર્તમાનકાલ પુલિંગનાં રૂપ બોલો.

શબ્દો.

આ વખતે—इस वक्त	રોગી—रोगी, बीमार
ધરેણું—गहना, जेवर	આવડું—आना
હેડમાસ્ટર—हेडमास्टर	વક્તા—वक्ता
ખડીઓ—दवात	માણેક—माणिक
સાગ—सागौन	વાર્તા—कहानी
દાકતર—डाक्टर	ઝેડા—जूते
સાહી—स्याही	મોતી—मोती
કપાટ—अलमारी	

વાક્યો.

૧ તમે આવશો ત્યારે અમે લખતા હોઈશું. ૨ પિતાજી અત્યારે ખાતા હશે. ૩ તે ઠાઠ પીતો હશે. ૪ તું અહીં આવીશ ત્યારે એન વાસણ ઉડકતી હશે. ૫ કાલ તમે આવખતે રમતા હશે. ૬ ખેતરમાં ભેંસો ચરતી હશે. ૭ હેડમાસ્તર સાહેબ આવતા હશે. ૮ ઠાકતર સાહેબ રાગીઓને ક્વા આપતા હશે. ૯ વક્તા અત્યારે ભાષણ આપતા હશે. ૧૦ બળદ હળ ખેંચતો હશે. ૧૧ ગાય પાણી પીતી હશે. ૧૨ હું અમદાવાદ જતો હોઈશ. ૧૩ તેઓ પાણી ખેંચતા હશે. ૧૪ મોચી જોડા સીવતો હશે. ૧૫ ગોવાળ ગાયો ચારતો હશે. ૧૬ તે માથામાં તેલ નાંખતી હશે. ૧૭ તું ખડીઆમાં શાહી નાખતો હશે. ૧૮ રાજ લોક હીરા, માણેક અને મોતીનાં ઘરેણાં પહેરતાં હશે. ૧૯ સાગના કખાટના બહુ પૈસા પડતા હશે. ૨૦ તમને કેરીનો મુરખો બનાવતાં આવડતો હશે. ૨૧ તેઓ તમને વાતો કહેતા હશે.

પાઠ ૨૫.

પૃથ્વી ભવિષ્યકાળ-સંદિગ્ધ ભૂતકાલ.

સંશયના અર્થમાં ભૂતકાળ બતાવવો હોય ત્યારે હિંદીમાં સંદિગ્ધ ભૂતકાલ વપરાય છે. તેને ગુજરાતીમાં પૃથ્વી ભવિષ્યકાળ કહે છે. તેનાં રૂપો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

સંદિગ્ધ ભૂતકાલ-ચલ ધાતુ-પુલ્લિંગ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चला होऊँगा	हम चले होंगे
	હું ચાલ્યો હોઈશ	અમે ચાલ્યા હોઈશું
म.	तू चला होगा	तुम चले होगे
	તું ચાલ્યો હોઈશ	તમે ચાલ્યા હશે
अ.	वह चला होगा	वे चले होंगे
	તે ચાલ્યો હશે	તેઓ ચાલ્યા હશે

નિયમ—પુલ્લિંગ ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે હોના (વિકાર-દર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સામાન્ય ભવિષ્યત્કાલનાં પુલ્લિંગ નાં રૂપો મૂકવાથી સંદિગ્ધ ભૂતકાલનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ બને છે.

સંદિગ્ધ ભૂતકાલ-ચલ ધાતુ-સ્ત્રીલિંગ

उ.	मैं चली होऊँगी	हम चली होंगी
	હું ચાલી હોઈશ	અમે ચાલ્યાં હોઈશું
म.	तू चली होगी	तुम चली होगी
	તું ચાલી હોઈશ	તમે ચાલ્યાં હશે
अ.	वह चली होगी	वे चली होंगी
	તે ચાલી હશે	તેઓ ચાલ્યાં હશે

નિયમ—સ્ત્રીલિંગ ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે હોના (વિકાર-દર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સામાન્ય ભવિષ્યત્કાલનાં સ્ત્રીલિંગ નાં રૂપો મૂકવાથી સંદિગ્ધ ભૂતકાલનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ બને છે.

સંદિગ્ધ ભૂતકાલનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપ પણ થાય છે તે નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

સંદિગ્ધ ભૂતકાલ-લિખ ધાતુ-કર્મ-પુલ્લિંગ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
उ. मैंने, हमने भे, अमे	लिखा होगा लप्प्यो હશે, લપ્પ્યું હશે	मैंने, हमने भे, अमे
म. तूने, तुमने ते, तमे		तूने, तुमने ते, तमे
अ. उसने, उन्होंने तेषु, तेभेषु		उसने, उन्होंने तेषु, तेभेषु
		लिखे होंगे લપ્પ્યા હશે, લપ્પ્યાં હશે

સંદિગ્ધ ભૂતકાલ-લિખ ધાતુ-કર્મ-સ્ત્રીલિંગ

उ. मैंने, हमने भे, अमे	लिखी होगी લપ્પી હશે	मैंने, हमने भे, अमे	लिखी होंगी લપ્પી હશે
म. तूने, तुमने ते, तमे		तूने, तुमने ते, तमे	
अ. उसने, उन्होंने तेषु, तेभेषु		उसने, उन्होंने तेषु, तेभेषु	

નિયમ—ભૂતકાલિક ક્રદંતની સાથે હોના (વિકારદર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સામાન્ય ભવિષ્યત્કાલનાં ત્રીજા પુરુષનાં રૂપો ભૂકવાથી સંદિગ્ધ ભૂતકાલનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપો બને છે.

પ્રશ્ન.

- ૧ સંદિગ્ધ ભૂતકાલનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપ કેવી રીતે બને છે ?
- ૨ સંદિગ્ધ ભૂતકાલનાં કર્ત્તરિ પ્રયોગનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપો કેવી રીતે બને છે ?
- ૩ પદ ધાતુનાં સંદિગ્ધ ભૂતકાલનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ બોલો.

શબ્દો.

દેવદાર—દેવદાર	પહોંચવું—પહૂંચના
પ્રતિજ્ઞા—પ્રતિજ્ઞા	હલવો—હલુઆ
મોંધું—મહુંગા	ચપ્પુ—ચાકૂ
ધણી—સ્વામી	અત્તર—અત્તર
ધ્યાન—ધ્યાન	ભૂલવું—ભૂલના
મધ—શહદ	બજાર—બાજાર
દાન—દાન	સાળો—સાલા
બરફ—બર્ફ	માખી—મક્લી
તપ—તપ	શીંગડાં—શીંગ

વાક્યો.

૧ અમેરિકામાં અત્યારે રાત પડી હશે. ૨ તેને માફ ચપ્પુ મળ્યું હશે. ૩ તેણે તેને બજારમાં જોયો હશે. ૪ તેણે મોટું તપ કર્યું હશે. ૫ તેને આ ધણી મળ્યો હશે. ૬ તેમણે સાત પાઠ વાંચ્યા હશે. ૭ વાણીઆએ તેને દશ રૂપીઆ આપ્યા હશે. ૮ તેણે દૂધમાં પાણી નાખ્યું હશે. ૯ લેંસે તેને શીંગડું માર્યું હશે. ૧૦ મગને મધ ખાધું હશે. ૧૧ કોલંબો શહેરથી લખેલો કાગળ તમને પહોંચ્યો હશે. ૧૨ જેટલું મેં દાન આપ્યું તેટલું તો કદી કોઇના ધ્યાનમાં પણ આપ્યું નહિ હશે. ૧૩ આપે ગાય પણ પાળી હશે. ૧૪ ભારતીય આળકો ભીખમ પિતામહની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા ભૂલ્યાં નહિ હશે. ૧૫ દૂધમાં માખી પડી હશે તેથી તેણે દૂધ પીધું નહિ

હોય. ૧૬ મારા પિતા મારે માટે ઝુંબર્થથી હલવે લાવ્યા હશે.
 ૧૭ પેટી દેવાદારની હોવાથી તેઓએ તમને મોકલી હશે.
 ૧૮ આ અત્તર તમને બહુ મોંઘું મળ્યું હશે. ૧૯ તેઓ
 ખરફ લાવ્યા હશે. ૨૦ મારો સાળો અમદાવાદથી આવ્યો હશે.

પાઠ ૨૬.

આજ્ઞાર્થ—પ્રત્યક્ષ વિધિ.

પ્રત્યક્ષ હુકમના અર્થમાં હિંદીમાં પ્રત્યક્ષ વિધિ વપરાય છે. તેનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

પ્રત્યક્ષ વિધિ—ચલ ધાતુ (પુલ્લિંગ યા સ્ત્રીલિંગ)

પુ.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चूँ छुं यातुं	हम चलें अमे यालीअे
म.	तू चल तुं यात	तुम चले तमे याले
अ.	वह चले ते याले	वे चलें तेओ याले

નિયમ—પહેલા પુરુષ એકવચનમાં ધાતુને ऊँ, બીજા પુરુષ એકવચનમાં ઠંઈ નહિ, ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં ए, પહેલા અને ત્રીજા પુરુષ બહુવચનમાં ऐ અને બીજા પુરુષ બહુવચનમાં ओ પ્રત્યય લગાડવાથી પ્રત્યક્ષ વિધિનાં રૂપો બને છે.

પ્રત્યક્ષ વિધિનાં રૂપો સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલના જેવાં જ થાય છે. ફક્ત બીજા પુરુષ એકવચનમાં સંભાવ્ય ભવિષ્યત્કાલમાં ए પ્રત્યય લાગે છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ વિધિમાં પ્રત્યય નહિ લાગતાં ધાતુ હોય છે તેજ રૂપે રહે છે.

આદરસૂચક 'આપ'ની સાથે બીજા પુરુષમાં ધાતુની આગળ હયે જોડાય છે.

લેના, દેના, પીના, કરના અને હોના ના આદરસૂચક વિધિ કાલમાં હયે ના પહેલાં જ ઉમેરાય છે, અને તેમના આદ્ય સ્વરોમાં ધણુખડું મૂતકાલિક કૃદંતના જેવા ફેરફાર થાય છે. લેના-લીજિયે, દેના-દીજિયે, પીના-પીજિયે, કરના-કીજિયે, હોના-હૂજિયે.

'ચાહિય' એ ખરી રીતે ચાહના ક્રિયાપદનું આદરસૂચક વિધિનું રૂપ છે, પરંતુ એનાથી વર્તમાનકાલની આવશ્યકતાનો પણ બોધ થાય છે. જેમકે, મુક્ષે પુસ્તક ચાહિય. આવે પ્રસંગે તેનો કર્તા બીજી વિક્રિતમાં આવે છે.

વિશેષ આદરને માટે આપની સાથે ધાતુને હયેગા પ્રત્યય જોડાય છે. જેમકે, આહયેગા, બૈઠિયેગા. આ રૂપ કદી કદી સામાન્ય ભવિષ્યકાળમાં જોડાય છે. જેમકે, આપ મુક્ષે કવ મિલિયેગા.

પ્રશ્ન.

૧ પ્રત્યક્ષ વિધિનાં રૂપો કેવી રીતે થાય છે ?

૨ માનનો અર્થ બતાવવા માટે આપની સાથે ધાતુને કયા કયા પ્રત્યય લગાડાય છે ?

૩ વિશેષ આદરને માટે કયો પ્રત્યય લગાડાય છે ?

શબ્દો.

સંભાળવું—સમ્હાલના

દીનબંધુ—દીનબંધુ

છોડવું—છોડના

સંબંધી—સંબંધી

પ્રમાણિકપણું—ઈમાની

મહારાજ—મહારાજ

ફેલાવવું—ફેલાના

બટાટા—આદુ

ભૂખ્યો—મૂશ્વા

બચાવવું—બચાના

ઉદય—ઉદય

ગજ—ગજ

ગોપાલન—ગોપાલન

વસ્ત્ર—વસ્ત્ર

છોતરૂં—છિલકા

આજ્ઞા—આજ્ઞા

નાગો—નંગા

રાખડી—રક્ષાબંધન

અસ્ત—અસ્ત

ચાદર—ચાદર, ચદર

વાક્યો.

૧ તમારી ચોપડી લાવો. ૨ રમણ, આ ચોપડી લે. ૩ તેને થોડું તેલ આપ. ૪ મને એક આનાના બટાટા આપો. ૫ આ કલમથી તમારું નામ લખો. ૬ હંમેશાં સાચું બોલો. ૭ પ્રમાણિકપણું રાખો. ૮ ઇશ્વરને આહતાં શીખો. ૯ તમારા નોકરને મોકલો. ૧૦ તમારા માબાપની આજ્ઞા માનો. ૧૧ ભૂખ્યાને ભોજન આપો. ૧૨ નાગાને વસ્ત્ર આપો. ૧૩ (આપ) મને એક રૂપીઆ આપો. ૧૪ (આપ) અમારા ઉપર કૃપા રાખો. ૧૫ વગર વિચારે કોઈ કામ ન કરો. ૧૬ દીનબંધુ મને ડૂબતાને બચાવ. ૧૭ માલતી, આ રાખડી તું સંભાળીને પોતાની પાસે રાખ ૧૮ જે હરિશ્ચંદ્રે ઉદયથી અસ્ત સુધીની પૃથ્વીને માટે ધર્મ ન છોડ્યો તેનો ધર્મ અડધા ગજ કપડા માટે ન છોડાવો. ૧૯ જેટલી ચાદર જુઓ તેટલા પગ ફેલાવો. ૨૦ તેને આ કપડું પહેરાવો. ૨૧ તમારે એ પુસ્તક અવશ્ય મંગાવી વાંચવું જોઈએ. ૨૨ ગોપાલન સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને એનો લાભ લેવો જોઈએ. ૨૩ સવારે છ વાગે જીઠવું જોઈએ. ૨૪ છોકરાઓએ પોતાના માબાપની સેવા કરવી જોઈએ. ૨૫ છોતરૂં કાઢીને કેળું ખાઓ.

પાઠ ૨૭.

વિધ્યર્થ—પરોક્ષ વિધિ.

પરોક્ષ હુકમનો અર્થ બતાવવાને હિન્દીમાં પરોક્ષ વિધિ વપરાય છે. તેનાં ફક્ત બીજા પુરૂષનાં રૂપ થાય છે. તે નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

પરોક્ષ વિધિ—ચલ ધાતુ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
મ.	તૂ ચલના, ચલિયો	તુમ ચલના, ચલિયો
	તું ચાલજે, તારે ચાલવું	તમે ચાલજો, તમારે ચાલવું
મ.	+ + +	આપ ચલિણા
		આપ ચાલશે.

પરોક્ષ વિધિનાં બે રૂપો થાય છે.

નિયમ—ક્રિયાર્થક સંજ્ઞાની માફક એટલે ધાતુને ‘ ના ’ પ્રત્યય લગાડવાથી અથવા ધાતુને હયો પ્રત્યય લગાડવાથી પરોક્ષ વિધિનાં રૂપો બને છે.

આપની સાથે આદરસૂચક વિધિનું રૂપ ધાતુને હયેગા પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. જેમકે, મુझे दास समझ कर कृपा रखियेगा.

પ્રશ્ન.

- ૧ પરોક્ષ વિધિનાં કયા પુરૂષનાં રૂપ થાય છે ?
- ૨ તેના પ્રત્યયો કયા છે ?
- ૩ લિખ ધાતુનાં પરોક્ષ વિધિનાં રૂપ બોલો.

શબ્દો.

પતિ—પતિ	યાદી—યાદી
મિત્ર—મિત્ર	બેટા—બેટા
ઘૈર્ય—ઘૈર્ય	સમાન—સમાન
દેવ—દેવ	દક્ષતર—બસ્તા
અસાવધાની—અસાવધાની	એલચી—ઇલાયચી
સિંધાલૂણુ—સેંધાનમક	પાલન—પાલન
સ્વયંસેવક—સ્વયંસેવક	શિખામણુ—શિક્ષા
મંત્રી—મંત્રી	રાયતું—રાયતા

વાક્યો.

૧ તું પતિ સાથે સુખથી રહેજે. ૨ તું કોઇને કહેજે. ૩ પિતા, આ લતાને મારા સમાનજ ગણજો. ૪ તું તારા પતિના હુકમોનું પાલન કરજે. ૫ તું વિદ્વાન થજે. ૬ સ્વયં-સેવકોની યાદીમાં નાઈ નામ લખજે. ૭ શુરુને દેવ માનજો. ૮ કાગળમાં માઈ નામ લખજે. ૯ મને તમારો મિત્ર સમજજો. ૧૦ તેને શિખામણુ આપજો. ૧૧ બધાનું બહું કરજો. ૧૨ બાગમાં આંખાનાં ઝાડ વાવજો. ૧૩ માઈ દક્ષતર મોકલજો. ૧૪ દશ વાગે અહીં આવજો. ૧૫ તારે પોતાના કામમાં અસાવધાની કરવી નહિ. ૧૬ તમે આ ચિટ્ટી મંત્રીને આપજો. ૧૭ જ્યારે હું બોલું ત્યારે તમે તરત જીડીને નાસજો. ૧૮ બેટા માઈ નામ રાખજો. ૧૯ રમણને તારી ચોપડી આપજો. ૨૦ દુઃખનાં ઘૈર્ય રાખવું. ૨૧ દૂધમાં થોડી એલચી નાખજો. ૨૨ રાયતું સાઈ થયું હોય તો એમને થોડું આપજો. ૨૩ રતાળુના શાકમાં સિંધાલૂણુ નાખજો.

પાઠ ૨૮.

સામાન્ય સંકેતાર્થ—સામાન્ય સંકેતાર્થ.

સંકેત અથવા શરતનો અર્થ બતાવવાને માટે હિંદીમાં સામાન્ય સંકેતાર્થ વપરાય છે. તેનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

સામાન્ય સંકેતાર્થ—ચલ ધાતુ—પુલ્લિંગ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चलता हुँ याक्षत	हम चलते अमे याक्षत
म.	तू चलता तुँ याक्षत	तुम चलते तमे याक्षत
अ.	वह चलता ते याक्षत	वे चलते तेअो याक्षत

નિયમ—પુલ્લિંગ વર્તમાનકાલિક કૃદંતનાં રૂપોજ સામાન્ય સંકેતાર્થ પુલ્લિંગમાં કામ લાગે છે. અર્થાત્ ધાતુને એકવચનમાં તા અને બહુવચનમાં તે લગાડવાથી સામાન્ય સંકેતાર્થ પુલ્લિંગ નાં રૂપ બને છે.

સામાન્ય સંકેતાર્થ—ચલ ધાતુ—છીલિંગ

उ.	मैं चलती हुँ याक्षत	हम चलतीं अमे याक्षत
म.	तू चलती तुँ याक्षत	तुम चलतीं तमे याक्षत
अ.	वह चलती ते याक्षत	वे चलतीं तेअो याक्षत

નિયમ—છીલિંગ વર્તમાનકાલિક કૃદંત નાંજ રૂપો સામાન્ય સંકેતાર્થ માં કામ લાગે છે. અર્થાત્ ધાતુને એક વચનમાં તી અને બહુ વચનમાં તીં પ્રત્યય લગાડવાથી સામાન્ય સંકેતાર્થ નાં છીલિંગ નાં રૂપ બને છે.

પ્રશ્ન.

- ૧ સામાન્ય સંકેતાર્થ કયારે વપરાય છે ?
- ૨ સામાન્ય સંકેતાર્થ પુલ્લિંગ ના પ્રત્યયો કયા છે ?
- ૩ આ ધાતુનાં સામાન્ય સંકેતાર્થ સ્ત્રીલિંગ નાં ૩૫ બોલો.

શબ્દો.

યોગ્ય—યોગ્ય	જીવજંતુ—જીવજંતુ
સુકાવું—સૂઝના	ફટવું—ફટના
સકવું—સકના	સર્વસ્વ—સર્વસ્વ
કાતર—કૈંચી	ચીજ—ચીજ
સજા—સજા	ભાષાંતર—ભાષાંતર
જુગાર—જુઆ	ગુમાવવું—ગૈવાના
ખરીદવું—સ્વરીદના	અલભ્ય—અલભ્ય
ટકાઉ—ટિકાઉ	સરળતા—આસાની
ખાંડ—ચીની	

વાક્યો.

૧ હું આવત. ૨ હું તમારે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરત. ૩ ગંગા પશુ આવત. ૪ હું અમઠાવાઠથી એક કાતર લાવત. ૫ તમે ખાંડ ખરીદત. ૬ સૂર્યની ગરમી ન હોત તો કોઈ જીવજંતુ જીવત નહિ. ૭ કોઈ બીજો હોત તો હું તેને ન છોડત. ૮ સંસારમાં એવી કોઈ ચીજ ન હતી કે જે તે રાખને માટે અલભ્ય હોત. ૯ પાણી ન વરસત તો

અનાજ સુકાઈ જાત ૧૦ તેઓ મારી આજ્ઞા ન માનત તો તેઓને હું સજા કરત. ૧૧ ટકાઉ કપડું હોત તો જલદી ફાટત નહિ. ૧૨ તેઓ બાષાંતરનું કામ સરળતાથી કરી શકત. ૧૩ હું જુગાર રમત તો માફે સર્વસ્વ શુભાવત.

પાઠ ૨૯.

સંકેતાર્થ વર્તમાન—અપૂર્ણ સંકેતાર્થ.

વર્તમાનકાળની સાથે સંકેત અથવા શરતનો અર્થ બતાવવાને માટે હિન્દીમાં અપૂર્ણ સંકેતાર્થ વપરાય છે. તેનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

અપૂર્ણ સંકેતાર્થ—ચલ ધાતુ—પુલ્લિંગ

ક્ર.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चलता होता	हम चलते होते
	હું ચાલતો હોત	અમે ચાલતા હોત
म.	तू चलता होता	तुम चलते होते
	તું ચાલતો હોત	તમે ચાલતા હોત
अ.	वह चलता होता	वे चलते होते
	તે ચાલતો હોત	તેઓ ચાલતા હોત

નિયમ—પુલ્લિંગ વર્તમાનકાલિક ક્રદંતની સાથે હોના (વિકારદર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સામાન્ય સંકેતાર્થનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ મૂકવાથી અપૂર્ણ સંકેતાર્થનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ બને છે.

અપૂર્ણ સંકેતાર્થ—ચલ ધાતુ—સ્ત્રીલિંગ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चलती होती हुं यासती होत	हम चलती होतीं अमे यासतां होत
म.	तू चलती होती तुं यासती होत	तुम चलती होतीं तमे यासतां होत
अ.	वह चलती होती ते यासती होत	वे चलती होतीं तेयो यासतां होत

નિયમ—સ્ત્રીલિંગ વર્તમાનકાલિક કૃદંતની સાથે હોના (વિકારદર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સામાન્ય સંકેતાર્થનાં સ્ત્રીલિંગનાં ૩૫ મૂકવાથી અપૂર્ણ સંકેતાર્થનાં સ્ત્રીલિંગનાં ૩૫ બને છે.

પ્રશ્ન.

૧. મૈં ચલતા હોતા એ વાક્યને બહુવચનમાં મૂકો.
૨. અપૂર્ણ સંકેતાર્થ નાં સ્ત્રીલિંગ નાં ૩૫૦ કેવી રીતે બને છે ?
૩. રચ ધાતુનાં અપૂર્ણ સંકેતાર્થ પુલ્લિંગ નાં ૩૫૦ બોલો.

શબ્દો

पवन—पवन

अध—नींद

तपास—तलाश, जाँच

વાક્યો.

૧ તેઓ કાગળ લખતા હોત. ૨ અમે ચોપડી વાંચતા હોત. ૩ હીરા બેન કપડાં ધોતી હોત. ૪ તેઓ ખાતાં હોત. ૫ તું ગામથી આવતી હોત. ૬ તમે તેને મારતા હોત તો તે નિશાળે ન આવત. ૭ તમે તેને બેવા જતાં હોત તો હું જરૂર આવત. ૮ બે પવન આવતો હોત તો મને સારી ઊંઘ આવત. ૯ તમે તપાસ કરતા હોત તો આવું થાત નહિ. ૧૦ બે તે સાડું બણાવતા હોત તો કાન્તિ જરૂર પાસ થાત. ૧૧ તે કસરત કરતો હોત તો તેનું શરીર મજબુત બનત.

પાઠ ૩૦.

સંકેતાર્થ ભૂત—પૂર્ણ સંકેતાર્થ.

ભૂતકાળની સાથે સંકેત અથવા શરતનેા અર્થ બતાવવાને માટે હિંદીમાં પૂર્ણ સંકેતાર્થ વપરાય છે. તેનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

પૂર્ણ સંકેતાર્થ—ચલ ધાતુ—પુલ્લિંગ

પુ.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं चला होता	हम चले होते
	હું ચાલ્યો હોત	અમે ચાલ્યા હોત
म.	तू चला होता	तुम चले होते
	તું ચાલ્યો હોત	તમે ચાલ્યા હોત
अ.	वह चला होता	वे चले होते
	તે ચાલ્યો હોત	તેઓ ચાલ્યા હોત

નિયમ—પુલ્લિંગ ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે હોના (વિકાર દર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સામાન્ય સંકેતાર્થનાં પુલ્લિંગનાં રૂપો મૂકવાથી પૂર્ણ સંકેતાર્થનાં પુલ્લિંગનાં રૂપ બને છે.

પૂર્ણ સંકેતાર્થ—ચલ ધાતુ—સ્ત્રીલિંગ

પુ. એકવચન

બહુવચન

૩. મૈં ચલી હતી

હમ ચલી હતી

હું ચાલી હોત

અમે ચાલ્યાં હોત

મ. તૂ ચલી હતી

તુમ ચલી હતી

તું ચાલી હોત

તમે ચાલ્યાં હોત

અ. વહ ચલી હતી

વે ચલી હતી

તે ચાલી હોત

તેઓ ચાલ્યાં હોત

નિયમ—સ્ત્રીલિંગ ભૂતકાલિક કૃદંતની સાથે હોના (વિકાર દર્શક) સહાયકારી ક્રિયાપદનાં સામાન્ય સંકેતાર્થનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપો મૂકવાથી પૂર્ણ સંકેતાર્થનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ બને છે.

પૂર્ણ સંકેતાર્થનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપ પણ થાય છે. તે નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

પૂર્ણ સંકેતાર્થ—લિખ ધાતુ—કર્મ—પુલ્લિંગ

૩. મૈંને, હમને

મેં, અમે

મ. તૂને, તુમને

તેં, તમે

અ. ઉસને, ઉન્હોંને

તેણે, તેમણે

લિખા હોત

લખ્યા હોત,

લખ્યું હોત

મૈંને, હમને

મેં, અમે

તૂને, તુમને

તેં, તમે

ઉસને, ઉન્હોંને

તેણે, તેમણે

લિખે હોતે

લખ્યા હોત,

લખ્યાં હોત

નિયમ—કર્ત્તરિ પ્રયોગ ના પ્રમાણે.

પૂર્ણ સંકેતાર્થ—લિખ ધાતુ—કર્મ—સ્ત્રીલિંગ

૩. મૈને, હમને	}	લિખી હોત	તૂને, તુમને	}	લિખી હોતી
મેં, અમે		લખી હોત	તેં, તમે		લખી હોત
મ. તૂને, તુમને			તેં, તમે		
તેં, તમે			તેં, તમે		
અ. ઉસને, ઉન્હોને	}		ઉસને, ઉન્હોને	}	
તેણે, તેમણે			તેણે, તેમણે		

નિયમ—કર્ત્તરિ પ્રયોગ ના પ્રમાણે.

પ્રશ્ન.

- ૧ પૂર્ણ સંકેતાર્થ નાં પુલ્લિંગ નાં ૩૫ કેવી રીતે બને છે ?
- ૨ પૂર્ણ સંકેતાર્થ નાં સ્ત્રીલિંગ નાં ૩૫ કેવી રીતે બને છે ?
- ૩ લા ધાતુનાં પૂર્ણ સંકેતાર્થ બંને લિંગ નાં ૩૫ બોલો.

શબ્દો.

હજમત—હજામત	આમલી—હમલી
વેચાતુ લેવું—મોલ લેના	ઠીક—ઠીક
ખીર—સ્ત્રી	પેસવું—ધુસના
સામાન—સામાન	વર્તન—વર્તવ
ખાંસી—સ્વાંસી	બર—જુબાર
બુલાખ—જુલાખ	બગાડ—બિગાડ
બે—યદિ	ફૂંદીના—પોદીના
હાજર—હાજિર	મગ—મૂંગ
મકાધ—મકા	કેસર—કેસર
ખેલ—ખેલ	આરામ—આરામ

વાક્યો.

૧ તેણે બિલાડી પાળી હોત. ૨ અમે અમદાવાદ
 ગયા હોત તો તમારે માટે એક સાફ ચપ્પુ લાવત. ૩ તમે
 મહેનત કરી હોત તો પાસ થાત. ૪ તેઓ નવ વાગે
 આવ્યા હોત તો તેમને ગાડી મળત. ૫ તમે મને બોલાવ્યો
 હોત તો હું તમારી સાથે આવત. ૬ તમે મને પાણી પાત્રું
 હોત તો તમને મારો આશીર્વાદ મળત. ૭ તેણે સાફ વર્તન
 રાખ્યું હોત તેને સારો લાભ થાત. ૮ તમે મને કાગળ
 લખ્યો હોત તો હું તમને મદદ કરત. ૯ આપે હુકમ કર્યો
 હોત અમે બધા હાજર થાત. ૧૦ તમે આમલી ખાધી
 હોત તો તમને ખાંસી થાત. ૧૧ તેઓ મગ લાવ્યા હોત
 તો અમે તેમની પાસેથી વેચાતા લેત. ૧૨ તમે મકાઈ
 રાખી હોત તો તમને સારો ફાયદો થાત. ૧૩ મગનને મેં
 કહ્યું હોત તો મારે માટે કેસર લાવત ૧૪ તમે ખીર રા-
 ટલી બનાવી હોત તો હું ખાત. ૧૫ મેં બગાડ કર્યો હોત
 તો મને માર પડત. ૧૬ જો હું ખેલ જોવા આવ્યો હોત
 તો મારા પિતા મને ઘરમાં પેસવા ન દેત. ૧૭ તમે જીલ્લાખ
 લીધો હોત તો જલ્દી આરામ થાત. ૧૮ તેમણે સામાન
 લીધો હોત તો લડાઈ થાત. ૧૯ આજે તમે હજીમત કરાવી
 હોત તો ઠીક થાત. ૨૦ કઢીમાં કુદીને નાખ્યો હોત તો
 સારી થાત.

हिंदी शिक्षिका.

भाग ३ मे.

पाठ ३१.

लेख-सकर्मक शक्यलेख—वाच्य, कर्मवाच्य.

शुद्धरातीમાં આપણે જેને લેખ કહીએ છીએ તેને સામાન્ય રીતે હિંદીમાં વાચ્ય કહે છે. શુદ્ધરાતીમાં લેખ બે છે. મૂળલેખ અને શક્યલેખ અથવા સદ્યલેખ.

હિંદીમાં વાચ્ય ત્રણ છે. કર્તૃવાચ્ય, કર્મવાચ્ય અને માવવાચ્ય. કર્તૃવાચ્યનો સમાવેશ મૂળલેખમાં થાય છે અને કર્મવાચ્યનો તથા માવવાચ્યનો સમાવેશ શક્યલેખમાં થાય છે.

આગળ ક્રિયાપદનાં જે રૂપો થઈ ગયાં તે કર્તૃવાચ્ય અથવા મૂળલેખનાં થઈ ગયાં.

સકર્મક ક્રિયાપદનો શક્યલેખ તે કર્મવાચ્ય છે અને અકર્મક ક્રિયાપદનો શક્યલેખ તે માવવાચ્ય છે.

આ પાઠમાં કર્મવાચ્ય સંબંધી હકીકત આપવામાં આવે છે. એમાં વાચ્યનો ઉદ્દેશ્ય ક્રિયાપદનું કર્મ હોય છે.

કર્મવાચ્ય બનાવવાની રીત—અકર્મક ક્રિયાપદના મૂલકાલિક ક્રૂદંતની આગળ ‘જાના’ ક્રિયાપદનાં બધા કાળ અને અર્થનાં રૂપ એકબાંધી કર્મવાચ્ય બને છે.

કર્મવાચ્યના કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્મ હૃદયે પ્રત્યય સહિત કર્તા વિભક્તિના રૂપમાં આવે છે અને ક્રિયાપદનાં ભતિ પુરૂષ અને વચન તે કર્મના પ્રમાણે હોય છે. જેમકે, લડકા બુલાયા ગયા હૈ-છોકરો બોલાવવામાં આવ્યો છે. લડકી બુલાઈ ગઈ હૈ-છોકરી બોલાવવામાં આવી છે.

કર્મવાચ્યના ભાવે પ્રયોગમાં કર્મ પ્રત્યય સહિત રહે છે અને ક્રિયાપદ હ'મેશાં ત્રીજો પુરૂષ, નરભતિ, એકવચનમાં રહે છે. જેમકે, જોઈકરકો મેજા ગયા-નોકરને બોલવામાં આવ્યો. ઉનકો બુલાયા ગયા તેમને બોલાવવામાં આવ્યા.

જો કર્મવાચ્યમાં કર્તાને લખવાની જરૂર જણાય તો તેને કરણ વિભક્તિમાં રાખવામાં આવે છે. જેમકે, લડકે સે રોટી નહીં જાઈ ગઈ-છોકરાથી રોટલી ખવાઈ નહિ.

ગુજરાતીમાં શક્યલેહમાં ધાતુ મરડાઈ જાય છે, એટલે ધાતુનો શક્યલેહ કરતાં તેમાં 'આ' ઉમેરાય છે. જેમકે, કર-કરા, લખ-લખા, ખેસ-ખેસા, ઉઠ-ઉઠા. એ પ્રમાણે ધાતુમાં ફેરફાર થયા પછી તેનાં જે કાળનાં રૂપ કરવાં હોય તેના પ્રત્યય લગાડાય છે. જેમકે, કામ કરાય છે. ચોપડી લખાય છે. જો એમાં કર્તાને લખવાની જરૂર જણાય તો કર્તાને પાંચમી વિભક્તિને 'થી' પ્રત્યય લગાડાય છે. જેમકે, મારાથી કામ કરાય છે. તમારાથી ચોપડી લખાય છે.

શક્યલેહ બનાવવાની બીજી રીત પણ ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે. એમાં સુખ્ય ક્રિયાપદના કૃદંતનામની સાતમી વિભક્તિ સાથે આવ ધાતુનાં રૂપ બેડાય છે. જેમકે, એમકે-

રાને યોદ્ધાવંશમાં આવ્યો છે. હૃદયને ઉત્તમ યોદ્ધાકે ગણવામાં આવે છે.

કર્મવાચ્યની કાલરચના કર્તૃવાચ્ય પ્રમાણે થાય છે. નમુના માટે નીચે દેખના સકર્મક ક્રિયાપદનાં કર્મવાચ્યનાં કર્મણિ પ્રયોગનાં ફક્ત પુલ્લિંગનાં રૂપ આપવામાં આવ્યાં છે. સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ કર્તૃવાચ્યના રૂપાખ્યાન પ્રમાણે સરળતાથી બનાવી શકાય છે.

કર્તૃવાચ્ય ધાતુ

દેખ-દેખ

કર્મવાચ્ય ધાતુ

દેખા જા-દેખા

દેખા જા

(૧) સામાન્ય—વર્તમાનકાલ

પુ. એકવચન

બહુવચન

૩. મੈં દેખા જાતા હૂં

હમ દેખે જાતે હૈં

હું દેખાઉં છું

અમે દેખાઇએ છીએ

મ. તૂ દેખા જાતા હૈ

તુમ દેખે જાતે હો

તું દેખાય છે

તમે દેખાઓ છો

અ. વહ દેખા જાતા હૈ

વે દેખે જાતે હૈં

તે દેખાય છે.

તેઓ દેખાય છે.

(૨) સામાન્ય ભૂતકાલ

૩. મૈં દેખા ગયા

હમ દેખે ગય

હું દેખાયો

અમે દેખાયા

મ. તૂ દેખા ગયા

તુમ દેખે ગય

તું દેખાયો

તમે દેખાયા:

પુ. એકવચન

વહુવચન

અ. વહ દેસ્તા ગયા
તે દેખાયો

વે દેસ્તે ગઈ
તેઓ દેખાયા

(૩) સામાન્ય ભવિષ્યત્કાલ

૩. મેં દેસ્તા જાઁગા હમ દેસ્તે જાઁંગે, જાવેંગે, જાયેંગે
 હું દેખાઈશ અમે દેખાઈશું

મ. તૂ દેસ્તા જાણગા, જાવેગા જાયગા તુમ દેસ્તે જાઓંગે
 તું દેખાઈશ, દેખાશે તમે દેખાશે

મ. વહ દેસ્તા જાણગા, જાવેગા જાયગા વે દેસ્તે જાઁંગે, જાવેંગે, જાયેંગે
 તે દેખાશે તેઓ દેખાશે

(૪) પૂર્ણ વર્તમાનકાલ

૩. મેં દેસ્તા ગયા હૂં હમ દેસ્તે ગઈ હૈં
 હું દેખાયો છું અમે દેખાયા છીએ

મ. તૂ દેસ્તા ગયા હૈ તુમ દેસ્તે ગઈ હો
 તું દેખાયો છે તમે દેખાયા છો

અ. વહ દેસ્તા ગયા હૈ વે દેસ્તે ગઈ હૈં
 તે દેખાયો છે તેઓ દેખાયા છે.

(૫) અપૂર્ણ ભૂતકાલ

૩. મેં દેસ્તા જાતા થા હમ દેસ્તે જાતે થે
 હું દેખાતો હતો અમે દેખાતા હતા

પુ. એકવચન

બહુવચન

મ. તૂ દેસ્વા જાતા થા
 તું દેખાતો હતો

તુમ દેસ્વે જાતે થે
 તમે દેખાતા હતા

અ. વહ દેસ્વા જાતા થા
 તે દેખાતો હતો

વે દેસ્વે જાતે થે
 તેઓ દેખાતા હતા

(૬) પૂર્ણ ભૂતકાલ

૩. મેં દેસ્વા ગયા થા
 હું દેખાયો હતો

હમ દેસ્વે ગય થે
 અમે દેખાયા હતા

મ. તૂ દેસ્વા ગયા થા
 તું દેખાયો હતો

તુમ દેસ્વે ગય થે
 તમે દેખાયા હતા

અ. વહ દેસ્વા ગયા થા
 તે દેખાયો હતો

વે દેસ્વે ગય થે
 તેઓ દેખાયા હતા

(૭) સંભાવ્ય વર્તમાનકાલ

૩. મેં દેસ્વા જાતા હોઁ
 હું દેખાતો હોઈ

હમ દેસ્વે જાતે હોં
 અમે દેખાતા હોઈએ

મ. તૂ દેસ્વા જાતા હો
 તું દેખાતો હોય

તુમ દેસ્વે જાતે હોઓ
 તમે દેખાતા હો

અ. વહ દેસ્વા જાતા હો
 તે દેખાતો હોય

વે દેસ્વે જાતે હોં
 તેઓ દેખાતા હોય

(८) संभाव्य भूतकाल

पु.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं देखा गया होऊँ हुं देखाया हो।	हम देखे गए हों अमे देखाया हो।
म.	तू देखा गया हो तुं देखाया हो।	तुम देखे गए होओ तमे देखाया हो।
अ.	वह देखा गया हो ते देखाया हो।	वे देखे गए हों तेओ देखाया हो।

(९) संभाव्य भविष्यत्काल

उ.	मैं देखा जाऊँ हुं देखाऊँ	हम देखे जाएँ, जावें, जायें अमे देखाधये
म.	तू देखा जाए, जावे, जाय तुं देखाय	तुम देखे जाओ तमे देखाओ
अ.	वह देखा जाए, जावे, जाय ते देखाय	वे देखे जाएँ, जावें, जायें तेओ देखाय

(१०) संदिग्ध वर्तमानकाल

उ.	मैं देखा जाता होऊँगा हुं देखातो हो।	हम देखे जाते होंगे अमे देखाता हो।
म.	तू देखा जाता होगा तुं देखातो हो।	तुम देखे जाते होओ तमे देखाता हो।
अ.	वह देखा जाता होगा ते देखातो हो।	वे देखे जाते होंगे तेओ देखाता हो।

(११) संदिग्ध भक्तकाल

पु.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं देखा गया होऊँगा हुं देखायो होधथ	हम देखे गए होंगे अमे देखाया होधथुं
म.	तू देखा गया होगा तुं देखायो होधथ-हथे	तुम देखे गए होंगे तमे देखाया होधे
अ.	वह देखा गया होगा ते देखायो होधे	वे देखे गए होंगे तेयो देखाया होधे

(१२) प्रत्यक्ष विधि-काक

उ.	मैं देखा जाऊँ हुं देखाव	हम देखे जाएँ; जावें, जायँ अमे देखाधये
म.	तू देखा जा तुं देखा	तुम देखे जाओ तमे देखाओ
अ.	वह देखा जाए, जावें, जाय ते देखाय	वे देखे जाएँ, जावें, जायँ तेयो देखाय

(१३) परोक्ष विधि-काक

म.	तू देखा जाना, जाइयो तुं देखाजे, ताहे देखावुं	तुम देखे जाना, जाइयो तमे देखाजे, तमाहे देखावुं
(कर्मवाच्यभां प्रहृष्ट आदरसूक्त विधिनां इह भवति आवतां नभति)		

(૧૪) સામાન્ય સંકેતાર્થકાલ

પ્ર.	एकवचन	बहुवचन
उ.	मैं देखा जाता हुं देखात	हम देखे जाते अमे देखात
म.	तू देखा जाता तुं देखात	तुम देखे जाते तमे देखात
अ.	वह देखा जाता ते देखात	वे देखे जाते तेय्या देखात

(૧૫) અપૂર્ણ સંકેતાર્થકાલ

उ.	मैं देखा जाता होता हुं देखातो હોત	हम देखे जाते होते अमे देखाता હોત
म.	तू देखा जाता होता तुं देखातो હોત	तुम देखे जाते होते तमे देखाता હોત
अ.	वह देखा जाता होता ते देखातो હોત	वे देखे जाते होते तेय्या देखाता હોત

(૧૬) પૂર્ણ સંકેતાર્થકાલ

उ.	मैं देखा गया होता हुं देखायो હોત	हम देखे गए होते अमे देखाया હોત
म.	तू देखा गया होता तुं देखायो હોત	तुम देखे गए होते तमे देखाया હોત
अ.	वह देखा गया होता ते देखायो હોત	वे देखे गए होते तेय्या देखाया હોત

પ્રશ્ન.

- ૧ હિંદીમાં વાચ્ય કેટલા અને કયા કયા છે ?
- ૨ મૂળલેહનો હિંદીના કયા વાચ્યમાં સમાવેશ થાય છે ?
- ૩ કર્મવાચ્યનાં રૂપો કેવી રીતે અને છે ?

શબ્દો.

ઉત્તમ—ઉત્તમ	છાપવું—છાપના
જંગલ—જંગલ	ક્યારી—ક્યારી
બધી જગ્યાએ—સબ જગહ	પ્રચલિત—પ્રચલિત
જીતવું—જીતના	રીત—રીતિ
આંકવું—આંકના	કચરવું—કુચલના
કાપવું—કાટના	બોબો—બોસા

વાક્યો.

૧ હિંદુસ્તાનમાં ગાય બધાથી ઉત્તમ ગણાય છે. ૨ કોહીનુર હીરાની કિંમત ત્રીસ લાખ રૂપીઆ અંકાય છે. ૩ મારાથી રોટલી ખવાય છે. ૪ અમારાથી ચોપડી લખાઈ. ૫ મગનથી આ કામ કરાશે. ૬ તેનાથી ક્રિકેટ રમાશે. ૭ જંગલમાં સિંહ મરાયો છે. ૮ કાગળ લખાતો હતો. ૯ હિંદુસ્તાન જીતાયું હતું. ૧૦ તેનું માથું કપાયું હશે. ૧૧ હિંદીનું પુસ્તક છપાયું છે. ૧૨ પાણી કુવામાંથી ખેંચાય છે. ૧૩ ગંગાથી હવે કામ કરાતું નથી. ૧૪ રોગીથી અન્ન ખવાતું નથી. ૧૫ અમારાથી તમારી વાત સંભળાશે નહિ. ૧૬ ક્યારી ચીંચાય છે. ૧૭ આ રીત પ્રચલિત કરવામાં આવી. ૧૮ તે

કામ છોકરાથી કરાઈ હશે. ૧૬. ઇવા બનાવવામાં આવી છે. ૨૦ મારાથી આ બોલે ઉઠાવાશે નહિ. ૨૧ તેને ઉતરાવી લેવામાં આવશે. ૨૨ મારો હાથ કચરાયો છે. ૨૩ વિકાન બધી જગ્યાએ પૂજાય છે. ૨૪ ચોર પકડાયો છે. ૨૫ આજ હુકમ સંભળાશે. ૨૬ તમને આ લખવામાં આવે છે. ૨૭ વીસ ઉત્તમ વાર્તાઓ એમાં લખવામાં આવી છે.

નીચેનાં વાક્યોને કર્મવાચ્યમાં મૂકા.

૧ સૌદાગર કુત્તેકો મહુત પ્યાર કરતા થા । ૨ વહાં રુપયોં કી થેલી રક્ષી । ૩ રત્નસિંહ ને ઉસે ધન્યવાદ દિશ્ત । ૪ ઘોડા ગાડી સ્વીંચતા હૈ । ૫ બાબર ને ઇબ્રાહીમ કે કુટુંબ કે સાથ મરુમંસી કા ચર્તાવ કિયા । ૬ કાશી કે જટાશંકર ને પૈંતીસ કિસ્તારેં લિસ્તી થીં । ૭ મેરે પિતા ને ગંગાજી મેં સ્નાન કિયા હૈ । ૮ રાજા કો મેટ દી । ૯ વિદ્યાર્થી કો ગણિત સીખાયા । ૧૦ યહ કામ કિસને કિયા હોગા ?

પાઠ ૩૨.

અકર્મક શક્યભેદ—માવવાચ્ય.

અકર્મક ક્રિયાપદના શક્યભેદને હિંદીમાં સામાન્ય રીતે માવવાચ્ય કહે છે. એ આપણે પાછલા પાઠમાં જોઈ ગયા. હવે તે સંબંધી વિશેષ હકીકત જોઈએ.

માવવાચ્ય બનાવવાની રીત—અકર્મક ક્રિયાપદના મૂળકાલ્પિક કૃદંતની આગળ જાત્ર ક્રિયાપદનાં રૂપો મૂકવાથી માલ-વાચ્ય બને છે.

માવવાચ્ય તે અકર્મક ક્રિયાપદનાં રૂપ છે અને તે કર્મ-
વાચ્ય જેવાં હોય છે. માવવાચ્ય ક્રિયાપદમાં કર્મ હોતું નથી.
અને તેનો કર્તા કરણ ક્રિયાક્ષિમાં આવે છે.

માવવાચ્ય ક્રિયાપદ હંમેશાં ત્રીજા પુરુષ, નરજાતિ એક-
વચનમાં રહે છે. જેમકે, હમસે ચલા ન ગયા. રાત્રીમાં કિસીસે
જાગા નહીં જાતા.

માવવાચ્ય ક્રિયાપદ સહ્ય માવે પ્રયોગમાં આવે છે અને
તેનો ઉપયોગ અશક્યતાના અર્થમાં 'ન' અથવા 'નહીં'ની
સાથે થાય છે. તે બધા કાળ અને કૃતંતોમાં આવતું નથી.
જ્યારે અકર્મક ક્રિયાપદના આદરસૂચક વિધિ કાલનું રૂપ સંમાવ્ય
મવિષ્યત્કાલના અર્થમાં આવે છે ત્યારે તે માવવાચ્ય હોય છે.
જેમકે, મમ મેં જાતી હૈ કિ સબ છોડ છોડ બેઠ રહિય. આ
માવવાચ્ય ક્રિયાપદ પણ માવેપ્રયોગમાં આવે છે.

અહીં માવવાચ્ય ક્રિયાપદનાં તેજ રૂપો આપવામાં આવ્યાં
છે કે જેઓમાં તેનો પ્રયોગ થાય છે.

કર્તૃવાચ્ય ધાતુ

ચલ-ચાલ

માવવાચ્ય ધાતુ

ચલા જા-ચલા

ચલા જા ધાતુ-માવે પ્રયોગ

(૧) સામાન્ય વર્તમાનકાલ

પુ.

एकवचन

उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अभाराथी.

म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तभाराथी.

अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेभनाथी.

ચલા જાતા હૈ
અલાય છે.

(२) सामान्य भूतकाल

पु.

एकवचन

- उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अम्भाराथी
 म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तम्भाराथी
 अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेम्भनाथी

चला गया
 यत्नायुं

(३) सामान्य भविष्यत्काल

- उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अम्भाराथी
 म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तम्भाराथी
 अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेम्भनाथी

चला जावेगा,
 जाएगा, जायगा
 यत्नाशे

(४) पूर्ण वर्त्तमानकाल

- उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अम्भाराथी
 म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तम्भाराथी
 अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेम्भनाथी

चला गया है
 यत्नायुं छे

(५) अपूर्ण भूतकाल

- उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अम्भाराथी
 म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तम्भाराथी
 अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेम्भनाथी

चला जाता था
 यत्नातुं छतुं

(६) पूर्ण भूतकाल

- उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अम्भाराथी
 म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तम्भाराथी
 अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेम्भनाथी

चला गया था
 यत्नायुं छतुं

(७) संभाव्य वर्त्तमानकाल

- उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अम्भाराथी
 म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तम्भाराथी
 अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेम्भनाथी

चला जाता हो
 यत्नातुं होय

(८) संभाव्य भूतकाल

पु.

एकवचन

उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अभाराथी	}	चला गया हो यक्षायुं होय
म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तभाराथी		
अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेभनाथी		

(९) संभाव्य भविष्यत्काल

उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अभाराथी	}	चला जाए, जावे, जाय यक्षाय
म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तभाराथी,		
अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेभनाथी,		

(१०) संदिग्ध वर्त्तमानकाल

उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अभाराथी	}	चला जाता होगा यक्षायुं होशे
म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तभाराथी		
अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेभनाथी		

(११) संदिग्ध भूतकाल

उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अभाराथी	}	चला गया होगा यक्षायुं होशे
म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तभाराथी		
अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेभनाथी		

(१२) सामान्य संकेतार्थ काल

उ. मुझसे, हमसे भाराथी, अभाराथी	}	चला जाता यक्षाय
म. तुझसे, तुमसे ताराथी, तभाराथी		
अ. उससे, उनसे तेनाथी, तेभनाथी		

૧૪૪

પ્રશ્ન.

- ૧ માંચિવાંચ્ય કેવી રીતે બને છે ?
- ૨ માવવાચ્ય ક્રિયાપદ કયા પ્રયોગમાં રહે છે ?
- ૩ તેનો ઉપયોગ કેવા અર્થમાં થાય છે ?
- ૪ માવવાચ્ય ક્રિયાપદ હંમેશાં કયા રૂપમાં રહે છે ?

શીખદો.

દુર્ગધ—દુર્ગંધ

તાંપ—ધૂપ

ગંધવું—સોના

વાક્યો.

૧ તેનાથી ચણાતું નથી. ૨ મારાથી આખી રાત જગાશે નહિ. ૩ તમારાથી દોડાયું નહિ. ૪ તમારાથી ઉઠાયું છે. ૫ મારા બાઇથી કાલે ગંધાયું નહિ. ૬ અમારાથી અહીં રહેવાશે નહિ. ૭ અહીં કેવી રીતે બેસાશે ? ૮ તેનાથી તાપમાં ચણાશે નહિ. ૯ દુર્ગંધને લીધે ત્યાં બેસાતું નથી. ૧૦ મગની અમઠાવાદ અવાશે નહિ.

નીચેનાં ક્રિયાપદનો વાચ્ય બદલી હિંદી અનુવાદ કરો.

૧ હું દોડું છું. ૨ અમે ચાલતા હતા. ૩ મગન આંચો નથી. ૪ તેઓ છૂટ્યા છે. ૫ તું નીકળતો હોઇશ. ૬ પક્ષી બેઠે છે.

સમાપ્ત

પાઠ ૩૩.

પ્રયોગ—પ્રયોગ.

શુભરાતીમાં જેને પ્રયોગ કહે છે, તેને હિંદીમાં પણ પ્રયોગ કહે છે. શુભરાતીમાં જેમ કર્ત્તરિ, કર્મણિ અને ભાવે એમ ત્રણ પ્રયોગ છે, તેમ હિંદીમાં પણ કર્ત્તરિ, કર્મણિ અને ભાવે એમ ત્રણ પ્રયોગ છે.

આ ત્રણે પ્રયોગ સંબંધી હકીકત પાછલા પાઠોમાં જે તે સ્થળે જરૂર પૂરતી આપી છે. અત્રે તે સંબંધી વિશેષ હકીકત આપવામાં આવે છે.

ક્રિયાપદમાં કર્ત્તાની જાતિ, વચન અને પુરુષ પ્રમાણે ફેરફાર થાય તે ક્રિયાપદનો કર્ત્તરિ પ્રયોગ કહેવાય છે. જેમકે, લડકી જાતી છે.

ક્રિયાપદમાં કર્મની જાતિ, વચન અને પુરુષ પ્રમાણે ફેરફાર થાય તે ક્રિયાપદનો કર્મણિ પ્રયોગ કહેવાય છે. જેમકે, લડકે ને પુસ્તક પઢી.

કર્તા અથવા કર્મની જાતિ, વચન અને પુરુષ પ્રમાણે ક્રિયાપદમાં ફેરફાર થતો નથી, અર્થાત્ જે હંમેશાં ત્રીજો પુરુષ નરજાતિ એકવચનમાં રહે છે તે ક્રિયાપદનો ભાવે પ્રયોગ કહેવાય છે. જેમકે, મુક્તે ચલા નહીં જાતા—મારાંથી ચલાતું નથી. (શુભરાતીમાં ક્રિયાપદ ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચનમાં રહે છે.)

અકર્મક્રિયા ક્રિયાપદનાં કર્ત્તરિ અને ભાવે પ્રયોગનાં રૂપ થાય છે.

સકર્મક ક્રિયાપદનાં કર્તરિ, કર્મણિ અને માવે એ ત્રણે પ્રયોગનાં રૂપ થાય છે.

કર્તરિ પ્રયોગ નાં રૂપ માત્ર કર્તૃવાચ્યમાં થાય છે.

કર્મણિ પ્રયોગ નાં રૂપ કર્તૃવાચ્ય અને કર્મવાચ્ય બંનેમાં થાય છે.

માવે પ્રયોગનાં રૂપ કર્તૃવાચ્ય, કર્મવાચ્ય અને માવવાચ્ય એ ત્રણેમાં થાય છે.

કર્તૃવાચ્ય ના માવે પ્રયોગમાં સકર્મક ક્રિયાપદના કર્તા અને કર્મ બંને સપ્રત્યય રહે છે; અને ક્રિયાપદ અકર્મક હોય તો કર્તા સપ્રત્યય રહે છે. જેમકે, રાની ને સહેલિયોં કો બુલાયા-રાણીએ સાહેલીએને બોલાવી. હમને નહાયા હૈ-અમે નાહ્યા છીએ.

કર્મવાચ્યના માવે પ્રયોગમાં એ કર્તાની આવશ્યકતા હોય તો તેને કરણ વિશકિતમાં રાખે છે. જેમકે, મુક્તસે ચલા નહીં જાત્ય-મારાથી ચલાતું નથી.

માવવાચ્ય માવે પ્રયોગમાં હંમેશાં અકર્મક ક્રિયાપદ આવે છે.

પ્રશ્ન.

- ૧ હિંદીમાં પ્રયોગ કેટલા અને કયા કયા છે ?
- ૨ કર્મણિ પ્રયોગનાં કયા કયા વાચ્યનાં રૂપ થાય છે ?
- ૩ મૈને પુસ્તક લિખી આમાં ક્રિયાપદનો કયો વાચ્ય અને કયો પ્રયોગ છે ?
- ૪ કર્તૃવાચ્ય માવે પ્રયોગનો એક દાખલો આપો.

શીખદો.

સાહેલી-સહેલી સિપાહ-સિપાહી લડાઈ-ઝડાઈ

વાક્યો.

૧ લાઇને મોકલવામાં આવ્યો. ૨ ગંગાને યોલાવવામાં આવી. ૩ શેઠાણીએ ઢાસીઓને યોલાવી. ૪ મારાથી ચલાતું નથી. ૫ સિપાઇઓને લડાઇમાં મોકલવામાં આવ્યા. ૬ અમારાથી અહીં એસાશે નહિ. ૭ માએ બેનોને મોકલી. ૮ ૮ નળે દમયંતીને બહુ સમજાવી. ૯ તેણે મને ફસાવી. ૧૦ તેનાથી પર્વત પર ચઢાશે નહિ.

પાઠ ૩૪.

પ્રયોજ્ય-પ્રેરણાર્થ.

હિંદીમાં ધાતુ બે પ્રકારના છે. મૂળ ધાતુ અને પ્રેરણાર્થક ધાતુ. જે ધાતુ બીજા કેાઇ શબ્દથી બનેલા ન હોય તેમને મૂળ ધાતુ કહે છે. જેમકે, કર, લિખ, પદ, સુન.

મૂળ ધાતુના જે વિકારી રૂપથી ક્રિયાના વ્યાપારમાં કર્તા પર કેાઇની પ્રેરણા સમજાય છે, તેને પ્રેરણાર્થક ધાતુ કહે છે. જેમકે, કરા, લિખા, પદા, સુના. પંડિત લોગોં કો કયા સુનાતે હૈ. પંડિત શિષ્ય સે લોગોં કો કયા સુનવાતે હૈ.

પ્રેરણાર્થને શુભરાતીમાં પ્રયોજ્ય કહે છે.

આના, જાના, સકના, હોના, રુચના વગેરે ક્રિયાપદોના ધાતુઓનાં પ્રેરણાર્થક રૂપ થતાં નથી. બાકીનાં બધાં ક્રિયાપદોનાં પ્રેરણાર્થકનાં બળે રૂપો બને છે. પહેલું રૂપ બહુધા સ્વર્ભક્તિ ક્રિયાપદોના અર્થમાં આવે છે, અને બીજા રૂપથી

યથાર્થ પ્રેરણા સમજાય છે. જેમકે, કારીગર ઘર ગિરાતા હૈ.
કારીગર નૌકર સે ઘર ગિરવાતા હૈ.

પ્રેરણાર્થના પહેલા રૂપને શુભરાતીમાં પ્રયોજ્ય અને
બીજા રૂપને દ્વિત્વ પ્રયોજ્ય કહે છે.

પ્રેરણાર્થક ક્રિયાપદો બનાવવાના નિયમે નીચે આપવામાં
આવ્યા છે.

(૧) મૂળ ધાતુના અંતમાં આ જોડવાથી પહેલું પ્રેરણાર્થક
રૂપ અને વા જોડવાથી બીજું પ્રેરણાર્થક રૂપ બને છે.

મૂ. ધા.

પ્ર. પ્રે.

દ્વ. પ્રે.

ઉઠના-ઉઠવું ઉઠાના-ઉઠાડવું ઉઠવાના-ઉઠાડાવવું
ઔટના-ઉકળવું ઔટાના-ઉકાળવું ઔટવાના-ઉકાળાવવું
ગિરના-પડવું ગિરાના-પાડવું ગિરવાના-પડાવવું

(અ) ક્યાંક ક્યાંક બે અક્ષરના ધાતુમાં એ અથવા ઔ ને
છોડીને પહેલા અક્ષરના દ્વીધ સ્વરને હ્રસ્વ સ્વર થઈ
થઈ જાય છે. જેમકે:—

ઔઢના-ઔઢવું ઉઢના-ઔઢાડવું ઉઢવાના-ઔઢાડાવવું
જાગના-જાગવું જાગના-જાગાડવું જાગવાના-જાગાડાવવું
ઢૂબના-ઢૂબવું ઢૂબના-ઢૂબાડવું ઢૂબવાના-ઢૂબાડાવવું

(આ) ત્રણ અક્ષરના ધાતુમાં પહેલા પ્રેરણાર્થકના બીજા અક્ષર-
ના અ નો ઉચ્ચાર થતો નથી. જેમકે:—

ચમકના-ચમકવું ચમકાના-ચમકાવવું ચમકવાના-ચમકાવરાવવું
પિઘલના-પીગળવું પિઘલાના-પીગાળવું પિઘલવાના-પીગળાવરાવવું
બદલના-બદલવું બદલાના-બદલાવવું બદલવાના-બદલાવરાવવું

નિકલના—નીકળવું

નિકાલના—કાઢવું

ઊસડના—ઉખડવું

ઊસાડના—ઉખાડવું

બિગડના—બગડવું

બિગાડના—બગાડવું

(૩) ફાઇ ફાઇ ધાતુના આદ્ય હ કે ડ નો દ કે ઓ કરવાથી. જેમકે:—

ફિરના—ફેરવું

ફેરના—ફેરવવું

ચુલના—ઉધડવું

ચોલના—ઉધાડવું

મુડના—વાળવું

મોડના—વાળવું

(૪) કેટલાક ધાતુના અંત્ય ટ ને બદલે ઙ થઈ જાય છે. જેમકે:—

છૂટના—છૂટવું

છોડના—છોડવું

ટૂટના—ટૂટવું

તોડના—તોડવું

ફટના—ફાટવું

ફાડના—ફાડવું

(૫) વિકના નું સકર્મક વેચના અને રહના નું રચના થાય છે.

પ્રશ્ન.

૧ પ્રેરણાર્થક રૂપ એટલે શું ?

૨ પ્રેરણાર્થ ને શુભરાતીમાં શું કહે છે ?

૩ નીચે લખેલાં ક્રિયાપદોનાં પ્રેરણાર્થક રૂપ બનાવો.

સૂચના, ગડના, ફૂટના, ધોના, લેટના, ચલના.

શીખદો.

કથા—કથા

ગણતરી—ગિનતી

ઉપદ્રવ—ઉપદ્રવ

અઠવાડીક—હફ્તા

સન્નન—સજન

પુછડી—પૂછ

ધર્મ—ધર્મ

બચુ—બચા

ગુરુ—ગુરુ

તરસે—વ્યાસ

મચાવવું—મચાના

અંથકાર—અંથકાર

હલાવવું—હિલાના

વિદ્યાર્થી—વિદ્યાર્થી

વાક્યો.

૧ પાંડિત કથા સંભળાવે છે. ૨ અહમ્યાખાઇએ ગંભીર
 કરને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો. ૩ છોકરાએ કપડાં સીવડા-
 વ્યાં. ૪ તરસ્યાને પાણી પાચ્યો. ૫ બાપે છોકરાને વાત
 સંભળાવી. ૬ બચ્યાને રોટલી ખવરાવે. ૭ એવાજ સન્નન
 અંથકાર કહેવાય છે. ૮ દેવદત્તે યજ્ઞદત્તને બાકરજી ભણાવ્યું
 હતું. ૯ ગુરુ વિદ્યાર્થીને ગણતરી શીખવે છે. ૧૦ કુતરો પુછડી
 હલાવે છે. ૧૧ તેણે આવતાં જ ઉપદ્રવ મચાવ્યો. ૧૨ મેં
 અપુત્રી કુળ કાપ્યું છે. ૧૩ સાત દિવસનું એક અઠવાડિયું
 કહેવાય છે. ૧૪ તે દૂધ ઉકાળે છે. ૧૫ મેં તેને જગાડ્યો.
 ૧૬ અમે ચોપડીઓ બહાવરાવીશું. ૧૭ હું તેને મારો
 હાથ અડકાડું છું. ૧૮ હું ગાડી ચલાવતો હતો. ૧૯ અમે
 તેને નિશાળમાં બેસાડીશું. ૨૦ તેણે કાગળ ફાડ્યો હતો. ૨૧
 અમે તેને રૂપિયા અપાવરાવ્યા. ૨૨ તેણે પોતાનો ધર્મ ફે-
 લાવ્યો છે. ૨૩ અમે તેને બહુ સમજાવરાવ્યો. ૨૪ પ્રભુ
 આપણને લવાડે છે.

પાઠ ૩૫.

સંયુક્ત ક્રિયાપદ-સંયુક્ત ક્રિયાઈ.

ધાતુઓનાં કેટલાંક વિશેષ કૃદંતોની આગળ (વિશેષ અર્થમાં) કેાઘ કેાઈ ક્રિયાપદો જોડવાથી જે ક્રિયાપદો બને છે, તેમને સંયુક્ત ક્રિયાઈ (સંયુક્ત ક્રિયાપદ) કહે છે. જેમકે, કરને લગના-કરવા લાગવું, જા સકના-જઈ શકવું. આ દ્વાખ-લાઓમાં કરને અને જા એ કૃદંતો છે અને તેમની આગળ લગના અને સકના એ ક્રિયાપદો જોડવામાં આવ્યાં છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદોમાં મુખ્ય ક્રિયાપદનું કૃદંત હોય છે અને સહાયકારક ક્રિયાપદનાં ઠાળનાં રૂપ હોય છે. રૂપ પ્રમાણે સંયુક્ત ક્રિયાપદો આઠ પ્રકારનાં હોય છે.

(૧) ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા ના મળવાથી બનેલાં. જેમકે,

મુઝે દવા પીની પડેગી.

(૨) વર્તમાનકાલિક કૃદંત ના મળવાથી બનેલાં. જેમકે,

મેરે પિતા જાતે રહે.

(૩) મૂતકાલિક કૃદંત ના મળવાથી બનેલાં. જેમકે,

વહ ચલા ગયા.

(૪) પૂર્વકાલિક કૃદંત ના મળવાથી બનેલાં. આ કૃદંત ના

યોગથી ત્રણ પ્રકારનાં સંયુક્ત ક્રિયાપદો બને છે.

અવધારણબોધક, શક્તિબોધક અને પૂર્ણતાબોધક.

(અ) અવધારણબોધક ક્રિયાપદથી મુખ્ય ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારે નિશ્ચય થાય છે. નીચે લખેલાં સહાયકારી ક્રિયાપદો આ અર્થમાં આવે છે.

ઉઠના—રો ઉઠના
 આના—બાદલ ધિર આપ
 લેના—કર લેના
 પડના—ગિર પડના
 રહના—લડકે खेल रहे हैं

બેઠના—ચઢ બેઠના
 જાના—જા જાના
 દેના—છોડ દેના
 ડાલના—તોડ ડાલના

- (બ) શક્તિબોધક ક્રિયાપદો 'સકના' ના યોગથી બને છે.
 જેમકે, જા સકના, માર સકના, દોડ સકના.
 (ક) પૂર્ણતાબોધક ક્રિયાપદો 'ચુકના' ના યોગથી બને છે.
 જેમકે, જા ચુકના, પડ ચુકના, દોડ ચુકના.

(૫) અપૂર્ણ ક્રિયાદ્યોતક કૃદંતના મળવાથી બનેલાં. આ કૃદંતની આગળ વનના ક્રિયાપદના જોડાવાથી આ જાતનાં સંયુક્ત ક્રિયાપદો બને છે. જેમકે, ઉસસે ચલતે નહીં વનતા.

(૬) પૂર્ણ ક્રિયાદ્યોતક કૃદંત ના મળવાથી બનેલાં. જેમકે, પડે જાઓ. વહ કપડા દિયે દેતા હૈ.

(૭) સંજ્ઞા યા વિશેષણ ના યોગથી બનેલાં. જેમકે, મસ્મ હોના. મસ્મ કરના. દિજાહ દેના.

(૮) પુનરુક્ત સંયુક્ત ક્રિયાઈ—જ્યારે બે સમાન અર્થવાળાં અથવા સમાન અવાજવાળાં ક્રિયાપદોનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે તેમને પુનરુક્ત સંયુક્ત ક્રિયાઈ—પુનરુક્ત સંયુક્ત ક્રિયાપદો કહે છે. જેમકે, પડના—લિખના. સમજના—બુજના. પૂછના—તાછના. આ ક્રિયાપદોમાં બંને ક્રિયાપદોનું રૂપાંતર થાય છે, પરંતુ સહાયકારક ક્રિયાપદ રૂક્ત પાછલા ક્રિયાપદની સાથે આવે છે. જેમકે, અપના કામ દેજો—માલો. યહ વહાં જાયા—આજા કરતા હૈ.

સંયુક્ત ક્રિયાપદોમાં કદી કદી સહાયકારી ક્રિયાપદના કૃદંતની આગળ બીજું સહાયકારક ક્રિયાપદ આવે છે; જેથી ત્રણ અથવા ચાર શબ્દોનું પણ સંયુક્ત ક્રિયાપદ બની જાય છે. જેમકે, इसकी तत्काल सफाई कर लेना चाहिए. हम यह पुस्तक उठा ले जा सकते हैं.

સંયુક્ત ક્રિયાપદોમાં નીચે લખેલાં ક્રિયાપદો આવે છે. આના, ઉઠના, કરના, ચાહના, ચુકના, જાના, દેના, ડાલના, પડના, પાના, બનના, રહના, લગના, લેના, સકના, હોના. એમાંથી બહુધા સકના અને ચુકના સિવાય બાકીનાં ક્રિયાપદો સ્વતંત્ર પણ છે, અને અર્થ પ્રમાણે બીજાં સહાયકારી ક્રિયાપદો સાથે મળીને પોતે સંયુક્ત ક્રિયાપદો પણ થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન.

- ૧ સંયુક્ત ક્રિયાપદ એટલે શું ?
- ૨ સંયુક્ત ક્રિયાપદ કેટલા પ્રકારનાં હોય છે ?
- ૩ સંયુક્ત ક્રિયાપદ આવે એવાં બે વાક્યો બનાવો.

શબ્દો.

અચંબો—અચંભા

પ્રદર્શન—પ્રદર્શન

અટકવું—અટકના

નિર્દોષ—નિર્દોષ

પળ—પલ

અધિકારી—અધિકારી

શાંતિપૂર્વક—શાંતિપૂર્વક

ઘટવું—ઘટના

અજવાળું—અજાણ એકબીજાની સાથે—एक दूसरे के साथ

કલાક—મંટા

ન્યાયાધીશ—ન્યાયાધીશ

શ્રીમાન—શ્રીમાન

વ્યવહાર—વ્યવહાર

બિચારો—બેચારા

ગળું—ગલા

હવા—હવા

ફૂલવું—ફૂલના

મીડ—મીડ

નક્કી કરવું—નિયત કરના

હાડકું—હઙ્ગી, હાડ

દાબ—કુશ

સંપૂર્ણ—સંપૂર્ણ

ધીમે ધીમે—ધીરે ધીરે

ખેતીવાડી—સેતીમાડી

સત્કાર—સત્કાર

શ્રીમન્નતુ—શ્રીમન્નતુ

કાલેરો—ઠેજા

ગાઉ—ફોસ

હાથ—હાથ

દેહાંત—દેહાંત

જાતિદ્વેષ—જાતિદ્વેષ

સંખ્યા—સંખ્યા, તાદાદ

સંમહસ્થાન—અજાયબ ઘર

ગૃહસ્થાશ્રમ—ગૃહસ્થાશ્રમ

વિદાય—વિદા

ક્રમે ક્રમે—ક્રમશઃ

વાક્યો.

૧ હું એક કલાકમાં ત્રણ ગાઉ ચાલી શકું છું. ૨ ખાતાં ખાતાં એક વરૂના ગળામાં હાડકું અટકી ગયું. ૩ તમારે કામ કરવું પડશે. ૪ ન્યાયાધીશે તેને નિર્દોષ ગણી છોડી દીધો. ૫ ભર્તૃહરિએ પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમથી દુઃખી થઈને સંસાર છોડી દીધો હતો. ૬ એક દિવસ એક વાઘ તળાવમાં નાહી, હાથમાં દાબ લઈ રસ્તામાં આવી બેઠો. ૭ કાશીના રાજાએ ઠાણ ઢેશનાં રાજા સમક્ષે મારી નાખીને તેમનું

સજ્જ્ય લઇ લીધું હતું. ૮ તમારા દેખાવાથી જ અમારો
 સત્કાર થઈ ગયો. ૯ હવાના વિના અમે એક પણ પથ્થુ જીવી
 શકત નહિ. ૧૦ શ્રીમાન રાજા કીર્તિશાહ બહાદુરનો દેહાંત
 થઈ ગયો. ૧૧ શ્રીકૃષ્ણજીએ પ્રાદ્યુષને વિદાય કર્યો અને પોતે
 ચાલવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ૧૨ તેમણે હવે એ ઇચ્છ્યું
 કે અધિકારીઓને પ્રજાજ નહીં કર્યો કરે. ૧૩ જે છોડવા-
 ઓને તું સીંચી ચુકી છે, તેઓ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ફૂલશે. ૧૪
 ગાડી ચાલી ગઈ? ૧૫ મંત્રી રાજા થઈ ગયો. ૧૬ તેણે
 મને બોલવા ન દીધો. ૧૭ તું અહીંથી જવા પામીશ નહિ.
 ૧૮ ગાંડ વધતું ગયું. ૧૯ પાણી વરસતું રહેશે. ૨૦ તેણે
 કાગળ ફાડી નાખ્યો. ૨૧ તે હસી પડ્યો. ૨૨ તેઓ આવી
 ચુક્યા છે. ૨૩ સંપૂર્ણ પ્રજા હવે શાંતિપૂર્વક એક બીજાની
 સાથે વ્યવહાર કરે છે અને જાતિદ્વેષ ક્રમે ક્રમે ઘટતો જાય
 છે. ૨૪ લાખો માણસો કોલેરાથી મરી જાય છે. ૨૫ જોના-
 રાઓની ભીડ વધી ગઈ. ૨૬ ધીમે ધીમે અજવાળું થવા
 લાગ્યું. ૨૭ સ્ત્રી પડતાંજ મરી ગઈ. ૨૮ એમાં તે બિચારો
 શું કરી શકતો હતો. ૨૯ અહીં આવે મને જે વરસ
 થઈ ગયાં. ૩૦ એનું ફળ એ થાય છે કે એમની સંખ્યા
 વધારે થવા પામતી નથી. ૩૧ મનુષ્ય અને કુતરા બધી
 જગ્યાએ મળી આવે છે. ૩૨ એ પુસ્તકને વાંચીને આપ
 અચંખામાં પડી જશો. ૩૩ વડોદરાના સંગ્રહસ્થાનમાંથી ઘણી
 વસ્તુઓ અમદાવાદના ખેતીવાડી પ્રદર્શનમાં મોકલવામાં
 આવી હતી.

પાઠ ૩૬.

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય-ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

આપણે ગુજરાતીમાં જેને અવ્યય કહીએ છીએ તેને હિંદીમાં પણ અવ્યય કહે છે. ગુજરાતીની માફક હિંદીમાં પણ અવ્યયના ચાર પ્રકાર છે. ક્રિયાવિશેષણ (ક્રિયાવિશેષણ), સંબંધસૂચક (શબ્દયોગી), સમુચ્ચયબોધક (ઉભયાન્વયી) અને વિસ્મયાદિબોધક (કેવળપ્રયોગી.)

ક્રિયાવિશેષણના અર્થ પ્રમાણે ચાર ભેદ થાય છે. સ્થાનવાચક, કાલવાચક, પરિમાણવાચક અને રીતિવાચક.

સ્થાનવાચક-સ્થાન (ઠેકાણું) બતાવે છે. યહાં-અહીં, વહાં-ત્યાં, જહાં-જ્યાં, કહાં-ક્યાં, તહાં-ત્યાં, આગે-આગળ, પીછે-પાછળ, ઉપર-ઉપર, નીચે-નીચે, તલે-તળે, સામને-સામે, સાથ-સાથે, બાહર-બહાર, भीतर-અંદર, पास-પાસે, (નિકટ-નિકટ, સમીપ-સમીપ), सर्वत्र-સર્વત્ર, इधर-અહીં, उधर-ત્યાં, किधर-ક્યાં, जिधर-જ્યાં, तिधर-ત્યાં, दूर-દૂર, परे-છેડે, अलग-અલગ, दाहिने-જમણા, बाँये-ડાબા, आरपार-આરપાર. इस तरफ-આ તરફ, उस जगह-તે જગ્યાએ.

કાલવાચક-સમય બતાવે છે. आज-આજ, कल-કાલ, परसों-પરમ દિવસે, तरसों-ત્રીજ દિવસે, नरसों-ચોથે દિવસે, अब-હમણાં, जब-જ્યારે, कब-ક્યારે, तब-ત્યારે, अभी-હવે, कभी-કદી, जभी-જ્યારે જ, तभी-ત્યારે જ, फिर-પછી, तुरत-

તારત, સબેરે-સવારે, પહેલે-પહેલાં, પ્રથમ-પ્રથમ, નિદાન-નિદાન.

આજકલ-આજકાલ, નિત્ય-નિત્ય, સદા-સદા, સતત-સતત, નિરંતર-નિરંતર, અવ તક-હજી સુધી, કમી કમી-કદી કદી, અવ મી-હજી પણ, લગાતાર-લગાતાર, દિનભર-આખો દિવસ, કબકા-કચારનો.

બાર-બાર-વારે વારે, (બારંબાર-વારંવાર), બહુધા-અહુધા, (અકસર-ધણુંખરૂં), પ્રતિદિન-પ્રતિદિન, (હરરોજ-દરરોજ), ઘડી ઘડી-ધડી ધડી, કઈ બાર,કેટલીક વાર, પહેલે-પહેલાં, ફિર-પછી,

પરિમાણવાચક-પરિમાણ (માપ) બતાવે છે. બહુત-અહુ, અતિ-અતિ, બઢા-મોઢું, ભારી-ભારે, બહુતાયતસે-ધણે ભામે, બિલકુલ-ખીલકુલ, સર્વથા-સર્વથા, નિરા-કેવળ, રૂબ-ખૂબ, પૂર્ણતયા-પૂર્ણ રીતે, નિપટ-કેવળ, અત્યંત-અત્યંત.

કુછ-કંઈ, લગભગ-લગભગ, થોડા-થોડું, અનુમાન-અનુમાન, પ્રાયઃ-ધણુંખરૂં, જરા-જરા, કિંચિત્-કિંચિત, કેવલ-કેવળ, વસ-અસ, કાફી-પૂરતું, યથેષ્ઠ-યથેષ્ઠ, ચાહે-ગમે તે, બરાબર-બરાબર, ઠીક-ઠીક, અસ્તુ-અસ્તુ, હિતિ-ધિતિ.

અધિક-વધારે, કમ-એધું, હિતના-એટલું, હતના-તેટલું, જિતના-જેટલું, કિતના-કેટલું, વઢકર-વધીને, ઔર-ખીબું.

થોડા થોડા-થોડું થોડું, ક્રમ ક્રમસે-કમેકમે, બારી બારીસે-વાસકરતી, યથાક્રમ-અથાકમે.

રીતિવાચક-રીતિ બતાવે છે. રીતિવાચક ક્રિયાવિશેષણની

સંખ્યા ગુણવાચક વિશેષણોની પેઠે અનંત છે. જમનો સમાવેશ ઉપર કહેલા વર્ગોમાં થતો નથી તેમનો સમાવેશ આમાં થાય છે. જેમકે, એસે-એવા, વૈસે-તેવા, કૈસે-ઠવા, જૈસે-જવા, તૈસે-તેવા, યથા તથા-યથા તથા, ધીર-ધીમે, અચાનક-અચાનક, સહસા-સહસા, વૃથા-નકામું, અનાયાસ-અનાયાસ, સહજ-સહેજ, સાક્ષાત્-સાક્ષાત્.

અવશ્ય-અવશ્ય, સહી-ખરા, સચમુચ-ખરેખર, નિઃસંદેહ-નિઃસંદેહ, વેશક-બેશક, અલબત્તા-અલબત્ત, યથાર્થમે-યથાર્થમાં, વસ્તુતઃ-વસ્તુતઃ.

કદાચિત્-કદાચિત્, (શાયદ -કદાચ), વહુત કરકે-ધણું કરીને, યથાસંભવ-યથાસંભવ.

હૉ-હા, જી-જી, ઠીક-ઠીક, સચ-સાચું, હસ લિયે-એ માટે, ક્યો-કેમ, કાહેકો-શાને, ન-ન, નહીં-નહિ, મત-ના. તો-તો, હી-જ, માત્ર-માત્ર, મર-આખો, તક-સુધી, જ્યો-જેમ, ત્યો-તેમ, યો-એમ.

કેટલાંક ક્રિયાવિશેષણોના વિશેષ અર્થ અને પ્રયોગનાં ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે.

પરસોં, કલ-એમનો પ્રયોગ ભૂત અને ભવિષ્ય બંને કાળોમાં થાય છે. જેમકે, લડકા કલ આવા ઔર પરસોં જાવગા.

આગે, પીછે, પાસે, દૂર-એ અને એમનાં સમાનાર્થ સ્થાનવાચક ક્રિયાવિશેષણો કાલવાચક પણ છે. જેમકે, ગૌંક પાસ હે યા દૂર ? (સ્થાનવાચક). દિવાલી પાસ આ ગઈ. વિવાહ કા સમય અમી દૂર હૈ. (કાલવાચક)

કમી—એનાથી અનિશ્ચિત કાળનો બોધ થાય છે. જેમકે, હમસે કમી મિલના. કમી અને કદાપિ નો પ્રયોગ બહુધા નિષેધવાચક શબ્દોની સાથે થાય છે. જેમકે, એસા કામ કમી મત કરના.

કહીં અનિશ્ચિત સ્થાનના અર્થ સિવાય અધિક અને કદાચિત્ ના અર્થમાં પણ વપરાય છે. જેમકે, પર મુજસે વહ કહીં સુત્રી હૈ. જુહાં જુહાં વાકયોમાં કહીંથી વિરોધ બતાવાય છે. કહીં ધૂપ કહીં છાયા.

આશ્ચર્યમાં કહીંનો પ્રયોગ કમી ના જેવો થાય છે. જેમકે, કહીં ઢૂંચે મી તિરે હૈં.

પરે—એનો પ્રયોગ તિરસ્કારના અર્થમાં થાય છે. જેમકે, પરે હટ.

ક્યોં કર—એનો અર્થ કૈસે થાય છે. જેમકે, યહ કામ ક્યોં કર હોગા.

ન, નહીં—જે ક્રિયાપદોની સાથે ન અને નહીં બંને આવી શકે છે ત્યાં ‘ન’ થી ક્રૂત નિષેધ અને નહીંથી નિષેધનો નિશ્ચય બતાવાય છે. જેમકે, વહ ન આયા. વહ નહીં આયા.

ન પ્રશ્નવાચક અવ્યય પણ છે. જેમકે, સવ કરેગા ન ? ન કદી કદી નિશ્ચયના અર્થમાં પણ આવે છે. જેમકે, મૈં તુજે દેખતા હૂં ન.

પ્રશ્નના નિષેધવાચક ઉત્તરમાં નહીં આવે છે. જેમકે, તુમને ઉસે રૂપયા દિયા થા ? નહીં

તો—એનાથી નિશ્ચય અને આગ્રહ બતાવાય છે. એ ઠાંધ પશુ શબ્દના વર્ગની સાથે આવી શકે છે. જેમકે, તુમ વહાં ગણ તો યે. એની સાથે નહીં અને મી આવે છે, ત્યારે એ સંયુક્ત શબ્દ (નહીં તો, તો મી) સમુચ્ચયબોધક થાય છે.

યદિ ની સાથે બીજા વાક્યમાં આવી 'તો' સમુચ્ચયબોધક થાય છે. જેમકે, યદિ વહ ન આયા હોતા તો મૈં ચલા જાતા.

હી એ પશુ તો ની પેઠે ઠાંધ પશુ શબ્દના વર્ગની સાથે આવી નિશ્ચય બતાવે છે. કયાંક એ પહેલા શબ્દની સાથે સંયોગદ્વારા મળી જાય છે. જેમકે અવ+હી=અમી, કવ+હી=કમી, તુમ+હી=તુમ્હીં, સવ+હી=સમી, કિસ+હી=કિસી, ઉદા. એક હી દિન મૈં. દિન મૈં હી.

મર—એ કહી કહી સવ ના અર્થમાં આવે છે. જેમકે, કોઈ ઉસકે રાજ્યમર મૈં મૂલા નહીં સોતા. કયાંક કયાંક એનો અર્થ કેવલ થાય છે. જેમકે, મેરે પાસ કપડા મર હૈ.

તક—એ અધિકતાના અર્થમાં વપરાય છે. જેમકે, બંગ દેશ મૈં કમિશ્નર તક અપની ભાષા મૈં પુસ્તક રચના કરતે હૈ. કહી કહી સીમાના અર્થમાં પશુ એ વપરાય છે. જેમકે, હસ કામ કે દસ રૂપયે તક મિલ સકતે હૈં. નિષેધાર્થ વાક્યમાં તેનો અર્થ હી થાય છે. જેમકે, ઉસે દેલા તક નહીં હૈ.

પ્રશ્ન.

૧ હિંદીમાં અવ્યયના કેટલા અને કયા કયા પ્રકાર છે ?

૨ 'કેહાણુ' બતાવનારાં થોડાંક અવ્યય બોલો.

૩ કિસી કયા કયા શબ્દો મળીને બનેલું છે ?

૪ કમી કયારે વપરાય છે ?

શબ્દો.

સમાજ—સમાજ	રહીશ—વાર્શિદે
પગાર—તનહુવાહ	ભૂમિ—ભૂમિ
વનવાસી—વનવાસી	નુકસાન—હાનિ
ફેરફાર—પરિવર્તન	સર્વત્ર—સર્વત્ર
તપોવન—તપોવન	ભૂષણ—ભૂષણ
અવશ્ય—અવશ્ય	ઝગડો—ઝગડા
દેશહિતૈષી—દેશહિતૈષી	ચિહ્ન—ચિહ્ન

વાક્યો.

૧ પરમ દિવસે હું અમદાવાદ ગયો હતો. ૨ કાલ મારા મોટા ભાઈ મુંબઈ જવાના છે. ૩ વિવાહનો વખત હજી દૂર છે. ૪ દિવાળી પાસે આવી ગઈ. ૫ એવું કામ કદી ન કરવું કે જેથી સમાજને નુકસાન પહોંચે. ૬ તું બધું કરશે ને ? ૭ તેઓ ત્યાં આવ્યા તો હતા. ૮ તમારે અવશ્ય આવવું પડશે. ૯ એલો તો ખરા. ૧૦ તમે વડોદરાના રહીશ છો ? હાજી હું ત્યાંજ રહું છું. ૧૧ એકજ દિવસમાં આટલો ફેરફાર જોઈ હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. ૧૨ ખરેખર જુઠા ખરાખર પાપ નથી. ૧૩ રક્તામાં ઝગડો કરવો નહિ. ૧૪ એમ તો કદી બની શકશે નહિ. ૧૫ અર્જુન તો બહોળી બીજા ઈંદ્ર. ૧૬ આપને વખત પૂરતો મળશે. ૧૭ અહીંથી આપનું ગામ કેટલું દૂર છે ? ૧૮ ખરાખર ત્રણ વાગે આવીશ. ૧૯ આપને પગાર તો વધારે મળે છે. ૨૦ જ્યાં જુઓ ત્યાં શમજ રામ. ૨૧ અમે વારાફરતી ઠવિતા બોલીશું. ૨૨ હું

તરતજ આપને મળવાને માટે આવવાની ઇચ્છા રાખું છું. ૨૩ નીચે એક નદી વહેતી હતી. ૨૪ તેઓ ઉપર ગયા હશે. ૨૫ હિંદીનો સર્વત્ર પ્રચાર કરવાનો દેશહિતૈષીઓનો વિચાર છે. ૨૬ જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી ઠરેક માણસે યાત્રા કરવી જોઈએ. ૨૭ અહીંની ભૂમિ સારી છે. ૨૮ હવે મેં પણ તપોવનનાં ચિહ્ન જોયાં. ૨૯ અમે વનવાસીઓએ એવાં ભૂષણ આગળ ઠદી જોયાં નહોતાં. ૩૦ તમે લોકો અત્યાર સુધી ક્યાં હતા ?

પાઠ ૩૭.

શબ્દયોગી અભ્યય—સંબંધસૂચક અભ્યય.

જે અભ્યય નામ અથવા નામના જેવા ઉપયોગમાં આવનાર શબ્દની સાથે આવીને તેનો સંબંધ વાક્યના કોઈ બીજા શબ્દની સાથે મેળવે છે, તેને સંબંધસૂચક અભ્યય કહે છે. જેમકે, ધન કે વિના કિસ્કા કામ નહીં ચલતા. કોઈ કોઈ કાલવાચક અને સ્થાનવાચક અભ્યય ક્રિયાવિશેષણ હોય છે અને સંબંધસૂચક પણ હોય છે. જ્યારે તેઓ સ્વતંત્ર રૂપથી ક્રિયાની વિશેષતા બતાવે છે, ત્યારે તેમને ક્રિયાવિશેષણ કહે છે; પણ જ્યારે તેમનો પ્રયોગ નામની સાથે થાય છે, ત્યારે તેઓ સંબંધસૂચક કહેવાય છે. જેમકે, નૌકર યહાં રહતા હૈ (ક્રિ. વિ.). નૌકર માલિક કે યહાં રહતા હૈ (સં. સૂ.). યહ કામ પહેલે કરના ચાહિય (ક્રિ. વિ.). યહ કામ જાનેસે પહેલે કરના ચાહિય (સં. સૂ.).

સંબંધસૂચક અવ્યયની પહેલાં ધણુ'ખંઈ ક વિભક્તિ આવે છે. જેમકે, ધન કેલિયે. મૂલ્ય કે મારે. સ્વામી કે વિરુદ્ધ. ઉસ કે પાસ.

નીચે લખેલાં અવ્યયોના પહેલાં (સ્ત્રીલિંગના કારણે) કી આવે છે. અપેક્ષા, ઓર, જગહ, નાઈ, સ્વાતિર, તરહ, તરફ, મારફત, બદૌલત, સંતી.

ટીપ—જ્યારે ઓરની સાથે સંખ્યાવાચક વિશેષણ આવે છે, ત્યારે કી ને બદલે કેનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે, નગર કે ચારોં ઓર.

આગે, પીછે, તલે, બિના વગેરે કેટલાંક સંબંધસૂચક કદી-કદી વિભક્તિ વગરનાં આવે છે. જેમકે, પાંચ તલે. પીઠ પીછે. કુછ દિન આગે. શકુંતલા બિના.

મારે, બિના અને સિવા કદી કદી નામના પહેલાં આવે છે. જેમકે, મારે મૂલ્ય કે, સિવા પત્તોં કે, બિના હવા કે. બિના, અનુસાર અને પીછે ધણુ'ખંઈ મૂતકાલિક કૃદંત ના વિકારી રૂપની આગળ (વિભક્તિ સિવાય) આવે છે. જેમકે, બ્રાહ્મણ કા ઋણ દિયે બિના, નીચે લિખે અનુસાર, રોશની હુણ પીછે.

સંબંધસૂચક અવ્યયના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે.

કાલવાચક

આગે (આગળ), પીછે (પાછળ), બાદ (પછી), પહેલે (પહેલાં), પૂર્વ (પૂર્વે), અનંતર (પછી), પશ્ચાત્ (પછી), ઉપરાંત (ઉપરાંત), લગભગ (લગભગ).

स्थानवाचक

आगे, पोछे, उपर, नीचे, तले, सामने, रुबरु (३५३), पास, निकट, समीप, नजदीक (नज्दीक), यहां, बीच (बीच्चे), बाहर, परे, दूर, भीतर.

दिशावाचक

ओर (तरफ़), तरफ, पार (पार), आरपार, आसपास (आस-पास), प्रति (प्रति).

साधनवाचक

द्वारा (द्वारा), मार्फत (मार्फत), सहारे.

हेतुवाचक

लिये (भाटे), निमित्त (निमित्त), वास्ते (वास्ते), हेतु (हेतु), खातिर (खातिर), कारण (कारण), सबब (सबब), मारे (बीध).

विषयवाचक

बाबत (बाबत), निस्बत (विषय), लेखे (लेखे), मद्दे (मद्दे).

व्यतिरेकवाचक

सिवा (सिवाय), अलावा (सिवाय), बिना (बिना), बगैर (बगैर), अतिरिक्त (अतिरिक्त), रहित (रहित).

विनिमयवाचक

पलटे (पलटे), बदले (बदले), जगह (जगह).

સાદૃશ્યવાચક

સમાન (સમાન), તરહ (પેઠે), માંતિ (પેઠે), નાઈ (પેઠે),
બરાબર (બરાબર), તુલ્ય (તુલ્ય), યોગ્ય (યોગ્ય), લાયક (લાયક),
સદૃશ (સમાન).

અનુસાર (અનુસાર), અનુરૂપ (અનુરૂપ), અનુકૂલ (અનુકૂલ),
દેસ્વાદેસ્વી (દેખાદેખી), સરીસ્વા (સરખો), સા (જેવો), એસા
(એવો), જૈસા (જેવો), બમૂજિબ (મુજબ), મુતાબિક (પ્રમાણે).

વિરોધવાચક

વિરુદ્ધ (વિરુદ્ધ), સ્વિલાફ (વિરુદ્ધ), ઊલટા (ઉલટું), વિપ-
રીત (વિપરીત).

સહકારવાચક

સંગ (સંગ), સાથ (સાથે), સમેત (સમેત), સહિત (સહિત),
અધીન (અધીન), સ્વાધીન (સ્વાધીન), વશ (વશ).

સંગ્રહવાચક

તક, પર્યંત (પર્યંત), સુદ્ધાં (સુદ્ધાં), ભર, માત્ર.

તુલનાવાચક

અપેક્ષા (કરતાં), બનિસ્બત (કરતાં), આગે, સામને.

નીચે કેટલાંક સંબંધસૂચક અવ્યયના અર્થ અને પ્રયોગ.
લખવામાં આવ્યા છે.

આગે, પીછે, મીતર, બાહર અને તેમના પર્યાયવાચી શબ્દો
અર્થ પ્રમાણે કાલવાચક અને કદી સ્થાનવાચક થાય છે. જેમકે,
વિવાહ કે આગે, બર કે આગે, સીમા કે મીતર.

આગે, પછિ, પહેલે, પર, ઉપર, નીચે એ અન્યથા અને એમના પર્યાયવાચી શબ્દોના પૂર્વે જ્યારે તે વિભક્તિ આવે છે, ત્યારે તુલનાનો બોધ થાય છે. જેમકે, કહુઆ खरहे से आगे निकल गया. गाड़ी समय से पहले आई.

પીછે—એનાથી પ્રત્યેકનો પણ બોધ થાય છે. જેમકે, यान पीछे एक रुपया मिला.

પાસ—એનાથી અધિકાર અથવા ઠળજો બતાવાય છે. જેમકે, मेरे पास एक घड़ी है.

યહાંનો અર્થ પાસની પેઠે અધિકારનો પણ છે. ઠઠી ઠઠી યહાં ને પાસ નો લોપ પણ થઈ જાય છે, અને ક્રિયા કે થી એમનો અર્થ સૂચિત થાય છે. જેમકે, उनके एक लड़का है. मेरे कोई बहिन न हुई.

સિવા—કાઠ કાઠ એને અપભ્રંશ રૂપમાં સિવાય લખે છે. નિષેધવાચક વાક્યમાં એનો અર્થ ‘ છોડ કર ’ કે ‘ વિના ’ થાય છે. જેમકે, उसके सिवाय और कोई यहां नहीं आया.

અનુસાર અનુરૂપ, અનુકૂલ—એ શબ્દોની શરૂઆત સ્વરથી થતી હોવાથી આગળના સંસ્કૃત શબ્દની સાથે સંધિના નિયમોથી મળી જાય છે અને એના પૂર્વ ‘ કે ’ નો લોપ થઈ જાય છે. જેમકે, इच्छानुसार, धर्मानुकूल. આવા પ્રકારના શબ્દોને સંયુક્ત સંબંધસૂચક માનવા જોઈએ. અને એમના પહેલાં એ સંયુક્ત શબ્દની જાતિ પ્રમાણે સંબંધ વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડવો જોઈએ. જેમકે, समा के आज्ञानुसार.

સદૃશ, સમાન, તુલ્ય, યોગ્ય—એ શબ્દો વિશેષણ છે, અને

સંબંધસૂચક ની પેઠે વપરાઈને નામની વિશેષતા બતાવે છે. જેમકે, મુકુટ કે યોગ્ય સિર પર તૃણ ક્યોં રક્ષા હૈ ?

સરીખા—એની જાતિ અને વચન વિશેષ્ય પ્રમાણે બદલાય છે, અને એના પહેલાં ધણું ખૂં વિભક્તિનો પ્રત્યય આવતો નથી. જેમકે, મુક્ત સરીખે લોગ.

એસા, જૈસા, સા—એ સરીખાના પર્યાયવાચી છે. આજ કાલ સરીખા ને બદલે જૈસા નો પ્રયોગ વધી રહ્યો છે. સરીખા ની પેઠે એસા, જૈસા અને સા વિશેષ્યની જાતિ અને વચન પ્રમાણે બદલાય છે. એમનો પ્રયોગ પણ વિશેષણ અને શબ્દ-ચોગીના જેવો છે.

એસાનો પ્રયોગ પહેલાં થતો હતો. હાલમાં તેને બદલે જૈસા નો પ્રયોગ થાય છે.

બિના—એ કદી કદી કૃદંત અવ્યય ની સાથે આવી ક્રિયા-વિશેષણ થાય છે. જેમકે, બિના અંતિમ પરિણામ સોચે હુણ. કદી કદી એ સંબંધ વિભક્તિની વિશેષતા બતાવે છે. જેમકે, आपके वियोग की खबर इस देश में बिना मेघकी वर्षा की भौँति अचानक आ गिरी.

ઉલટા—એ શબ્દ યથાર્થમાં વિશેષણ છે. પણ કદી કદી એનો પ્રયોગ સંબંધસૂચક ના જેવો થાય છે. જેમકે, टापु का उलटा झील है. વિરોધના અર્થમાં ધણુંખૂં વિરુદ્ધ, खिलाफ વગેરે આવે છે.

કર, કર કે—એ સંબંધસૂચક અવ્યય ધણુંખૂં દ્વારા, સમાન અને નામક ના અર્થમાં આવે છે. જેમકે, मन, वचन कर्म करके यति जीव की हिंसा न करे.

અપેક્ષા, બનિસ્વત-પહેલો શબ્દ સંસ્કૃત છે અને બીજો ઉર્દુ છે. પહેલા શબ્દની પહેલાંની અને બીજાની પહેલાંની મૂકાય છે. એમનો પ્રયોગ તુલનામાં થાય છે અને બંને એક બીજાના પર્ચાયવાચી છે. જે વસ્તુની હીનતા બતાવવાની હોય તેની આગળ અપેક્ષા અથવા બનિસ્વત લગાડે છે. જેમકે, उनकी अपेक्षा और प्रकार के मनुष्य कम हैं.

પ્રશ્ન.

- ૧ છટ્ટી વિભક્તિનો પ્રત્યય કયા અવ્યયોની પહેલાં આવે છે ?
- ૨ યહાં ને ક્ષિયાવિશેષણ તરીકે તથા શબ્દયોગી તરીકે વાક્યમાં વાપરી બતાવો.
- ૩ સિવાય એ કયા અવ્યયનો અપભ્રંશ છે ?
- ૪ છટ્ટી વિભક્તિનો પ્રત્યય કે કયા અવ્યયોની પહેલાં આવે છે ?

શબ્દો.

કાયથો—કલુઆ

પદાર્થ—પદાર્થ

શ્લોક—શ્લોક

સંદેહ—સંદેહ

તાકો—થાન

યશ—યશ

ધડિઆળ—ઘડી

દરેક—પ્રત્યેક, હરેક

દેવું—ઋણ, કર્જ

સૈકો—શતાબ્ધિ, સદી

ચિત્ર—ચિત્ર

ફરજ—ફરજ

સ્વર્ગ—સ્વર્ગ

મુકુટ—મુકુટ

પુત્ર—પુત્ર	રેતી—બાલ
આજ્ઞાનુસાર—આજ્ઞાનુસાર	સેના—સેના
પ્રવાહ—પ્રવાહ	રોશની—રોશની
સૂચિત થવું—સૂચિત હોના	તૃણ—તૃણ
દેવતા—દેવતા	મેદાન—મૈદાન

વાક્યો.

- ૧ કાચબો સસલાથી આગળ નીકળી ગયો. ૨ તેણે વિવાહની પહેલાં તે સ્ત્રીને જોઈ નહોતી. ૩ મુરતના કરતાં - મુંબઈ મોટું છે. ૪ મારી સામે ઉભા રહો. ૫ ધરની પાછળ બાગ છે. ૬ મારી પાસે એક ચાખુ છે. ૭ તાકા પાછળ બે રૂપીઆ મળે છે. ૮ અમારે ત્યાં બે ગાયો છે. ૯ મહા-સભાની આજ્ઞાનુસાર આલવું એ હરેક માણસની ફરજ છે. ૧૦ એ અમારે ત્યાં મોકલી દો. ૧૧ કેટલાએક દિવસ પછી ફરી જરાસંધ તેટલી જ સેના લઈ ચઢી આવ્યો. ૧૨ તેમને બીજા બધા પદાર્થોના કરતાં યશજ વધારે વડાલો છે. ૧૩ પ્રવાહ તેમને તળાવના જેવું રૂપ આપી દે છે. ૧૪ બ્રાહ્મણનું હેવું આખ્યા વિના સ્વર્ગમાં પણ આલવું નથી. ૧૫ રોશની થયા પછી અમે ઘેર ગયા. ૧૬ આ ચાહ રાખવા લાયક શ્લોક છે. ૧૭ તેમની પાસે એક ઘડિઆળ છે. ૧૮ એ વાતોથી સૂચિત થાય છે કે કાળિદાસ ઇસ્વીસનના ત્રીજા સૈકાની પહેલાંના નહિ. ૧૯ એનું બળ હાથીના જેવું છે. ૨૦ મુકુટને ચોખ્ખ માથા પર તૃણ કેમ રાખ્યું છે ! ૨૧ છોકરો શહેર મુખી આવ્યો. ૨૨ એમાં તલ માત્ર સંદેહ

નશ્વીર ૨૩ તમે હરિને પુત્ર કરીને માનો નહિ. ૨૪ તેની પાસે એક પુસ્તક છે, જેમાં દેવતાઓનાં ચિત્ર છે. ૨૫ પાણીના વિના કોઈ જીવ જીવી શકતો નથી. ૨૬ જીંટ વિના રેતીના મેઢાનમાં મુસાફરી થઈ શકતી નથી.

પાઠ ૩૮.

ઉભયાન્વયી અન્વય-સમુચ્ચયબોધક અન્વય.

જે અન્વય (ક્રિયાની વિશેષતા ન બતાવીને) એક વાક્યનો સંબંધ બીજા વાક્ય સાથે જોડે છે, તેને સમુચ્ચય-બોધક અન્વય કહે છે. જેમકે, और, यदि, तो.

સમુચ્ચયબોધક અન્વયના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે.

૧ સંયોજક-और, तथा (तथा), एवं (अने), भी (पण).

और-એના સર્વનામ, વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ થવાના દાખલા પહેલાં આપવામાં આવ્યા છે. સમુચ્ચયબોધક થવાથી એનો પ્રયોગ સાધારણ અર્થ સિવાય નીચે લખેલા વિશેષ અર્થોમાં પણ થાય છે.

જે ક્રિયાપટ્ટાની સમકાલીન ઘટના જેમકે, तुम उठे और खराबी आई.

જે વિષયોનો હંમેશનો સંબંધ-જેમકે, मैं हूँ और तुम हो.

धमकी अथवा तिरस्कार-फिर मैं हूँ और तुम हो.

તથા-એ સંસ્કૃત સંબંધવાચક ક્રિયાવિશેષણ 'यथा' (જેવે) નું નિત્ય સંબંધી છે, અને એનો અર્થ વૈસે છે. એ અર્થમાં

એનો પ્રયોગ કવિતામાં થાય છે. ગદ્યમાં એનો પ્રયોગ બહુધા ઔરના અર્થમાં થાય છે. વાઘ કૂર તથા મયાનક હૈ. એનો વધારે પ્રયોગ ઔરની દ્વિફિતિ મટાડવાને માટે થાય છે. જેમકે, उन्होंने मालतीमाधव और उत्तररामचरित तथा रघुवंश का अध्ययन किया है.

एवं-એનો અર્થ તથાના જેવો છે, પણ ઉચ્ચ હિંદીમાં એ 'और' ના પર્ચોય તરીકે વપરાય છે. જેમકે, लोग उपमाएँ देखकर विस्मित एवं मुग्ध हो जाते हैं.

મી-એ પહેલા વાક્યથી કંઈ સમાનતા મેળવવાને માટે - વપરાય છે. જેમકે, कुछ महात्मा ही पर नहीं, गंगाजी का जल भी ऐसा ही उत्तम और मनोहर है. કદી કદી એ બીજાં વાક્યો વિના કેવળ પહેલી વાતથી સંબંધ મેળવે છે. જેમકે, अब मैं भी तुम्हारी सखी का वृत्तांत पूछता हूँ. કયાંક કયાંક મીનો અર્થ હીના જેવો થાય છે. एक भी आदमी नहीं मिला. કદી કદી એનાથી આગ્રહનો પણ બોધ થાય છે. જેમકે, तुम वहां जाओगे भी ? आ पाछला अर्थમાં મી ઘણુંખરૂં હીની પેઠે ક્રિયાવિશેષણ થાય છે.

૨ વિભાજક-યા (या), વા (वा), અથવા (अथवा), કિંવા (किंवा), કિ (કે), યા-યા (या-या), ચાહે-ચાહે, ક્યા-ક્યા (थुं-थुं), ન-ન (न-न), ન કિ (न કે), નહીં તો (नहि तो).

યા, વા, અથવા, કિંવા-એ ચારે શબ્દો ઘણુંખરૂં પર્ચોયવાયી છે. એમાંથી યા ઉર્દૂ અને બાકીના ત્રણ સંસ્કૃત છે. પહેલા ત્રણ શબ્દોનો એક સાથે પ્રયોગ દ્વિફિતિ મટાડવાને માટે

થાય છે. જેમકે, કિસી પુસ્તકકી અથવા કિસી ગ્રંથ યા પ્રકાશક કી
 એક સે અધિક પુસ્તકોં કી પ્રશંસા મેં કિસીને એક પ્રસ્તાવ પાસ કર
 દિયા. યા અને વા ઠઠી ઠઠી પર્ચાયવાથી શખ્દોને મેળવે છે.
 જેમકે, ધર્મનિષ્ઠા યા ધાર્મિક વિશ્વાસ. કિંવાનો પ્રયોગ બહુધા ઠવિ-
 તામાં થાય છે.

કિ-એનો અર્થ યા ની સમાન છે. જેમકે, કજલ કે કૂટ
 પર દીપ-શિલા સોતી હૈ કિ શ્યામ ઘનમંડલ મેં દામિની કી ધારા હૈ.

યા-યા—એ શખ્દ સાથે સાથે આવે છે, અને એકલા યા
 ના કરતાં વિભાગનો અધિક નિશ્ચય બતાવે છે. જેમકે, યા
 તો હસ પેડ મેં ફાંસી લગાકર મર જાઉંંગી યા ગંગા મેં કૂદ પડૂંંગી.

ક્યા-ક્યા—એ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ સમુચ્ચયબોધકના જેવા
 ઉપયોગમાં આવે છે. એમના પ્રયોગમાં એ વિશેષતા છે કે
 એ વાક્યમાં બે અથવા વધારે શખ્દોનો વિભાગ બતાવીને
 તે બધાનો એકઠો ઉલ્લેખ કરે છે. જેમકે, ક્યા મનુષ્ય ક્યા
 જીવજંતુ મૈને અપના સાગ જન્મ ઇન્હીકા મલા કરને મે ગૈવાયા.

ન-ન—એ બેવડાં ક્રિયાવિશેષણ સમુચ્ચયબોધક થઈ ને આવે
 છે. એમનાથી બે અથવા વધારે શખ્દોમાંથી પ્રત્યેકનો ત્યાગ
 સૂચિત થાય છે. જેમકે, ન ઉન્હેં નાંદ ન ભૂલ્લ પ્યાસ લગતી થી.

ન-કિ-એથી બહુધા બે વાતોમાં બીજોનો નિબેધ સૂચિત
 થાય છે. જેમકે, અંગરેજ લોગ વ્યાપાર કે લિયે આણ થે ન કિ
 દેશ જીતને કે લિયે.

નહીં તો—એથી કોઈ વાતના ત્યાગનું કૂળ સૂચિત થાય
 છે. જેમકે, ઉસને મુંહ પર ઘૂંઘટ સા ડાલ દિયા હૈ નહીં તો રાજા કી
 આંલે કબ ઉસ પર ઠહર સકતી થીં.

૩ વિરોધદર્શક-પર (પણ), પરંતુ (પરંતુ), કિંતુ (કિંતુ),
લેકિન (પરંતુ), મગર (પરંતુ), વરન (વરન), વલ્કિ (બલ્ક).

પર હિંદી શબ્દ છે. પરંતુ અને કિંતુ સંસ્કૃત શબ્દ છે.
લેકિન તથા મગર ઉર્દુ છે. પર, પરંતુ અને લેકિન પર્ચીયવાચી
છે. મગર પણ એમનો પર્ચીયવાચી છે, પણ તેનો પ્રયોગ
હિંદીમાં ક્વચિત્ થાય છે.

કિંતુ વરન-એ શબ્દો પણ પર્ચીયવાચી છે, અને એમનો
પ્રયોગ બહુધા નિષેધવાચક વાક્યોની પછી થાય છે. જેમકે,
‘કામનાઓં કે પ્રબલ હોનેસે આદમી દુરાચાર નહીં કરતે કિંતુ
અંતઃકરણ કે નિર્બલ હો જાનેસે વે વૈસા કરતે હૈ.’

વરનનો પર્ચીયવાચી વરજ્ઞ સંસ્કૃત અને વલ્કિ ઉર્દુ છે.

૪ પરિણામદર્શક-હસ લિયે (એ માટે), સો (તેથી), અતઃ
(અતઃ) અતઃપ્ર (અતઃપ્રેવ).

આ અવ્યયોથી ‘એમના આગળના વાક્યનો અર્થ
પાછલા વાક્યનું કળ છે’ એ જણાય છે. જેમકે, અબ મોર
હોને લગા થા હસ લિયે દોનોં જન અપની અપની ઠૌરોં સે ઉઠે.

હસ લિયે ને બહલે કદી કદી હસસે, હસ વાસ્તે અથવા
હસ કારણ પણ આવે છે.

અતઃપ્ર-અતઃ-એ સંસ્કૃત શબ્દો હસ લિયે ના પર્ચીયવાચી
છે, અને એમનો પ્રયોગ ઉચ્ચ હિંદીમાં થાય છે.

સો-નિશ્ચયવાચક સર્વાનામ હસ લિયે ના અર્થમાં આવે
છે, પરંતુ કદી કદી એનો અર્થ સ્વ અથવા પરંતુ પણ થાય છે.

જેમકે, મੈં ઘર સે બહુત દૂર નિકલ ગયા થા સો બહે સેદ સે નીચે ઉતરા.

૫ કારણવાચક—ક્યોં કિ (કેમકે), જો કિ (જે કે), હસ લિયે કિ (એટલા માટે કે).

આ અભ્યયોથી પૂર્વ વાક્યના અર્થનું કારણ ઉત્તર વાક્યના અર્થથી સૂચિત થાય છે. જેમકે, હસ નાટિકા કા અનુવાદ કરના મેરા કામ નહીં થા; ક્યોં કિ મેં સંસ્કૃત અઢ્ઢી નહીં જાનતા. કહી કહી કારણના અર્થમાં પરિણામદર્શક ‘હસ લિયે’ પણ આવે છે, અને ત્યારે તેની સાથે બહુધા કિ રહે છે. જેમકે, હસ લિયે કિ મેરા અંગ ટેદા હૈ ઓર લાઠી સીધી બની હૈ.

કહી કહી પૂર્વ વાક્યમાં હસ લિયે કિયા વિશેષણની માફક આવે છે અને ઉત્તર વાક્ય ‘કિ’ સમુચ્ચયબોધક અભ્યયથી શરૂ થાય છે. જેમકે, કોઈ વાત કેવલ હસ લિયે માન્ય નહીં હૈ કિ બહુત કાલ સે માની જાતી હૈ.

૬ ઉદ્દેશવાચક—કિ (કે), જો (જે), તાકિ (તેથી કે), હસ લિયે કિ. આ અભ્યયોથી પાછળ આવનાર વાક્ય બીજા વાક્યનો હેતુ સૂચિત કરે છે, ઉદ્દેશવાચક વાક્ય બહુધા બીજા (મુખ્ય) વાક્યની પછી આવે છે; પણ કહી કહી તે તેની પહેલાં પણ આવે છે. જેમકે, હમ તુમકો વૃંદાવન મેજને યાહતે હૈ, કિ તુમ અન કા સમાધાન કર આઓ. કિયા ક્યા જાવે જો દેહાતિયોં કિ પ્રાણરક્ષા હો. લોગ અક્સર અપના હક પક્કા કરને કે લિયે દસ્તાવેજોં કી રજિસ્ટરી કર લેતે હૈ, તાકિ અનકે દાવે મેં કિસી પ્રકાર કા શક ન રહે. મલુઆ મલુલી, માસ્ને કે લિયે હર

ઘડી મિહનત કરતા હૈં હસ લિયે કિ ઉસ કા મછલી કા અચ્છા મોલ મિલે.

૭ સંકેતવાચક—જો—તો (જે—તો), યદિ—તો (જે—તો), યદ્યપિ (જે કે), તથાપિ (તો મી) તોપણ, ચાહે—પરંતુ

એ શબ્દો સંબંધી સર્વનામની પેઠે જોડીથી આવે છે. એ શબ્દો દ્વારા જોડનારાં વાક્યોમાંથી એકમાં જો, યદિ, યદ્યપિ અથવા ચાહે આવે છે, અને બીજા વાક્યમાં તો, તથાપિ (તો મી) અથવા પરંતુ આવે છે, જે વાક્યમાં જો, યદિ, યદ્યપિ અથવા ચાહે આવે છે, તેને પૂર્વ વાક્ય અને બીજાને ઉત્તર વાક્ય કહે છે.

જો—તો—જ્યારે પૂર્વ વાક્યમાં કહેલી શરત પર ઉત્તર વાક્યની ઘટના આધાર રાખે છે, ત્યારે એ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. એ જ અર્થમાં યદિ—તો આવે છે. જો સાધારણ ભાષામાં અને યદિ શિષ્ટ ભાષામાં વપરાય છે. જેમકે, જો તૂ અપને મન સે સચ્ચી હૈં તો પતિ કે ઘર મં દાસી હોકર મી રહના અચ્છા હૈં. યદિ ર્શ્વરેચ્છા સે યહ વહી બ્રાહ્મણ હો તો બડી અચ્છી બાત હૈં.

યદિનો પચાંચવાચી શબ્દ અગર પણ હિંદીમાં પ્રચલિત છે.

યદ્યપિ—તથાપિ (તો મી)—એ શબ્દો જે વાક્યોમાં આવે છે, તેમના નિશ્ચયાત્મક વિધાનોમાં પરસ્પર વિરોધ મળી આવે છે. જેમકે, યદ્યપિ યહ દેશ તબ તક જંગલોં સે ભરા હુઆ થા તથાપિ અયોધ્યા અચ્છી બસ ગઈ થી. તથાપિ ને બહલે તો મી અથવા કેાઈ કેાઈ વખતે પરંતુ પણ આવે છે.

ચાહે-પરંતુ-જ્યારે યદ્યપિના અર્થમાં કંઈ સંદેહ રહે છે, ત્યારે તેને બહુલે ચાહે આવે છે. જેમકે, ડાકને ચાહે અપની સલ્કિયોં કી ઓર દેલા હો પરંતુ મૈને યહી જાના.

૮ સ્વરૂપવાચક—કિ, જો (જે), અર્થાત્ (એટલે), યાને (યાને), માનો (ખાણે).

આ અભ્યયોદ્ધારા જોડાએલા શબ્દો યા વાક્યોમાંથી પડેલા શબ્દ અથવા વાક્યનું સ્વરૂપ પાછલા શબ્દ અથવા વાક્યથી જણાય છે; એટલા માટે તેમને સ્વરૂપવાચક કહે છે.

કિ—જ્યારે આ અભ્યય સ્વરૂપવાચક થાય છે, ત્યારે એનાથી કોઈ વાતનો કેવળ આરંભ થાય છે. જેમકે, શ્રી શુકદેવ મુનિ બોલે કિ મહારાજ, અવ આગે કયા સુનિય.

જો—એ સ્વરૂપવાચક ‘કિ’ નું સમાનાર્થી છે, પરંતુ એના કરતાં એ ઓછું વપરાય છે. જેમકે, યહી વિચારાં જો મથુરા ઔર વૃંદાવન મેં અંતર હી કયા હૈ.

અર્થાત્—એ સંસ્કૃત વિભક્તિવાળું નામ છે, પણ હિંદીમાં તેનો પ્રયોગ સમુચ્ચયબોધક જેવો થાય છે. આ અભ્યય કોઈ શબ્દ અથવા વાક્યનો અર્થ સમજવામાં વપરાય છે. જેમકે,

ધાતુ કે ટુકડે ઠપ્પે કે હોને સે સિકા અર્થાત્ મુદ્રા કહાતે હૈં.
યાને ઉડ્ડું શબ્દ છે અને તે અર્થાત્ નો સમાનાર્થી છે.
માનો ઉત્પ્રેક્ષામાં આવે છે. જેમકે, યહ ચિત્ર દેસા મુહા-
વના લગતા હૈ માનો સાક્ષાત્ મુંદરાપા આગે લડા હો.

પ્રશ્ન.

- ૧ સમુચ્ચયબોધક અવ્યયના કેટલા અને કયા કયા પ્રકાર છે ?
- ૨ મગર કઇ ભાષાનો શબ્દ છે અને તેનો અર્થ શો થાય છે ?
- ૩ ક્યોં કિ અવ્યય આવે એવું એક વાક્ય બનાવો.
- ૪ સમુચ્ચયબોધક અવ્યયના થોડાક દાખલા આપો.

શબ્દો.

પંજે—પંજા	ઉપચાર—ઉપચાર
ફૂંડવું—ફૂંડના	પ્રખળ—પ્રબલ
નિર્બળ—નિર્બલ	પ્રાપ્ત—પ્રાપ્ત
મુનિ—મુનિ	અંતર—અંતર
શિષ્ય—શિષ્ય	સમુદ્ર—સમુદ્ર
નખ—નખ, નાखन	વૃત્તાંત—વૃત્તાંત
ગુભાવવું—ગૈવાના	દુરાચાર—દુરાચાર
શંકા—શંકા	ધૃશ્વરેચ્છા—ઈશ્વરેચ્છા
રખર—રખર	કાળચક્ર—કાલચક્ર
ચોમાસું—ચૌમાસા	ખોરાક—આહાર
સવાર—મોર	કૂર—કૂર
ફાંસી—ફાંસી	કામના—કામના
અંતઃકરણ—અંતઃકરણ	ચર્ચા—ચર્ચા
રણવાસ—રણવાસ	માલમ—માલમ
અવસ્થા—અવસ્થા	સંગતિ—સંસતિ
ખાતર—સ્વાદ	મણીઓને—મહુસેસેંકો

વાક્યો.

૧ ખિલાડીને પંખા હોય છે, અને તેઓમાં નખ હોય છે. ૨ પહેલવહેલાં ત્યાં પણ અનેક ઋતુ અને લયાનક ઉપચાર કરવામાં આવતા હતા. ૩ હવે હું પણ તમારી સખીનો વૃત્તાંત પૂછું છું. ૪ યા તો ગાડમાં ફાંસી લગાવીને મરી જઈશ અથવા ગંગામાં ફેંદી પડીશ. ૫ શું મનુષ્ય અને શું જીવજંતુ, મેં મારો આખો જન્મ જોમનું બહું કરવામાં શ્રમાવ્યો. ૬ અંગ્રેજ લોક વેપારને માટે આવ્યા હતા, નહિ કે દેશ જીતવાને માટે. ૭ તમે બેસો, નહિ તો હું તમારે ત્યાં આવીશ નહિ. ૮ કામનાઓના પ્રબળ થવાથી માણસો દુરાચાર કરતા નથી, કિંતુ અંતઃકરણના નિર્બળ થઈ જવાથી તેઓ તેવું કરે છે. ૯ હવે સવાર થવા માંડ્યું હતું, એ માટે બંને જણ પોતપોતાની જગ્યાએથી ઊઠ્યા. ૧૦ એ વાતની ચર્ચા અમે એટલા માટે કરી છે, કે તેની શંકા દૂર થઈ જાય. ૧૧ જો ઈશ્વરેચ્છાથી આ તે જ પ્રાદ્યુષ્ય હોય તો સારી વાત છે. ૧૨ જો કે અમે વનવાસી છીએ, તોપણ લોકના વ્યવહારને સારી પેઠે જાણીએ છીએ. ૧૩ જો કે શુરુએ કહ્યું છે, પણ તે તો મોટા પાપ જેવું છે. ૧૪ મારા રણવાસમાં જમે તેટલી રાણીઓ હોય પણ મને બેજ વસ્તુઓ સંસારમાં વહાલી હશે. ૧૫ શ્રી શુકદેવ મુનિ બ્રાહ્મણ કે મહારાજ હવે આગળ કથા સાંભળો. ૧૬ રખર થાતું બને છે એ વાત જણાઓને માલમ પણ નથી. ૧૭ જોજી વિચારે કે મથુરા અને વૃંદાવનમાં અંતરજ શું છે. ૧૮ કાળચક્ર બહું પ્રબળ છે કે કૈાનિ જોડેજ અવસ્થામાં

રહેવા હેતું નથી. ૧૯ ગૌતમબુદ્ધ પોતાના પાંચે શિષ્યો સાથે ચોમાસા સુધી એટલે વરસાદ સુધી બનારસમાં રહ્યા. અમે તેમને સુખ આપીશું કેમકે તેમણે અમારે માટે મોટું તપ કર્યું છે. ૨૧ જ્યારે છોકરો પાંચ વરસનો થયો ત્યારે બાપે તેને નિશાળે મોકલ્યો. ૨૨ એથી જણાય છે કે બુદ્ધ સંગતિનું કળ બુદ્ધે હોય છે. ૨૩ તે જણાવી પણ નથી કે ધર્મ કેને કહે છે. ૨૪ જ્યાં અત્યારે સમુદ્ર છે ત્યાં કોઈ વખત જંગલ હતું. ૨૫ જ્યાં તમે ગયા હતા ત્યાં ગણેશ પણ ગયો હતો. ૨૬ એ લોક પણ ત્યાંથી આવ્યા જ્યાંથી આર્ય લોક આવ્યા હતા. ૨૭ જેવી રીતે પ્રાણી ખોરાકથી જીવે છે, તેવીજ રીતે આડ ખાતરથી વધે છે. ૨૮ વિદ્યાથી જ્ઞાન વધે છે, વિચારશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને માન મળે છે.

પાઠ ૩૯.

કેવળપ્રયોગી અભ્યય-વિસ્મયાદિબોધક અભ્યય.

જે અભ્યયોનો સંબંધ વાક્ય સાથે રહેતો નથી અને જે બોલનારના ક્રૂર હર્ષ, શોક વગેરે ભાવ સૂચિત કરે છે, તેને વિસ્મયાદિબોધક અભ્યય કહે છે. જેમકે, હાય ! અવ મૈં ક્યા કલૈં !

જુદા જુદા મનોવિકાર બતાવવાને જુદાં જુદાં વિસ્મયાદિ-બોધક અભ્યય વપરાય છે. જેમકે:—

હર્ષબોધક—આહ ! વાહવા ! ધન્ય ધન્ય ! શાબાશ ! જય !

શોકબોધક—આહા ! વાહ ! ઝહ ! હા હા ! દહ્યા રે !

નાપરે, ત્રાહિ ત્રાહિ ! રામ ! હા રામ !

અનુમોદનબોધક—ઠીક ! વાહ ! અચ્છા ! શાબાશ ! હૈં હૈં !
મલા !

તિરસ્કારવાચક—છિઃ ! હટ ! અરે ! દૂર ! ધિક્ ! ચુપ !

સ્વીકારબોધક—હૈં ! જી હૈં ! અચ્છા ! જી ! ઠીક ! બહુત
અચ્છા !

સંબોધનદ્યોતક—અરે ! રે ! અજી ! લો ! હે ! હો ! કયા !
અહો ! કયોં !

સૂચના—શ્રીને માટે અરેનું રૂપ અરી અને રેનું રૂપ રી
થાય છે. માન અને બહુતવને માટે બંને જાતિમાં અહો અને
અજી આવે છે.

કદી કદી વાક્ય અથવા વાક્યનો ભાગ વિસ્મયાદિબોધક
થઈ જાય છે. જેમકે, કયા વાત હૈ ! બહુત અચ્છા ! સર્વનાશ હો
ગયા ! ધન્ય મહારાજ ! એ વાક્યો અને વાક્યના ભાગોથી
મનોવિકાર અવશ્ય બતાવાય છે, પરંતુ એમને વિસ્મયાદિબોધક
માનવાં ઠીક નથી. એમાં જે વાક્યના ભાગ છે, તેમના
અધ્યાહાર શબ્દોને જણાવવાથી વાક્ય સહેજમાં જ બની શકે છે.

પ્રશ્ન.

- ૧ શોક બતાવનારાં થોડાં હિંદી અવ્યય બોલો.
- ૨ આશ્ચર્ય બતાવનારાં થોડાં હિંદી અવ્યય બોલો.

શબ્દો.

સ્વપ્નું—સપના

પશુ—પશુ

ભૂટવું—ઢૂંટના

કલેબું—કલેજા

હઠીલો—હઠીલા

સતાવવું—સતાના

કંપવું—કાંપના

ઉત્તર—ઉત્તર

૧૮૩

વાક્યો.

૧ અરે ! અમારી વાતનો આ ઉત્તર કોણુ આપે છે ?
૨ અરે ! આજ મને કોણુ લૂંટી લીધો ? ૩ વાહ ! કેવો આનં-
દનો સમય છે ! ૪ અરે ! આ શું થયું ! ૫ હેં ! ઘંટ વાગી
ગયો ! ૬ હે પ્રભુ ! અમને દુઃખમાંથી બચાવ. ૭ હાજી ! હું
આપને ત્યાં આવીશ. ૮ ઠીક ! કાલે લખીશું ! ૯ ધિક્ ! તારા
જીવનને. ૧૦ અહો ! એમાં શું કહેવું. ૧૧ હા હા ! મારો
સર્વનાશ થઈ ગયો. ૧૨ ચુપ ! બહુ બોલવામાં સાર નથી.
૧૩ હા ! તારા જેવા પાપીને માટે આ સ્થાન નથી. ૧૪
રામ રામ ! તે બિચારો મરી ગયો. ૧૫ શાબાશ ! બેટા તે
માફે નામ રાખ્યું. ૧૬ ઓહો ! આ તો વાસંતી મારી સામે
ફળ ફૂલ લઈને આવે છે. ૧૭ રાણી-અરે ! આજ મેં
એવાં પુરાં પુરાં સ્વપ્નાં જોયાં છે કે જ્યારથી સૂઈને ઊઠી છું
(ત્યારથી) કલેજી કંપે છે. ૧૮ અરે ! હઠીલા બાળક તું
આ વનનાં પશુઓને કેમ સતાવે છે ?

પાઠ ૪૦.

વિકારી અવ્યય—વિકૃત અવ્યય.

અવ્યય શબ્દનો અર્થ ‘ફેરફાર વિનાનું’ થાય છે.
પરંતુ કેટલાક શબ્દો એવા છે કે જે અવ્યયનું કામ કરે
છે પણ તેમના રૂપમાં ફેરફાર થાય છે. એવા શબ્દોને ગુજ-
રાતીમાં સામાન્ય રીતે ‘ક્રિયાવિશેષણ’ કહે છે. હિંદીમાં
તેવા શબ્દોને વિકૃત અવ્યય કહે છે.

શુભશક્તીમાં વિશેષણનું વિશેષણ, ક્રિયાપદ કે કૃદંતનું વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણનું વિશેષણ—એમનો ક્રિયાવિશેષણમાં સમાવેશ થાય છે.

ક્રિયાવિશેષણ—જ્યારે હિંદીમાં આકારાંત વિશેષણોના પ્રયોગ ક્રિયાવિશેષણોના જેવો થાય છે, ત્યારે તેઓમાં ઘણું-ખૂં રૂપાંતર થાય છે.

પરિમાણવાચક અથવા પ્રકારવાચક ક્રિયાવિશેષણ જે વિશેષણની વિશેષતા બતાવે છે, તેનાજ વિશેષ્યના પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર થાય છે. જેમકે, જો જિતને વડે હૈં, उनकी ईर्ष्या उतनी ही बढ़ी है.

અકર્મક ક્રિયાપદોના કર્તારિ પ્રયોગમાં આકારાંત ક્રિયાવિશેષણ કર્તાનાં ભતિ વચન પ્રમાણે બદલાય છે. જેમકે, वे उनसे इतने हिल गए थे.

સકર્મક કર્તારિ અથવા કર્મણિ પ્રયોગોમાં ક્રિયાવિશેષણ કર્મના ભતિ, વચન પ્રમાણે બદલાય છે. જેમકે, खंमे जमीन में सीधे गाड़े गए.

અપવાદ—જ્યારે સકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્મની જરૂર રહેતી નથી, અને તેનો પ્રયોગ અકર્મક ક્રિયાપદ જેવો થાય છે; ત્યારે ક્રિયાવિશેષણ કર્ત્વની સાથે સંબંધ ન રાખતાં હંમેશાં પુલ્લિંગ એકવચનમાં (અવિકારી રૂપમાં) રહે છે. જેમકે, मैं इतना पुकारती हूँ. लड़की अच्छी गाती है.

સકર્મક ભાવે પ્રયોગમાં પૂર્વોક્ત ક્રિયાવિશેષણ વિકલ્પે વિકારી અથવા અવિકારી રૂપમાં આવે છે, અને અકર્મક ભાવે પ્રયોગમાં ઘણું-ખૂં અવિકારી રૂપમાં રહે છે. જેમકે,

एक मात्र नंदिनी ही को उसने सामने खड़ी देखा. इसको (हमने) इतना बड़ा बनाया.

સંબંધસૂચક અવ્યય—જે સંબંધસૂચક અવ્યય મૂળમાં વિશેષણ છે, તેઓમાં આકારાંત શબ્દ વિશેષ્યના બંધિતવચન પ્રમાણે બદલાય છે. વિશેષ્ય વિભક્તિવાળું અથવા શબ્દયોગી અવ્યયવાળું હોય તો સંબંધસૂચક વિશેષણ વિકારીરૂપમાં પણ આવે છે. જેમકે, તુમ સરીલે લડકે. यह आप ऐसे महात्माओं ही का काम है.

ગુજરાતીમાં ' ધણુ ' ન્યારે વિશેષણના અથવા ક્રિયા-વિશેષણના વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, ત્યારે તેનો હિન્દીમાં બડા થી તરબુતો થાય છે. જેમકે, તુમને બડા મારી કામ ક્રિયા હૈ.

પ્રશ્ન.

૧ હિન્દીમાં કયાં અવ્યયો વિકારી અવ્યય થાય છે ?

શબ્દો.

નિહુર—નિદુર

બુદ્ધિશાળી—બુદ્ધિમાન

તત્વ—તત્ત્વ

હળીજાણું—હિલ જાના

મનમાન્યાં—મનમાને

હુધોગ—હુધોગ

પ્રવાહ—પ્રવાહ

દ્વીપ—દ્વીપ

રાજનીતિ—રાજ્યનીતિ

વૃક્ષ—વૃક્ષ

મહાજન—મહાજન

શાસ્ત્રાભ્યાસ—શાસ્ત્રાભ્યાસ

અદ્ભુત—અદ્ભુત

વાક્યો.

૧ મિત્ર, તમે ઘણા નિષ્કુર છો. ૨ આ દ્રીપની સ્ત્રીઓ ઘણી ચંચળ હોય છે. ૩ એક ઘણો બુદ્ધિશાળી ઠાકતર હતો, જે રાજનીતિના તત્વને સારી પેઠે સમજતો હતો. ૪ અમે તેમનાથી એટલા હળી ગયા હતા. ૫ થાંભલા જમીનમાં સીધા દટવામાં આવ્યા. ૬ એક વાંદરો ઠેાઠ મહાજનના બાગમાં જઈ ઠાચાં પાકાં ફળ મનમાન્યાં ખાતો હતો. ૭ શાસ્ત્રાભ્યાસ તેનો જેટલો વધેલો હતો તેટલો જ ઉદ્યોગ પણ તેનો અફભુત હતો. ૮ વૃક્ષોનું મૂળ પ્રવાહથી ધોવાઈને કેવું ચમકે છે. ૯ છોકરી સાફ સીવતી હતી. ૧૦ એક માત્ર નંદિનીનેજ તેણે સામે ઉભેલી બેઠી. ૧૧ તે સ્ત્રી એટલું બોલીને ચાલી ગઈ.

૭

પાઠ ૪૧.

વાતચીત—વાતચીત.

રહીશ—વાર્ષિકે	ગામ—ગાંવ
શિક્ષણ—શિક્ષણ	ખાનગી—સ્વાનગી
માઈલ—મીલ	ઉંમર—ઉમર
વર્ગ—દરજા	વસ્તી—આબાદી
વ્યાયામશાળા—વ્યાયામશાળા	આસરે—કરીબ
પ્રવૃત્તિ—પ્રવૃત્તિ	શિક્ષક—શિક્ષક
અંત્યજ—અંત્યજ, અલ્પ	સ્ટેશન—સ્ટેશન
બજાર—બજાર	

વાક્યો.

૧ તમારું નામ શું છે ? ૨ મારું નામ કાન્તિપ્રસાદ છે. ૩ તમારા બાપનું નામ શું છે ? ૪ મારા બાપનું નામ લક્ષ્મીપ્રસાદ છે. ૫ તમે ક્યાંના રહીશ છો ? ૬ હું દહે-ગામનો રહીશ છું. ૭ તમારી ઉંમર કેટલા વરસની છે ? ૮ મારી ઉંમર સોળ વરસની છે. ૯ તમારા બાપની ઉંમર કેટલા વરસની છે ? ૧૦ મારા બાપની ઉંમર છત્રીસ વરસની છે. ૧૧ તમારા બાપ શો ધંધો કરે છે ? ૧૨ મારા બાપ સરકારી નોકરી કરે છે. ૧૩ તમે શી પ્રવૃત્તિ કરો છો ? ૧૪ હું બહુ છું. ૧૫ શું બણો છો ? ૧૬ હું અંગ્રેજી છટ્ટી ચોપડી બહુ છું. ૧૭ તમારા ગામમાં કેટલી શાળાઓ છે ? ૧૮ મારા ગામમાં ચાર શાળાઓ છે. ૧૯ તમે તો અંગ્રેજી શાળામાં બહુતા હશે ? ૨૦ જી હા, હું ત્યાંજ બહુ છું. ૨૧ તમારી શાળામાં વગેરે કેટલા છે ? ૨૨ મારી શાળામાં સાત વગેરે છે. ૨૩ શિક્ષકો કેટલા છે ? ૨૪ શિક્ષકો નવ છે. ૨૫ તમારી શાળામાં શિક્ષણનું કામ કેવું થાય છે ? ૨૬ શિક્ષણનું કામ બહુ સારું થાય છે. ૨૭ તમારા ગામની વસ્તી કેટલી છે ? ૨૮ મારા ગામની વસ્તી પાંચ હજારની છે. ૨૯ તમારી અંગ્રેજી શાળા સિવાય બીજી કંઈ કંઈ શાળાઓ છે ? ૩૦ એક ગુજરાતી છોકરાઓની, બીજી ગુજરાતી કન્યાઓની અને ત્રીજી અત્યંત શાળા છે. ૩૧ તમારા ગામમાં દવાખાનાં છે ? ૩૨ જી હા. ૩૩ કેટલાં છે ? ૩૪ ત્રણ છે. ૩૫ તેમાં સરકારી કેટલાં છે, અને ખાનગી કેટલાં છે ? ૩૬ તેમાં એક સરકારી અને બે ખાનગી છે. ૩૭

તમારા ગામમાં પુસ્તકાલય છે ? કેટ હા. ૭. ૩૬ કેટલાં છે ? ૪૦ બે છે. ૪૧ એ પુસ્તકાલયો કેની તરફથી આવે છે ? ૪૨ એક સરકાર મહદથી આવે છે, અને બીજું જૈન લોકો તરફથી આવે છે. ૪૩ સરકારી પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકો કેટલાં છે ? ૪૪ લગભગ એક હજાર પુસ્તકો છે. ૪૫ એ પુસ્તકાલયમાં દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રો કેટકેટલાં આવે છે ? ૪૬ ત્રણ દૈનિક અને સાત સાપ્તાહિક પત્રો આવે છે. ૪૭ તમારા ગામની સ્ત્રીઓ પુસ્તકાલયનો લાભ લે છે ? ૪૮ હા. ૭, ઘણી સ્ત્રીઓ લાભ લે છે. ૪૯ તમારા ગામમાં વ્યાયામશાળા છે ? ૫૦ ૭ હા. એક છે. ૫૧ એમાં કેટલા છોકરા લાભ લે છે ? ૫૨ લગભગ ત્રીસ છોકરા તેનો લાભ લે છે. ૫૩ છોકરીઓને માટે કસરતની કંઈ વ્યવસ્થા છે ? ૫૪ ના. ૭, તેવી કંઈ વ્યવસ્થા નથી. ૫૫ તમારા ગામમાં સ્ટેશન છે ? ૫૬ હા. ૭, સ્ટેશન છે. ૫૭ અમઠાવાદ જવાના કેટલા ટાઈમ છે. ૫૮ અમઠાવાદ જવાના ત્રણ ટાઈમ છે. ૫૯ તમારા ગામમાં નદી છે ? ૬૦ ના. ૭, અમારા ગામમાં નદી નથી. ૬૧ તમારા નજીકના કયા ગામમાં નદી છે ? ૬૨ નાંદોલમાં નદી છે. ૬૩ નાંદોલ તમારા ગામથી કેટલું દૂર છે ? ૬૪ નાંદોલ અમારા ગામથી ત્રણ માઈલ દૂર છે. ૬૫ નાંદોલના લોકો કેળવણીમાં કેવા છે ? ૬૬ તેઓ કેળવણીમાં આગળ પધેલા છે. ૬૭ તમારા ગામમાં બજાર હશે ? ૬૮ હા. ૭, બજાર છે. ૬૯ બજારમાં કેટલી દુકાનો હશે ? ૭૦ આસરે એસી દુકાનો હશે.

पाठ ४२.

वातयित-वातयित.

शब्दो.

धातु—धातु	लोहं—लोहा
कांसु—काँसा	तपेयं—पतीला
पक्वयु—पकाना	लीला—भिण्डी
कहोयुं—कद्	शेरडी—ईख
अरंडीयुं—अंडी का तेल	कडली—करछी
यीपीया—चिमटा	तांयुं—ताँबा
कलार्ध—रांगा	वाडका—कटोरा
गगरा—गगरा	वेरा—मालगुजारी, लगान
तुरीयं—तुरइ	अरेलां—करैले
नत—तरह	भगिणी—मूँगफली
भीलो—कीला	कुंयी—कुँजी
पित्तल—पीतल	नसत—जस्ता
थाली—थाली	कंसादे—ठठेरा
कापीन—गोभी	री गायु—बैंगन
काकडी—ककडी	ग्यासलेट—मिट्टीका तेल
पावडो—फावड़ा	सायुसी—सैंडासी
कथरेट—परात	कुडाडी—कुल्हाड़ी
सांकणां—सांकड़े	

૧ ધાતુઓનાં થોડાંક નામ આપો. ૨ સોનું, રૂપું, તાંબું પિત્તળ, લોહું, કલાઈ, જસત, કાંસું વગેરે. ૩ એમાં મૂળ ધાતુઓ કય છે ? ૪ સોનું, રૂપું, તાંબું, લોહું, કલાઈ અને જસત મૂળ ધાતુઓ છે. ૫ બનાવટી ધાતુઓ કય છે ? પિત્તળ અને કાંસું બનાવટી ધાતુઓ છે. ૭ મૂળ ધાતુઓ કયાંથી મળી આવે છે ? ૮ તેઓ ખાણમાંથી મળી આવે છે. ૯ પિત્તળ કેવી રીતે બને છે ? ૧૦ તાંબામાં જસત મેળવવાથી પિત્તળ બને છે. ૧૧ કાંસું કેવી રીતે બને છે ? ૧૨ તાંબામાં કલાઈ મેળવવાથી કાંસું બને છે. ૧૩ સોના રૂપાનું શું શું બને છે ? ૧૪ સોના રૂપાનાં ઘરેણાં બને છે. ૧૫ કયાં કયાં ઘરેણાં બને છે ? બંગડીઓ, કડું, કંઠી વીંટી, સ્ત્રાંકળાં વગેરે. ૧૬ સોના રૂપાનાં ઘરેણાં બનાવનાર શું કહેવાય છે ? ૧૭ સોના રૂપાનાં ઘરેણાં બનાવનાર સોની કહેવાય છે. તાંબા પિત્તળ અને કાંસાનું શું બને છે ? ૧૮ તાંબા, પિત્તળ અને કાંસાના વાસણો બને છે. ૨૦ કયાં વાસણો બને છે ? ૨૧ થાળી, વાડકા, લોટા, પવાલાં, તપેલાં, કથરોટો, બેડાં, ગગરા વગેરે. ૨૨ તાંબા પિત્તળનાં વાસણુ બનાવનાર શું કહેવાય છે ? ૨૩ તાંબા પિત્તળનાં વાસણુ બનાવનાર કંસારો કહેવાય છે. ૨૪ લોહાનું શું બને છે ? ૨૫ લોહાની કુહાડી, પાવડા, કડછી, સાણસી, ચીપીઆ, ખીલા, તાળાં, કુંચીઓ વગેરે વસ્તુઓ બને છે. ૨૬ લોહાનાં ઓભરો બનાવનાર શું કહેવાય છે ? ૨૭ તે લુહાર કહેવાય છે. ૨૮ થોડાંક અનાજનાં નામ આપો. ૨૯ બાજરી, ઘઉં, જવ, જુવાર, મકાઈ, ચોખા, મગ, તુવેર, અડદ, ચણા વગેરે. ૩૦ અનાજ ઠોણ પકવે છે ? ૩૧ ખેડુત અનાજ પકવે છે. ૩૨ ખેડુતો સરકારને શું બરે છે ? ૩૩ ખેડુતો

સરકારને વેરે ભરે છે. ૩૪ થોડાંક શાકનાં નામ આપો. ૩૫ બટાટા, સુરભી, રતાશુ, કેળીજ, બીંડા, તુરીયાં, કહેણું, રીંગણાં, કારેલાં, કાકડી વગેરે. ૩૬ શાક વેચનાર શું કહેવાય છે? ૩૭ શાક વેચનાર કાછીઓ કહેવાય છે. ૩૮ ગોળ શામાંથી બને છે? ૩૯ ગોળ શેરડીમાંથી બને છે. ૪૦ તેલ કેટલી જાતનાં હોય છે? ૪૧ તેલ બે જાતનાં છે. એક બીજમાંથી નીકળતું તેલ અને બીજું ભૂમિમાંથી નીકળતું તેલ. ૪૨ બીજમાંથી નીકળતા તેલનાં થોડાંક નામ આપો. ૪૩ તલતું તેલ, એરંડીયું, અળસીનું તેલ, મગફળીનું તેલ વગેરે. ૪૪ ભૂમિમાંથી નીકળતાં તેલનાં નામ આપો. ૪૫ ગ્યાસલેટ, પેટ્રોલિયમ વગેરે.

પાઠ ૪૩.

પરિચ્છેદ સંગ્રહ-પરિચ્છેદ સંગ્રહ.

શબ્દો.

અધ્યયન—અધ્યયન

ભાવ—ભાવ

ઉદ્ધાર—ઉદ્ધાર

બેશુદ્ધ—વેસુધ

કાલેજ—કાલેજ

પરિણામે—ફલતઃ

રીત—દંગ

બેરિસ્ટર—બૈરિસ્ટર

અંતિમ—અંતિમ

ઉપકાર—ઉપકાર

સમ્રાટ—સમ્રાટ

મહત્વપૂર્ણ—મહત્વપૂર્ણ

આવિર્ભાવ—આવિર્ભાવ

કમાતું—કમાના

મનન—મનન

આધાર—આધાર

પ્રોફેસરી—પ્રોફેસરી

દેવાદાર—ઋણમસ્ત

દશા--હાલ

ખેદ--સ્વેદ

કૂટનીતિ--કૂટનીતિ

પ્રતિભા--પ્રતિભા

સમસ્ત--સમસ્ત

ભક્ત--ભક્ત

દરકાર--પરવા

નિશ્ચિંત--નિશ્ચિંત

બળ--બલ

સાહિત્ય--સાહિત્ય

દહેજ--દહેજ

બદલો--બદલા

ઉત્કૃષ્ટ--ઉત્કૃષ્ટ

આસુરી--આસુરી

સંગ્રહ--સંગ્રહ

આવક--આમદની

બનેવી--બહનોઈ

વલણુ--ઝુકાવ

સમાજનીતિ-સમાજનીતિ

ચાતુર્ય--ચાતુર્ય

ઉત્તમ ગ્રંથોના અધ્યયનથી ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય આદિ વૃત્તિઓનો આવિર્ભાવ થાય છે. અને જેમ જેમ એ દેવી ગુણોનો આવિર્ભાવ થતો જાય છે તેમ તેમ સંસારના આસુરી ભાવોનો નાશ થતો જાય છે.

પોતાના સુખને માટે જીવનનો થોડો સમય વાંચવા લખવામાં અવશ્ય ખર્ચ કરે. સંસાર, વેપાર, વ્યવહાર, ખાણ, કમાણું, વિવાહ કરવો એને તો સંસાર જાણેજ છે; પણ સંસારને જાણવાને માટે આપે હંમેશાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ.

અમેરિકામાં બધા માણસો હંમેશાં વાંચે છે. એજ કારણે તે દેશ સમસ્ત સંસારમાં વધારે સુખી છે. ભારતવર્ષમાં ૧૦૦ માં ૯૯ માણસ વાંચતા નથી. એજ કારણે આજ બધાથી વધારે દુઃખી દેશ છે.

જ્ઞાનથીજ હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર છે. પુસ્તકોના વાંચવામાંજ જ્ઞાન વધવાનો આધાર છે. પોતાના દેશને માટે

વાંચો-વિચારો-મનન કરો, અને વાંચવાને માટે ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરો.

મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવ બંગાળામાં એક અનન્ય ભક્ત વૈષ્ણવ થઈ ગયા છે. તેઓ એક દિવસ કરતાં કરતાં જગન્નાથપુરી પહોંચ્યા. ત્યાં ગરૂડસ્થાને નીચે ઉભા રહીને દર્શન કરતાં કરતાં તેઓ ભક્તિના આનંદમાં ખેશુદ્ધ થઈ ગયા.

શેલૈશ્વર ઘોષાલ કાલેજમાં પ્રોફેસરી કરતા હતા. બ્રાહ્મોસમાજ હતા. જેટલી તેમની આવક હતી તેનાથી ખર્ચ કર્યાં વધારે હતું, પરિણામે તેઓ દેવાદાર હતા; પણ એની તેમને દરકાર ન હતી. સાહેબી રીતથી રહેતા હતા. એજ દશા તેમના બનેલીની હતી, જેઓ બેરિસ્ટર હતા.

બહુ વધારે દહેજ ન આપી શકવાના કારણે જ્ઞાનદાના પિતા તેનો વિવાહ કરવા પામતા નહિ. જો અતુલે તેમને જ્ઞાનદાની તરફથી નિશ્ચિંત ન કરી દીધા હોત, (તો) તેમને પોતાના અંતિમ સમય સુધી એજ વાતનો ખેદ રહી જાત. અતુલનું વલણ જ્ઞાનદાની તરફ વધતું જ જાય છે, જેનાં અનેક કારણોમાંથી એક કારણ એ પણ છે કે જ્ઞાનદાને હાથે તેની પ્રાણ-રક્ષા થઈ હતી, અને તે તેના ઉપકારનો બદલો આપવા આહતો હતો.

ચાણક્ય અર્થશાસ્ત્રના વિશ્વવિખ્યાત પંડિત હતા. તેમણે પોતાની પ્રબળ રાજનીતિના બળથી નંદ રાજાઓનો નાશ કરી મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તને ભારતનો પ્રસિદ્ધ સમ્રાટ બનાવ્યો હતો. તે જ ચાણક્યનું લખેલું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ ક્રૂટનીતિ, રાજનીતિ અને સમાજનીતિનું એક ઘણુંજ મહત્વપૂર્ણ, ઉપયોગી અને ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તક છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનું ઉચ્ચ સ્થાન છે.

